

# ORPHEUS NOSTER

Journal of Károli Gáspár University  
of The Reformed Church in Hungary, Faculty  
of Humanities

A Károli Gáspár Református Egyetem eszme-,  
vallás- és kultúrtörténeti folyóirata

*ÓKOR ÉS RENESZÁNSZ*

*ANTIQUITY AND RENAISSANCE*

---

XII. ÉVFOLYAM (2020), 1. SZÁM

A folyóirat megjelenését támogatja a Nemzeti Kulturális Alap.

**25nka**  
Nemzeti Kulturális Alap

Kiadó: KÁROLI GÁSPÁR REFORMÁTUS EGYETEM

Felelős kiadó: HORVÁTH GÉZA, a BTK dékánja

Felelős szerkesztő: FRAZER-IMREGH MONIKA

Szerkesztők: FÜLÖP JÓZSEF  
NAGY ANDREA  
PÉTI MIKLÓS

Szerkesztőbizottság: FABINY TIBOR  
HEGYI DOLORES  
HORVÁTH EMŐKE  
KURUCZ GYÖRGY  
NAGY MARIANN  
TÜSKÉS ANNA  
VASSÁNYI MIKLÓS

Angol anyanyelvű lektor: JACK CLIFT (SOAS University of London)

Francia lektor: TÜSKÉS ANNA

Német anyanyelvű lektor: SZATMÁRI PETRA

*A megjelentetésre szánt kéziratokat, illetve a megrendeléseket a következő címre kérjük küldeni: orpheusnoster@googlegroups.com  
Authors should submit manuscripts to the email address <orpheusnoster@googlegroups.com>*

ISSN 2061-456X

*Az első borítón:*

Limbourg fivérek: Anatómiai ember, 1411–1416 között, tempera, pergamen.

*A hátsó borítón:*

A szoros és a tágas kapu ábrázolása: Máté 7, 13.

KÁLVIN Institutio Christianae religionis c. művének fedlapján.

Kiadó: Antonius Rebulius, Genf, 1561.

A nyomdai munkákat a Prime Rate Kft. végezte,  
felelős vezető Tomcsányi Péter.

A folyóirat online is olvasható a KRE honlapján: orpheusnoster.kre.hu

Facebook: facebook.com/orpheusnoster

MTMT: mtmt.hu/orpheus-noster

MATARKA: matarka.hu/szam\_list.php?fsz=1940

LinkedIn: linkedin.com/in/orpheusnoster/

## TARTALOM

FÁBIÁN ZOLTÁN IMRE

*Figurális osztrakon áldozati és bankettjelenet ábrázolásával Qen-Amon thébai sírjának (TT 412) körzetéből* . . . . . 9

SCHILLER VERA

*Görög szentélyek, szakrális helyek védelmező funkciója* . . . . . 29

HEGYI DOLORES

*Dura-Európos társadalma és a polis intézményei* . . . . . 41

HEGYI DOLORES

*Péter apostol tanúságtétele Jézus „üres” sírboltjáról* . . . . . 65

TURCSÁN-TÓTH ZSUZSANNA

*Artemisz és az oroszlánok* . . . . . 68

FRAZER-IMREGH MONIKA

*Marsilio Ficino De vita coelitus comparandája és a Picatrix*. . . . . 78

## MŰHELY

FRAZER-IMREGH MONIKA

*A Picatrix fejezeteinek tartalmi összefoglalója* . . . . . 88

ZSOLDOS ENDRE (ford. bevezetővel)

*Cyprianus Leovitiusz a Leonicia véleménye az Úr 1572. esztendejének november és december havában látható új csillagról avagy üstökösről*. . . . . 110

## RECENZÍÓ

DÉR CSILLA ILONA

Furkó Bálint Péter: *Diskurzusjelölők és egyéb diskurzuspragmatikai eszközök forgatókönyvek, tankönyvek és irodalmi szövegek párbeszédeiben*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2019, 118 pp. . . . . 114

VASKÓ ILDIKÓ

Péter B. Furkó: *Discourse Markers and Beyond – Descriptive and Critical Perspectives on Discourse-Pragmatic Devices Across Genres and Languages*, Cham, Switzerland, Palgrave Macmillan, 2020, 285 pp. . . . . . 118

## CONTENTS

ZOLTÁN IMRE FÁBIÁN

*Figural Ostrakon with the Representations of Offering and Banquet Scenes from the Area of Qen-Amun's Theban Tomb (TT 412)* . . . . . 9

VERA SCHILLER

*Protective Function of Greek Sanctuaries and Sacred Locations* . . . . . 29

DOLORES HEGYI

*Die Gesellschaft von Europos und die Institutionen der Polis* . . . . . 41

DOLORES HEGYI

*Peter the Apostle Witnessing Jesus' 'Empty' Tomb* . . . . . 65

ZSUZSANNA TURCSÁN-TÓTH

*Artemis Ephesia and the Lions* . . . . . 68

MONIKA FRAZER-ÍMREGH

*Marsilio Ficino's De vita coelitus comparanda and The Picatrix* . . . . . 78

### WORKSHOP

MONIKA FRAZER-ÍMREGH

*The Picatrix's Summary* . . . . . 88

ENDRE ZSOLDOS (transl.)

*Cyprián Karásek Lvovický (of Lvovice): On The Comet of 1572* . . . . . 110

### REVIEW

CSILLA ILONA DÉR

Furkó Bálint Péter: *Diskurzusjelölők és egyéb diskurzuspragmatikai eszközök forgatókönyvek, tankönyvek és irodalmi szövegek párbeszédeiben*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2019, 118 pp. . . . . 114

ILDIKÓ VASKÓ

Péter B. Furkó: *Discourse Markers and Beyond – Descriptive and Critical Perspectives on Discourse-Pragmatic Devices Across Genres and Languages*, Cham, Switzerland,

Palgrave Macmillan, 2020, 285 pp. . . . . 118

## SZÁMUNK SZERZŐI – AUTHORS

DÉR CSILLA ILONA PhD (1976), nyelvész, KRE BTK Magyar Irodalom és Nyelvtudományi Intézet, csillader@gmail.com

FÁBIÁN ZOLTÁN IMRE Dr. habil. (1954), egyiptológus, KRE BTK Ókortörténeti és Segédtudományok Tanszék, Magyar Képzőművészeti Egyetem, Művészettörténeti Tanszék, fabianzoltanimre@gmail.com

FRAZER-IMREGH MONIKA PhD (1966), reneszánszkutató, klasszika-filológus, KRE BTK Történeti Intézet, Ókortörténeti és Segédtudományok Tanszék, imreghmonika@gmail.com

HEGYI DOLORES DSc (1934), iranista, ELTE BTK, nyugalmazott egyetemi tanár, hegyidolores@hotmail.com

SCHILLER VERA PhD (1950), ókortörténész, vallástörténész, SOTE (Semmelweis Egyetem) nyugdíjas oktatója, schillervera@freemail.hu

TURCSÁN-TÓTH ZSUZSANNA PhD (1977), vallástörténész, KRE BTK Ókortörténeti és Segédtudományi Tanszék, toth.zsuzsa@gmail.com

VASKÓ ILDIKÓ PhD (1960), nyelvész, ELTE BTK Skandináv Nyelvek és Irodalmak Tanszéke, vasko.ildiko@btk.elte.hu

ZSOLDOS ENDRE PhD (1957), csillagászat-történész, csillagász, MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Konkoly Thege Miklós Csillagászati Intézet, e\_zsoldos@yahoo.com



.....



FÁBIÁN ZOLTÁN IMRE

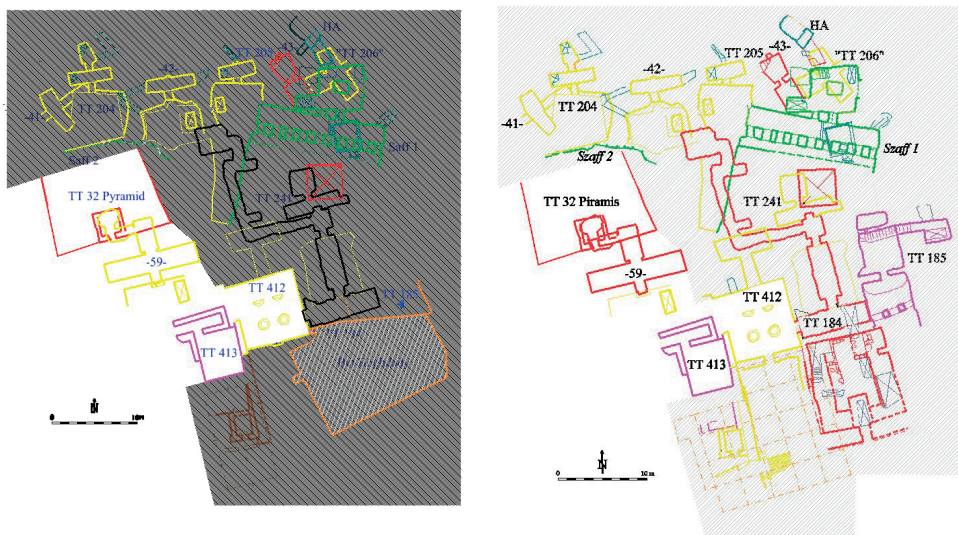
## Figurális osztrakon áldozati és bankettjelenet ábrázolásával *Qen-Amon* thébai sírjának (TT 412) körzetéből

*Bács Tamásnak*

A thébai temetők feltárása során, különösen abban az esetben, ha ez nem csupán egy-egy objektumra irányul, gyakran szembesülünk azzal a kérdéssel, hogy a kutatott építészeti emlékek, és a bennük, vagy a körzetükben előkerült tárgyi leletek kapcsolata nem, vagy csak bizonyos valószínűséggel állapítható meg. A tárgyi leletek ugyanis a temető igen hosszú, több évezredet átfogó története során erősen szóródtak, „vándoroltak” akár nagyobb távolságokra is. Az azonosításhoz és a kapcsolatok érzékeléséhez alkalmasnak tűnő feliratos tárgyakon kívül ilyen esetekben legfeljebb a datálhatóság, statisztikai, vagy más, például ikonográfiai szempontokat figyelembe vevő módszerek alkalmazhatók. Az alább bemutatandó figurális osztrakon és *Qen-Amon* sírja (TT 412) közötti kapcsolat megítéléséhez és a leletek feldolgozásának problematikájához úgy vélem, szükséges bevezetőként a viszonylag kicsi kutatott terület bemutatása, annak érzékeltetésére, hogy az egyes temetkezésekhez, vagy általában a terület történetéhez kapcsolódó lelethalmazok értelmezése milyen kihívásokat jelenthet.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Az *Orpheus Noster* első számától, 2009-től kezdve évente beszámolok arról a munkáról, melyet az Egyiptomi Magyar Régészeti Misszió keretében végzünk a thébai temetőben, a Hoha dombon. A magyar ásatások 1983-ban kezdődtek ebben a körzetben, azóta a munka évről-évre folyamatos. Ennek része a domb déli oldalának felső részén lévő sziklasírok és egyéb emlékek feltárása, melyet 1995-óta vezetek. 2020-ban tehát már a 26. idénynél tartunk a mintegy 50 méter széles domboldal feltárásában. A külföldi régészeti missziók vezetői minden ásatási évad után szakmai jelentést készítenek az egyiptomi régészeti hatóságok (*Supreme Council of Antiquities*) számára. E beszámolók egy részét az *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte (ASAE)* című évkönyvben tervezik közzétenni. Mivel ez nem könnyen hozzáférhető nálunk, ásatási jelentéseimnek a magyar olvasó számára készített változatát ehelyütt, az *Orpheus Noster*-ben közlöm. Néhány éve azonban – elsősorban terjedelmi okokból – a korábbi évekhez hasonló, hosszú beszámolóim közzétételére nincs mód, ezért választottam egy különleges leletet bemutatni. Az utóbbi években az ásatást anyagilag az Országos Tudományos Kutatási Alapok (OTKA majd NKFIH) pályázata tette lehetővé, támogatta a Magyar Képzőművészeti Egyetem, a Károli Gáspár Református Egyetem, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Budapesti Műszaki Egyetem, a Magyar Nemzeti Múzeum, az Izisz Alapítvány, a Byblos Alapítvány, a Salisbury Régészeti Kft, továbbá a kutatócsoport tagjai is. A kutatást az egyiptomi Felsőoktatási Minisztérium és a Tempus Közalapítvány (Magyar Ösztöndíj Bizottság) közösen nyújtott ösztöndíjai is segítették. A folyamatos magyar terepkutatások megkezdése, 1983 óta számos intézmény és magánszemély is támogatta a magyar ásatásokat. Minden támogató felsorolása itt lehetetlen volna, a jelen történelmi helyzetben

A kutatott terület számos, egykor gazdagon díszített sziklasírt, illetve az ezekben és a közöttük másodlagosan készített temetkezőhelyeket foglal magába az ókori Egyiptom történetének szinte minden fontosabb korszakából (1–2. kép).<sup>2</sup> A Hoha domb déli oldalán a temetkezőhelyek és a halotti kultuszhoz kapcsolódó, sziklába vágott szentélyek többnyire egymás fölötti sorokban találhatóak, mégpedig olyan elrendezésben, melyben az egyes korszakok emlékei gyakran egymást váltva készültek, tehát a rendelkezésre álló sziklarészeket a későbbi korszakokban úgy használták ki, hogy a korábban készített sziklasírok között hozták létre őket. Sőt a korábbi sziklasírokat olykor újra felhasználták, átépítették, újabb temetkezőhelyeket hoztak létre bennük, vagy festett, domborművel díszített falaikat új jelenetekkel bővítették, vagy teljesen átalakították. Az újabb és újabb temetkezések tehát a mellékelt tárgyak keveredését hozták magukkal.



1-2. kép. A kutatott terület vázlatos térképei a Hoha domb déli lejtőjén. Satírozva a kutatott terület. Balra a modern vályogtéglá ház, a Bét Bogdádi 2009-ben történt bontása előtt, jobbra a TT 184 (Nefermenu) sír előudvarának, illetve a TT 185 (Szeni-iqer) sziklakamráinak feltárása után. A színek a sziklasírok és egyéb emlékek korát jelölik (lila: Óbirodalom / Első Átmeneti Kor; zöld: Első Átmeneti Kor, Középbirodalom; sárga: 18. dinasztia; vörös: 19. dinasztia; kék: Harmadik Átmeneti Kor, Későkor, vagy egyelőre ismeretlen). (Csáki György és Wéberné Jánossy Katalin felmérései és rajzai alapján.)

azonban fontosnak, méltányosnak és illendőnek tartom megemlíteni, hogy ezek között az intézmények között szerepelt a korai években a *Soros Alapítvány* is.

<sup>2</sup> A lelőhely általános leírásához, illetve a korábban azonosított sziklasírokhoz egyébként l. B. PORTER – R. L. B. MOSS: *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings, I: The Theban Necropolis, 1. Private Tombs*, Oxford, Griffith Institute – Ashmolean Museum, 1970; *Survey of Egypt 1922–1924, Map of El-Khòkha and Assásif c-9*; továbbá Fr. KAMPP: *Die thebanische Nekropole zum Wandel des Grabgedankens von der XVIII. bis zur XX. Dynastie, 1–2*, Theben 13, Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern, 1996. A lelőhelyen végzett korábbi munkánkról készített eddigi beszámolóim és a kutatás eredményeit közlő tanulmányok többsége letölthető: [tt184.blogspot.hu](http://tt184.blogspot.hu), a Publikációk és az Ásatási napló rovatból is.

A körzet jelenleg ismert, főbb sírjai a következők. A legfelső sírsor fölött legalább egy, korábban nem ismert aknasírt azonosíthatunk (HA) a Harmadik Átmeneti Korból, és ezt fel is tártuk. A felső sírsorban többnyire a 18. dinasztia idején készült sírok találhatóak, de van közöttük későbbi, a Ramesszida-korban készült is:<sup>3</sup> „TT 206” (18. dinasztia),<sup>4</sup> (Kampp) -43-<sup>5</sup> (valószínűleg Ramesszida), TT 205 (tulajdonosa: *Thutmoszisz*, 18. dinasztia), -42- (18. dinasztia), TT 204 (*Nebanenszu*, 18. dinasztia), -41- (Újbirodalom, valószínűleg 18. dinasztia). A sírokban és közöttük további, későbbi korszakokból származó aknasírok és más temetkezőhelyek is vannak.

A felső sírsor alatt a most már sokéves kutatómunka során feltártunk, illetve azonosítottunk két, pilléres homlokzatú ún. *szauff*-sírt az Első Átmeneti Kor, vagy korai Középbirodalom korából, melyeket saját kódokkal jelöltünk (*Szauff-1* és *Szauff-2*). Ezek között egy további, egyelőre feltáratlan sír bejárata nyílik. A *Szauff-1* sírban is további, későbbi temetkezőhelyek találhatóak, köztük egy, a Harmadik Átmeneti Korból származó, több fázisban is használt aknasír.<sup>6</sup>

Az e sírsor alatti szinten eddig egyetlen sziklasír ismert, melynek feltárását – korábbi kutatásokat követően – egy japán kutatócsoport végezte el, ez a TT 241 (*Jahmesz*, 18. dinasztia).<sup>7</sup> Ebben a sírban is megtaláljuk a későbbi korszakok aknasírjait, illetve előudvarában további temetkezőhelyeket.

A domboldalon, ez alatt, megközelítőleg azonos szinten sorakoznak a thébai temetők legkorábbi sírjai, de nem egymás mellett, hanem közöttük a 18. és 19. dinasztia idején készítették nagyméretű sziklasírokat. Keletről haladva: TT 185 (*Szeni*, késő Óbirodalom), TT 184 (*Nefermenu*, 19. dinasztia), TT 412 (*Qen-Amón*, 18. dinasztia),<sup>8</sup>

<sup>3</sup> Felmérésükről és eddig megismerhető adataikról l. Z. I. FÁBIÁN: “Nefermenu (TT 184), April 2003”. *Annales du Service des Antiquités de l’Égypte* LXXIX, 2005. 41–59.

<sup>4</sup> Nem azonos az ezen a számon általában nyilvántartott és leírt emlékművel, bár a sziklahomlokzatára ezt a számot írták, ezért a kódszámát idézőjelben használom.

<sup>5</sup> A kötőjelek között jelölt számok azokat a sírokat jelölik, amelyek nem kaptak TT (Theban Tomb) számot. A kötőjelekkel Friederike Kampp jelölését követjük, lásd KAMPP: *Die thebanische Nekropole*.

<sup>6</sup> NÉMETH B.: „Egy aknasír és ami benne van: egy másodlagos temetkezés története a thébai el-Hoha dombon”. *Orpheus Noster* II/1, 2010. 17–25; Z. I. FÁBIÁN: “Re-use and Modification of a *Sauff*-tomb on the South Slope of el-Khokha, Thebes”. In K. A. Kóthay (ed.): *Burial and Mortuary Practices in Late Period and Graeco-Roman Egypt: Proceedings of the International Conference held at the Museum of Fine arts, 17-19 July 2014*, Budapest, Museum of Fine Arts, 2017, 85–92.

<sup>7</sup> A. W. SHORTER: “The Tomb of Aahmose, Supervisor of the Mysteries in the House of the Morning”. *Journal of Egyptian Archaeology* XVI, 1930. 54–62; K. SAKURAI – S. YOSHIMURA – J. KONDO: *Comparative Study of Noble Tombs in Theban Necropolis*. Tokyo 1988; J. KONDO: „Inscribed Funerary Cones from the Theban Necropolis”. *ORIENT* XXIII, 1987. 63–76; S. YOSHIMURA – J. KONDO: “Découvertes de nouvelles tombes de nobles”. In (s. ed.) *Vallées des reines et des rois*, Dijon, Éditions Faton, 1992, 110–113; S. YOSHIMURA: *Research in Egypt 1966–1991*. The Egyptian Culture Center, Waseda University, Tokyo, 1991; S. YOSHIMURA: “The history of Egyptian Culture Centre’s field research in Egypt.” In J. Leclant (szerk.): *VI. Congresso internazionale di egittologia: Atti*, Torino, International Association of Egyptologists, 1992, 661–664.

<sup>8</sup> Mohamed SALEH: The Tomb of the Royal Scribe Qen-Amun at Khokha (Theban Necropolis N° 412). *Annales du Service des Antiquités de l’Égypte* LXIX, 1983. 15–28.

TT 413 (*Unisz-anb*, késő Óbirodalom).<sup>9</sup> E sírok mindegyikét a későbbi korszakokban többször újra felhasználták, aknasírokat és más temetkező kamrákat készítettek bennük. Egy olyan, a thébai temetőekben nem ritka vályogtéglá szentély (BBKF) maradványait is feltártuk<sup>10</sup> *Qen-Amon* sírjával pontosan megegyező padlószinttel, melyet *Unisz-anb* óbirodalmi sírja fölött, a törmelékre építettek, és abból a szempontból különlegességnek számít, hogy falain több olyan festmény jó állapotban maradt ránk, melyek a sziklasírokból gyakoriak. A festmények kidolgozása igen hasonlatos *Qen-Amon* sírjában láthatóakkal, tehát – jöllehet a sírszentély tulajdonosának neve nem maradt ránk – azt a 18. dinasztia idejére datálhatjuk.<sup>11</sup>

A kutatott terület déli részén, az előzőeknél egy további alacsonyabb szinten két újabb, egyelőre ismeretlen korú sír bejáratát (D-1 és D-2) tártuk fel az utóbbi években, és e sírok további kutatása várható a későbbiekben.<sup>12</sup>

<sup>9</sup> Mohamed SALEH: “The Tomb of *Wnjs-’nb*, at Qurna (PM - No. 413)”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* XXVI, 1970. 199–206; Mohamed SALEH: *Three Old Kingdom Tombs at Thebes*. *Archäologische Veröffentlichungen* 14, Mainz am Rhein, 1977.

<sup>10</sup> Z. I. FÁBIÁN: “Paintings of a Mud Brick Chapel from the 18<sup>th</sup> Dynasty in the Theban Necropolis”. In A. Czeglédy – L. Horváth et al. (szerk.): *Pietas non sola Romana: Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata*, Budapest, Typotex Kiadó–Eötvös Collegium, 2010, 473–500; Z. I. FÁBIÁN: “Paintings of a Mud Brick Chapel from the 18<sup>th</sup> Dynasty in the Theban Necropolis”. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, L, 2010. 1–26; FÁBIÁN Z. I.: “A 18. dinasztia idején épült thébai vályogtéglá szentély rekonstrukciós kísérletei”. *Orpheus Noster* IV/4, 2012. 17–47; Z. I. FÁBIÁN: “Attempts of Reconstruction of an 18<sup>th</sup> Dynasty Mud Brick Mortuary Chapel in the Theban Necropolis”. In T. A. Bács – G. Schreiber (eds.), *Publications of the Office of the Hungarian Cultural Counsellor in Cairo 2014–2015: Current Research of the Hungarian Archaeological Mission in Thebes*, Cairo, The Office of the Hungarian Cultural Counsellor in Cairo, 2015, 23–41.

<sup>11</sup> A terület legrégebbi sírja, *Unisz-anb* mögött, megközelítőleg *Nefermenu* és *Qen-amon* szintjén egy további, az Újbirodalom idején többször is átalakított sír folytatja a sírsort: -59- (*Men-heper-Ré-Szeneb* / *Bak-en-Amun*, 18. dinasztia, majd Ramesszida); ettől nyugatra pedig a -60- és -61- (*Amenhotep*, mindkettő több fázisban, az Újbirodalom korából). E sírok azonban nem tartoznak a koncessziós területhez. Szintén Mohamed Saleh fedezte fel őket, kutatásukat Gaál Ernő kezdte meg az 1990-es évek közepén, majd halála után Schreiber Gábor folytatta a feltárásukat, I. G. SCHREIBER: *The Tomb of Amenhotep, Chief Physician in the Domain of Amun: Theban Tomb -61-: Archaeology and Architecture*, Studia Aegyptiaca Series Maior IV. Budapest, 2015.

<sup>12</sup> A jelenleg ismert alsó sziklasírok sora, melynek többségében a kutatást Schreiber Gábor végzi: TT 48 (*Amenemhat-Szurer*, 18. dinasztia: T. SÄVE-SÖDERBERGH: *Four Eighteenth Dynasty Tombs*, Private Tombs in Thebes I, Oxford, 1957), TT 183 (*Nebsumenu*, 19. dinasztia, melynek kiadása Jan Assmann és Karl-Joachim Seyfried munkája nyomán várható), -64- (*Amenhotep*, 18. dinasztia, G. SCHREIBER: *The Burial Shaft of the Tomb of Amenhotep, Overseer of the First Phyle: Theban Tomb No. -64-*, In E. BECHTOLD – A. GULYÁS – A. HASZNOS (szerk.): *From Illahun to Djeme: Papers Presented in Honour of Ulrich Luft*, British Archaeological Reports IS 2311, Oxford, Archaeopress, 2011, 253–268), TT 32 (*Dzsebutimesz*, 19. dinasztia, L. KÁKOSY – T. A. BÁCS – Z. BARTOS – Z. I. FÁBIÁN – E. GAÁL: *The Mortuary Monument of Djebutymes (TT 32)*, Studia Aegyptiaca Series Maior I.1–2, Budapest, 2004; G. SCHREIBER: *The Mortuary Monument of Djebutymes II. Finds from the New Kingdom to the Twenty-sixth Dynasty*, Studia Aegyptiaca Series Maior II. Budapest, 2008), -400- (*Ha-Min*, Ramesszida, G. SCHREIBER: “The Reuse of New Kingdom Tombs during the Kushite/Saite Period: The Case of Theban Tomb -400-”, In E. Pischikova – J. Budka – K. Griffin (szerk.): *Thebes in the First Millennium BC: Art and Archaeology of the Kushite Period and Beyond*, Golden House Publications Egyptology 27, London, 2018, 231–244; G.

A kutatott terület sziklasírjaiban és elődvaraikban lévő, másodlagos, bár olykor korábbi korszakokra is datálható számos aknasírt ahhoz a sírhoz kapcsolódó kód-dal jelöltem, melynek területén található, például *Nefermenu* sírjának első, széles termében lévő: TT 184.I.A(kna) (feltehetőleg Harmadik Átmeneti Kor), vagy az elődvarában található hat aknasírt, sírlejáratot az ABC betűivel: TT 184.E(lő) u(dvar).A–F; így, további példaként: TT 185.II.A, *Szaff*-I.I.KA (= KA, Harmadik Átmeneti Kor), TT 412.Eu.A (= NKZA, Harmadik Átmeneti Kor), TT 412.Eu.DA (= DV), stb.

A fenti példákön látható, hogy a régóta kutatott terület az egyes, a sziklába mélyen benyúló, nagyobb helyiségek, a halotti kultusz céljaira szolgáló, festményekkel, domborművekkel díszített termek, kamrák, a hosszú járatok, sírkamrák, illetve a bennük, közöttük kialakított sírok kutatásával valóban igen hosszú, évezredek, az ókori Egyiptom történetének szinte teljes egészét átívelő képet nyerhetünk a thébai temető e viszonylag kicsiny részének tükrében. Jelenlegi ismereteink szerint a temetőnek ez az egyetlen olyan része, ahol ilyen hosszú időn keresztül követhető szinte folyamatosan ez a történet. Ezenkívül megállapítható, hogy az egyes, saját építészeti jellegzetességekkel is leírható sziklasírokban többnyire hosszabb ideig, olykor évszázadokig temették az előkelőségek különböző rétegeiből származó halottakat, az egyes sírokat későbbi korszakokban újra és újra használatba vették. A legkorábbi sziklasírok az Óbirodalom késői időszakából származnak, az eddig kimutatható legkésőbbi, a Ptolemaiosz Korból származó temetkezések maradványai pedig a Ramesszida korban készült (Kampp) -43- sír sírkamrájához vezető folyosóból kerültek elő.<sup>13</sup>

A temetőt, a sírokat és az egyes temetkezéseket azonban folyamatosan fosztogatták, alig akad olyan sír vagy sírrész, mely ezt elkerülte volna. Ehhez járultak még a sziklaomlások, földrengések is. Ezért azok a sírmellékletek, melyek a fosztogatások során mégis valamilyen okból a területen maradtak, általában az egyes sírokban és a felszíni, az idők során törmelékkel elborított felületeken nagyon vegyesen, szét-szóródva, összekeveredve kerülnek elő. Ez érvényes a mumifikált embermaradványokra, szétvert koporsó-, doboz-, bútor-töredékekre, egyéb tárolóedényekre, ke-

.....  
 SCHREIBER – Zs. VASÁROS – A. ALMÁSY: “Ptolemaic and Roman Burials from Theban Tomb -400-”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, LXIX, 2013. 187–225). *Dzsebutimesz* sírjának (TT 32) feltárasakor az is bebizonyosodott, hogy az elődvarokban, illetve alattuk korábban is, majd a Harmadik Átmeneti Kortól újabb sírsort készítettek, aknasírokat, több esetben vályogtégla szentélyekkel, felépítményekkel, G. SCHREIBER – Zs. VASÁROS: “A Theban Tomb of the Late Third Intermediate Period on El-Khokha”. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, LVI, 2005. 1–27.

<sup>13</sup> A domboldal alsó sorsoraiban későbbi, római kori temetkezések is kimutathatóak, l. többek között L. KÁKOSY: “The Soter Tomb in Thebes”, In S. P. VLEEMING (szerk.): *Hundred-Gated Thebes: Acts of a Colloquium on Thebes and the Theban Area in the Graeco-Roman Period*, Leiden–New York–Köln, E. J. Brill, 1995, 61–67, – a TT 32 (*Dzsebutimesz*) sír immáron közismert leletei mellett – újabban G. SCHREIBER: “Ptolemaic and Roman Burials from Theban Tomb -400-”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*, LXIX, 2013. 187–225.

rámia- és kőedénytöredékekre, díszekre, amulettegyüttesekre, illetve a kisebb-nagyobb szobrokra, szoborkészletekre is.

Az ókori temetkezések maradványai mellett az is gazdagítja a terület történetének vizsgálati lehetőségeit, hogy az utóbbi évszázadokban falu települt ide, és a sziklasírokat a betelepülők lakás vagy állattartás, raktározás céljára használták; bejárataikhoz, vagy a közelükben nagyobb, sok esetben emeletes, tornyos vályogházakat építettek. Ezeknek az épületeknek a többségét az egyiptomi hatóságok az utóbbi évek során lebontatták, hogy az ókori emlékek kutathatóvá váljanak, illetve a törmeléktől megtisztított, helyreállított sziklasírok közül minél több látogatható legyen. A házak lakói számára új települést hoztak létre, házakkal, földekkel kárpótolták őket. A település szintén nem rövid története során, majd a házak lerombolása nyomán azonban a sírokban, a házakban és a házak közötti területeken újabb építészeti emlékek, az itt lakók bútorai, szerszámai, használati tárgyai, írásos anyagai egy újabb, hosszabb korszak tárgyi emlékei keveredtek az ókori temető maradványaival. Az ásások során ezek együtt kerülnek elő, és jóllehet, a kutatás elsődlegesen az ókori temető történetére irányul, a terület emberi használatának legkésőbbi korszaka, az archaikus és modern életmód keveredésének emlékei is a vizsgálat tárgyai.<sup>14</sup>

A kutatás módszerei két fő irányt jelölnek ki. Egyrészt a pontosabban azonosítható és az építészeti emlékekhez szorosan kapcsolódó, a falakat díszítő képi és feliratos anyag kutatása a feltárást és legalább részleges restaurálást követően építészeti, művészettörténeti, illetve filológiai megközelítésű kutatást, dokumentációt és értelmezést kíván meg. A tárgyi leletek feldolgozása régészeti módszerek alkalmazását teszi szükségessé. A leletek kevert, igen gyakran határozott kontextust nélkülöző volta és az, hogy gyakran alig érzékelünk határozott rétegződést, első lépésben a leletek, leletcsoportok egyedi megközelítését, meghatározását teszi lehetővé. Ezt követheti az az elemzés, mely a legalább közel egykorúnak ítélt leletek kor szerinti csoportosítását eredményezheti, és a továbbiakban lehetővé teheti, hogy az így kialakított egyes leletcsoportokat egy-egy temetkezéshez, de legalább azonos korú temetkezésekhez, illetve építészeti emlékekhez kapcsoljuk. A határozott építészeti elemekkel meghatározható sírokból előkerülő, statisztikailag is értékelhető, de legalább számos elemet tartalmazó leletcsoportok így legalábbis nagy valószínűséggel hozzárendelhetők a sírokhoz, és az a következtetés vonható le, hogy ezek eredetileg az itt létrehozott temetkezésekből származnak. Az egyéb, nagyobb szabad felületek törmelékéből származó leletcsoportok temetkezésekhez való kap-

<sup>14</sup> A „modern” tárgyak feldolgozásáért Zsom Dóra felelős, a szöveges források egy részének, elsősorban az amulettek kutatásában elért eredményeiről az *Orpheus Noster*ben is volt alkalma beszámolni: „Tedd szerelmét szívébe, hogy ne tudjon aludni, ne tudjon enni, ne tudjon inni!: Egy arab szerelmi amulett a thébai nekropoliszból (TT 184)”. *Orpheus Noster* IX/2, 2017. 78–100; a tanulmány angol nyelvű kiadása: “An Arabic love charm found at the excavations in the area of Theban Tomb 184”. In B. Németh (szerk.): *Now Behold My Spacious Kingdom: Studies Presented to Zoltán Imre Fábán On the Occasion of His 63<sup>rd</sup> Birthday*, Budapest, L’Harmattan Kiadó, 2017, 222–244.

csolása nehezebb feladat, de az előbbiekkal történő összehasonlító vizsgálatok olykor eredményre vezetnek. Más esetekben, amikor még értékelhető számban van lehetőség arra, hogy a leleteket csoportokba rendezzük, legalább annyi állapítható meg, hogy ezek egy közeli temetkezésből származnak. Az értelmezéshez vezető módszerek tehát a nagyszámú, általában töredékes lelethalmazok szétválasztásától, meghatározásától az újrendezésen alapuló történeti rekonstrukcióra irányulnak.

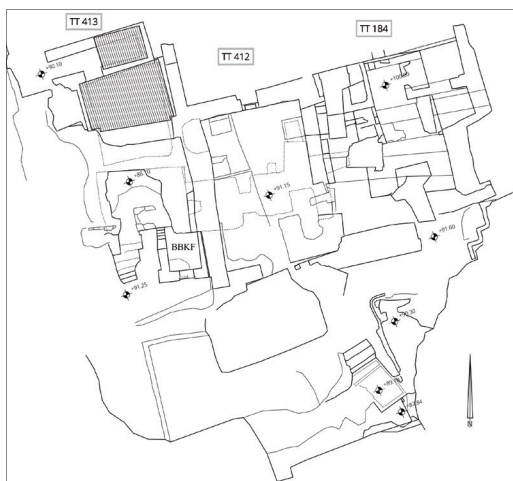
### *Qen-Amon sírja (TT 412)*

*Qen-Amon* sírját a 18. dinasztia idején készítették a késő Óbirodalom korából származó *Unisz-anb* sír (TT 413) keleti oldalfalához kapcsolódva, ahhoz hasonló tájolással (2. kép). Tőle keletre pedig később, a 19. dinasztia idején alakították ki *Nefermenu* sírját és kultuszhelyét (TT 184). *Qen-Amon* sírját az 1960-as években fedezte fel Mohamed Szaleh, akkoriban helyi inspektor (később a kairói Egyiptomi Múzeum igazgatója), aki azonban az akkor még sűrűn lakott domboldalon annak csak egy részét tudta feltárni,<sup>15</sup> mégpedig a sziklába vágott, négy oszloppal alátámasztott központi termét és az abból nyíló folyosót, mely T-alakban folytatódik egy további helyiséggel. Az utóbbiakban nem maradt nyoma a falak díszítésének, az oszlopos teremben azonban, ahol a plafon ugyan leszakadt, az oldalfalakon viszont több helyütt jó állapotban maradtak ránk a festmények. Áldozati- és bankettjeleneteket, valamint az aratás ábrázolását láthatjuk itt, és egy áljtó maradványait. Az oszlopos terem mennyezetét, mint a leomlott kötőredékekből rekonstruálni lehet, szőnyegmintás festmények borították. Mohamed Szaleh ebben a teremben több, jóval később, a Harmadik Átmeneti Korban készített aknasírt is azonosított, és kettőt feltárt közülük.

A sír sziklába faragott termei előtt a domboldal déli lejtőjének sziklájába faragták a sír előudvarát, melyet az utóbbi években mi tártunk fel. Az előudvar úgy készítették, hogy a lejtős hegyoldalban a sziklába vésett terem előtt, annak padlója szintjéig vésték ki az udvart meghagyván a lejtős oldalfalakat, melyeket kővel és vályogtéglákkal magasítottak. A sziklába vágott, pilléres terem homlokzatának mindkét oldalán, a bejáratot keretezve áljtószerű díszítést vésték. Egy későbbi korszakban azonban ezek elé vályogtéglából padszerű emelvényeket képeztek ki.

Az előudvar déli oldalán volt annak bejárata, melyből egy kőből épült fal maradt ránk, illetve egy olyan vályogtéglá építmény maradványai, melynek pontos funkciója egyelőre bizonytalan. Az utóbbi magas törmelékre épült az udvart délről lezáró fal előtt. Jelenlegi feltételezésünk szerint a domboldalon egy szinttel lejjebb lévő, a 19. dinasztia idején, megközelítőleg *Nefermenu* sírjával egyidőben készült *Nebszumenu* sír (TT 183) piramis-alakú felépítménye lehetett.

<sup>15</sup> Mohamed SALEH: "The Tomb of the Royal Scribe Qen-Amun at Khokha (Theban Necropolis N° 412)". *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* LXIX, 1983. 15–28.



3. kép. A kutatott terület délnyugati része Unisz-anh (TT 413), Qen-Amon (TT 412) és Nefermenu (TT 184) sírjától délre (Szentirmai Boglárka felmérése és rajza alapján)

*Qen-Amon* sírjának előudvarában, a keleti oldalon egy, a Harmadik Átmeneti Korban készített aknasírt (NKZA) tártunk fel. Az udvar délkeleti sarkában egy további, nagyméretű, aknaszerű sír maradványai érzékelhetőek, mely egyelőre feltárássra vár. Az aknasírok lejáratahoz képest azonban ennek méretei túl nagyok. Sokkal inkább az feltételezhető, hogy egy korábban készült sziklasír plafonját vésték el az előudvar kialakításakor.

*Qen-Amon* sírjához tartozhatott – egyelőre csupán feltételezhetőleg – egy olyan rámpa, vagy lépcső, mely a dombnak e magasabban fekvő részéhez a domb lábától az

előudvar bejáratához vezethetett.<sup>16</sup> Amikor a sírt készítették, még nem létezett az alatta lévő *Nebszumenu* sírja (TT 183). A feljáró jelenleg alig azonosítható, szinte teljesen megsemmisült maradványait érzékeljük a *Nebszumenu* sírjának homlokzati téglafala mögött, a valószínűleg korábbi D-2 sír bejáratának körzetében. Ha ezek az építészeti maradványok valóban a feljáróból származnak, akkor készítésükkor, az oldalfalak kőépítményeivel, a közöttük lévő törmelékkel, *taffla*-töredékek felhalmozásával itt egy korábbi sziklasír, a D-2 bejáratát fedték el.

*Qen-Amon* sírja jó példája tehát annak, hogy az évezredek során itt is több fázisban készítettek temetkezőhelyeket és hozzájuk kapcsolódó kultuszhelyeket, és a korábbi sziklába faragott építészeti alkotásokat a későbbi korszakokban átalakították, illetve az újabb sírok készítésekor a korábbiakat felhasználták, vagy azok építészeti elemeihez alkalmazták az újabbakat.

### *A kutatott terület délnyugati része Qen-Amon sírjának (TT 412) előudvarától, Unisz-anh sírjától (TT 413) és a vályogtégla szentélytől (BBKF) délre*

A kutatott terület déli részén (3. kép) a domboldal sziklaalapja délnyugatra lejt. A törmelék itt igen vastag. *Unisz-anh* sírjától (TT 413), és egyben a festett

<sup>16</sup> A felső sírsor több sziklasírjának előudvarához kapcsolódó ilyen feljáró maradványai azonosíthatók, a TT 205 (*Thutmoszisz*) előudvarához vezető feljárónak pedig egy több mint tíz méteres szakasza, melyet a Szaff-I nyugati oldalfalának kiegészítésével építettek, fenn is maradt (2. kép), l. Z. I. FÁBIÁN: "Theban Tomb 184 (Nefermenu) and the Upper Section of the South Slope of El-Khokha Hillock – 2005". *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* LVIII, 2007. 1–42, Figs. 5, 11, 26.



vályogtéglá szentélytől, továbbá *Qen-Amon* (TT 412) előudvarától és részben *Nefermenu* (TT 184) nyugati pülónjától délre évek óta fokozatosan távolítjuk el a törmeléket (lásd a 2. képet is). A felület keleti részén, közvetlenül *Nebszumenu* sziklasírja (TT 183) fölött, mely közel egykorú *Nefermenu* sírjával, illetve a feltárás alatt álló terület délnyugati sarkában, a 18. dinasztia idején készült -64- (*Amen-hotep*) sír fölött korábbi ásatok egy keskeny csíkban már a sziklafelületig eltakarították a törmeléket. A törmeléknek a teljes felületen, a szikláig történő eltávolításával e sírok építészeti összefüggéseiről nyerhetünk további adatokat, illetve feltárni reméljük *Unisz-anb* és *Qen-Amon* sírjához vezető feljárók maradványait, sőt, *Unisz-anb* sírjának bejárata is valahol itt sejthető. A korábbi években azonban a felület keleti részén újabb sziklasír bejáratok körvonalai bontakoztak ki, melyeket „Déli síroknak” nevezünk, és ezek további tisztázása, értelmezése is a törmelék eltávolításától várható (4. kép).<sup>17</sup>



4. kép. A kutatott terület délről 2018-ban. (Zomborác Tamás felvétele.)

A felület tisztítását, illetve a Bét Bogdadi háztól nyugatra és délnyugatra lévő terület feltárását 2008-ban kezdtük meg, amikor már várható volt, hogy a házat hamarosan le lehet bontani. A kutatott terület nyugati határa a domboldal alacsonyabban fekvő sírsorában lévő TT 32 (*Dzsebutimesz*) sír keleti vonalának folytatása, mely lényegében egybeesik a TT 413 (*Unisz-anb*) sír jelenleg ismert részeinek nyugati vonalával.<sup>18</sup> Itt, a Bét Bogdadtól nyugatra lévő területen kezdtük meg tehát a feltá-

<sup>17</sup> A területen lévő sírokról és egyéb építményekről az eddigi feltárások alapján nyert adatokról l. legutóbbi beszámolómat: „Feltárás az el-Hoha domb déli oldalán a TT 184 számú sír (*Nefermenu*) körzetében – 2015”. *Orpheus Noster* IX/2, 2017. 7–77; illetve a korábbiak is letölthetők: [tt184.blogspot.hu/p/asatasi-naplo-1984-2011.html](http://tt184.blogspot.hu/p/asatasi-naplo-1984-2011.html), továbbá [tt184.blogspot.com/p/cikkek-tanulmanyok.html](http://tt184.blogspot.com/p/cikkek-tanulmanyok.html).

<sup>18</sup> A határvonalat a Schreiber Gáborral történt egyeztetés alapján alakítottuk ki, aki kutatásait a *Dzsebutimesz*-sír mellett a domb most vizsgált szintjén ettől a vonaltól nyugatra folytatja. Ennek alapján

rást 2008-ban, úgy, hogy a ház padlószintjével azonos, lényegében egységes, lapos felületen, a határvonaltól keletre onnan indítottuk az ásátást, ahol a felület délen véget ért, és délre, a TT 183 (*Nebszumenu*) és a (Kampp) -64- (*Amenhotep*) sírok felé, erősen lejtett a törmelék. Kezdetben két 3 méter széles sávban haladtunk észak felé, 3 x 3 méteres négyzetekben. A kiinduló vonalunk *Nebszumenu* és Amenhotep sírjának homlokzataitól mintegy 8, illetve 10 méterre volt. Az ásátás eredménye volt a festményekkel díszített vályogtégla szentély feltárása, majd jóval később *Unisz-anb* bejárati termének megtalálása. Az ásátás során a továbbiakban is tartottuk a 3 x 3 méteres kiosztást, és a sávokat keletre folytattuk, mindig déli kiindulással, és a Bét Bogdadi egy részének lebontása után volt így módunk a *Qen-Amon* és *Nebszumenu* sírok (TT 412, TT 184) előudvarainak feltárására is.

A törmelék eltakarításával azonban, ahogyan a domboldal sziklafelületéhez közeledtünk, a déli lejtőn folyamatosan közeledtünk az alacsonyabb szinten lévő sziklásírok homlokzatához.<sup>19</sup> A sírhomlokzatok fölötti sziklaalapot 2018-ban értük el, itt az eredeti törmelékfelülettől közel négyméteres mélységben járunk a lejtőn.<sup>20</sup> Az építmények védelmében, az azokat támasztó törmeléklet kelet-nyugat irányú, szárazon rakott kő, illetve téglafalakkal védtem. A törmelék rétegződése az északi oldalon, a vályogtégla szentély vonaláig jól megfigyelhető, mintha sziklaomlásokat lehetne azonosítani, melyek a domb felső részéből idegurult mészkő rétegeket mutatnának, közöttük a felhalmozódott porréteggel, legalul nagyobb kövek réteggel. Délebbre az látszik, hogy a lejtőre a Bét Bogdadi lakói folyamatosan hordták a házban tartott állatok almát és a kemence hamuját, illetve a háztartási szemetet, és ez délre lejtő rétegeket képzett, ahogyan mindezt a lejtőre öntötték, folyamatosan töltve fel azt. Mélyebben azonban, a nyugati oldalon vastagabb, kis fehér mészköves réteg érzékelhető, melyben viszonylag kevés tárgyi lelet került elő. Ugyanitt, a keleti oldalon a kisköves rétegtől elválik egy olyan *tafla*-törmelék, melyről talán az feltételezhető, hogy *Qen-Amon* sírjának bejárata előtt tudatosan töltötték fel így a lejtős domboldalt, és képezték ki az odavezető feljáratot. Ennek épített nyomát egyelőre nem sikerült felfedezni, hacsak az a nagyobb, vályogmaradvány nem tartozott ehhez, mely 2018-ban, a sziklaalap közelében tűnt fel.

kérjük, és kapjuk meg azóta is az egyiptomi régészeti hatóságoktól az illető területekre vonatkozó kutatási engedélyeinket.

<sup>19</sup> Az eredeti sáv, illetve négyzetes kiosztásunktól délre lévő nagyon lejtős terület feltárása során a továbbiakban nem alkalmaztam az eredeti kiosztás kódjait, csupán az A-B-C-vel jelölt sávok kódjait tartottam meg, (A-o, B-o stb.), jóllehet a terület elég széles, illetve az égtájjakkal jelöltem a tárgyi leletek előkerülésének pontos helyét. A kutatott területet 1-1,5 méterrel nyugatra is bővíteni tudtuk a vályogtégla szentély (BBKF) és a TT 413 (*Unisz-anb*) sír külső termének feltárásakor, és e területet O-sávnak neveztem, így O-1, O-2, stb. téglalapokat jelöltem.

<sup>20</sup> Időközben Schreiber Gábor és Vasáros Zsolt a terület délnyugati sarkában, a -64- sír homlokzata fölött, a sír – feltehetőleg piramisalakú – felépítményének kutatása céljából, mintegy négy méter szélességben eltakarította a törmelékletet.

A kisköves törmelék hasonlatos az északabbra lévő, omlási rétegeként azonosítható rétegekkel, ám felmerülhet, hogy a közeli sziklasírok vésése nyomán keletkezett törmelékének hányója is lehetett, így legkézenfekvőbben *Qen-Amoné*.

A tárgyi leletek nagyon keverték. A vályogtéglá szentély körzetéből minden bizonnyal olyan tárgyak és töredékek (is) származnak, melyeket ehhez az építményhez kapcsolhatunk. A sírkúpok többségéről bizonyos, hogy a felsőbb sírsorok leomlott homlokzatdíszjei voltak. Az agyag áldozati tálcák töredékei nyilván a legkorábbi sírok anyagából származnak. Egyébként azonban leggyakrabban csupán azt állapíthatjuk meg, hogy a koporsótöredékek, kezek és egyéb részletek, bútortöredékek, különböző korú usébtí szobrocskák tömegei, canopus edények részei, múmiapólya és -lepel részek, fajansz gyöngyök és amulettek, kerámiaedények töredékei, és egyebek valamely közeli sírból, temetkezésből származhatnak, legtöbbjük a Harmadik Átmeneti Korra lehet datálni. A leletek ilyen megítélése nem különbözik a terület északabbi része, a sziklasírok előudvarai, és a délebbi, lejtős terület között. Annyi azonban érzékelhető, hogy a déli kisköves halomban a leletek száma jóval alacsonyabb, mint egyébként, és ez talán megerősítheti azt a feltételezést, hogy a köves törmelék a sírok, legvalószínűbben *Qen-Amon* sírjának kivéséséből származhat. A 2016-os feltárás egyik legérdekesebb lelete azonban, egy nagyméretű osztrakon<sup>21</sup> ennek a területnek a nyugati részén került elő, a leszórt kemencehamu és állati alom maradványaitól északra lévő kisköves törmelékből.

### *Osztrakonok és lelőhelyek*

Az alábbiakban a kutatott területen lelt 16, osztrakonként leltározott tárgy alapján kísérlem meg a lelőhelyekkel kapcsolatos esetleg értelmezhető összefüggések bemutatását. A következő táblázatok az egyes tárgyaknak a leltározás során történt leírásában megjelenített adatokat tartalmazzák, ahogyan ott szerepelnek.

<sup>21</sup> Ltsz. 2016.1597.

## Szöveges osztrakonok

LT. SZ.	TÁRGY	ANYAG	MÉRET (CM)	LELŐHELY
1995.2	feketével írt egy sor démotikus szöveg maradványai	cseréptöredék	6 x 6,6 x 0,5/0,7	TT 184.I.B*
2006.774	feketével írt két sor démotikus szöveg maradványai	cseréptöredék**	13 x 14 x 0,7	Szaff-I.I. 4. oszlop mögött, 2006.02.23 és Szaff-I.II. tengely, 2006.03.14
2006.775	feketével festett démotikus jelek maradványai	cseréptöredék	6,5 x 7 x 0,5	Szaff-I.I. K-akna, 2006.03.06
2006.776	feketével írt jelmaradványok	cseréptöredék***	8 x 16 x 1	Szaff-I.II. tengely, 2006. március
2011.1092	feketével írt démotikus szöveg hét sorának maradványai	kerámiaedény töredéke	4,8, Ø: 25, Th: 2,2	Bét Bogdadi 6 ÉNy sarokhelység ÉNY-i sarok, 2011.03.22
2011.1116	feketével írt 8+1 sor démotikus szöveg maradványai	kerámiaedény oldala	19,8, Ø perem: 8, Ø has: 7,7	Bét Bogdadi 7-8 (konyha és feljáró) törmelékéből, 2011.03.29
2012.1127	feketével írt kopt szöveg négy sorának maradványai	kerámiaedény oldala	7,4, Ø has: 16	TT 184.I. „É”, 2012.02.23
2013.1218	feketével írt démotikus szöveg nyolc sorának maradványai	cseréptöredék	7 x 12 x 0,8	BB-DNy-E4 Ny, 2013.03.18
2015.1297	három szabálytalan, de sima oldalán vörössel írt hieratikus szövegek, számítások	mész-kő****	felületei: 20 x 16; 18 x 13; 19 x 14	BB-DNy, 2015.02.12
2017.1655.b	feketével festett hieroglif-jel-próbák	mész-kő	11,1 x 10,2 x 2,7	TT 413.I.DK 160 cm, 2017.03.07
2018.1660.d	A-oldal: feketével festett ülő alak (nő?), B-oldal: feketével festett hieratikus jelek (4): „erős, botos ember”, „ülő ember”	mész-kő	9,3 x 9,1 x 3,2	BB-DNY-B1, 2018.02.11

\* Mohamed Szaleh jegyzete a töredéken: “Middle of the Court, beside South-east pillar” = TT 412 (Qen-Amun).

\*\* Két részből ragasztva.

\*\*\* Az edénynek további 6 töredéke is azonosítható.

\*\*\*\* Két töredékből ragasztott.

## Figurális osztrakonok

LT. SZ.	TÁRGY	ANYAG	MÉRET (CM)	LELŐHELY
2014.1267	feketével festett növényminták és edény részlete	mészke	6,1 x 11,3 x 4,2	BB-DNY, 2014.02.23
2016.1342	feketével festett edény-részlet, madárlábak (?)	mészke	4,7 x 4,1 x 0,8	BBKF, Ny-i falon túli délebbi padka, 2009.02.22
2016.1597	feketével festett áldozati- és bankett-jelenetek vázlata	mészke	20 x 41 x 6,8	BB-DNy-A1, 2016.02.24
2017.1655.a	feketével festett íves téglalap	mészke	5,7 x 3,9 x 1,5	BB-DNy-o-2, 2017.02.20
2018.1660.a	vörössel festett vízilófej	mészke	12,4 x 16,4 x 4,7	BB-DNy, 2018.02.07

Az osztrakonként leltározott tárgyak többféleképpen is csoportosíthatók, anyag, funkció, lelőhely, vagy más szempontok szerint. A mi tárgyaink anyaga, mely a feliratok, vagy képek hordozója, kétféle, szabálytalan mészke-töredék, vagy kerámiaedények töredéke. Funkció szerinti értelmezésük, mely érinti már a leltározást is, természetesen problémákba ütközik. Mindkét hordozó esetében felvetődhet a kérdés, mely a leltározáskor, az első, felületes értelmezéskor még nem biztos, hogy megmutatkozik, hogy az illető tárgy valóban osztrakonként értelmezhető-e. Azaz olyan felirat- vagy képhordozó-e, melynél a töredékes anyagot használták fel ilyen minőségben, avagy a felirat, a kép a kerámiaedény, vagy annak tartalmának azonosítására szolgált, a mészke esetében pedig valamely faldíszítés, esetleg annak előrajzolásának részlete, mely azután töredékében került hozzánk. Az utóbbira az általunk osztrakonként leltározott tárgyak között is lehet példa. Táblázataimban, mivel e tanulmány célja egy egyértelműen figurális osztrakon bemutatása, a képeket, képes jeleneteket, és a csak szövegeket tartalmazó osztrakonokat különítettem el. A figurális és feliratos osztrakonok elkülönítése sem problémamentes, mivel olyan esetek is megfigyelhetők, ahol ugyan írásjelek szerepelnek, ám nem mindig eldönthető, hogy ezek csupán szövegek részletei, esetleg írásjelek gyakorlására szolgálnak, vagy a majdan a fal díszítését előkészítő, eredetileg egyéb, képes elemeket is tartalmazó vázlat ránk maradt töredékei.

Bizonyos esetekben, különösen a feliratokat hordozó osztrakonok esetében, például a démotikus, vagy kopt szövegeknél a tárgy – legalább durván – datálható. A *Szuff-1* sír leletei között szereplő démotikus feliratok ennek alapján valószínűsíthetően az Első Átmeneti Korból, vagy Középbirodalom korából származó sziklasír területén későbbi korban készített temetkezésekhez kapcsolhatók, akár cserép-

töredékre írott hosszabb szövegeket tartalmaznak, akár edényfeliratok voltak.<sup>22</sup> Más esetekben viszont az ilyen tárgyakról ismét csak annyit valószínűsíthetünk, hogy valamely közeli sírból, esetleg lakóhelyről származhatnak, mint például a Bét Bogdadi lebontásának eredményeként keletkezett törmelékből, és a ház padlója alól előkerült tárgyak esetében.<sup>23</sup>

Más feliratos osztrakonok esetében az íráskép, a jelformák alapján történhet esetleg a datálás. A számításokat tartalmazó és a jelpróbákat, gyakorlást tükröző kő-osztrakonokat az Újbirodalom korában készültnek ítélem, de eredetükről többet nem igen állíthatok ennek alapján.<sup>24</sup> Az utóbbiak közül kettő azonban a kutatott terület délnyugati sarkában, a kisköves rétegből származik, onnan, ahonnan a figurális darabok többsége is, köztük az áldozati- és bankett-jeleneteket feldolgozó nagyméretű mészkö-osztrakon.

### *A Qen-Amon sír ábrázolásával kapcsolatba hozható osztrakon*

A szabálytalan alakú mészkölap 41 x 20 cm méretű. Felső részén középpüth és a jobb alsó sarka egyértelműen sérült, talán a bal felső sarok is, a törmelékből további darabjai nem kerültek elő. Egyébként az osztrakon jó állapotban maradt ránk, csak néhány helyen karcolódott, vagy pattant le a felület (5. kép).

Az egy színnel, feketével festett kompozíció két regiszterben áldozati, illetve bankett-jeleneteket ábrázol, vázlatos vonalrajzokkal kidolgozva. A két képsávot fölül és alul keretező és a sávokat elválasztó vízszintes egyenesek túlnyúlnak a sarkokon, illetve a baloldalon lévő keretet alkotó függőleges vonalon, a jobb oldalon nem maradt nyoma keretező függőleges vonalnak.

Mindkét képsáv jelenetei jobb felé rendezettek, ahol közös, oroszlánmancsot mintázó lábú ülőhelyen egy-egy házaspár foglal helyet, elől a férfi, mögötte a nő. A felső férfi hosszú parókát visel, az alsón a művész csupán a férfi fejének körvonalát rajzolta meg. A felső férfi mindkét kezét előrenyújtja, hátsó (bal) kezében hosszúk tárgyat tart, bizonyára kendőt, bár inkább tekercsre hasonlít. A felső jelenet asszonyának karjait a művész nem ábrázolta, az alsó asszony viszont a jelenettípus szokásos gesztusával első (jobb) karjával átöleli férje vállát, hátsó (bal) kezét pedig gyengéden férje karjára helyezi.

A felső jeleneten előttük áldozati asztal, melyen három egymás fölötti szinten áldozatokat halmoztak fel: az alsón kosárban szőlőt, két hosszúkás, ovális és egy

<sup>22</sup> Pl. a 2006.774, 2006.775, 2006.776 számú tárgyak esetében.

<sup>23</sup> Pl. 2011.1092, 2011.1116, 2012.1127, 2013.1218. Az utóbbi két tárgy is a ház törmelékéből származóként értékelhető. Egyrészt a TT 184 széles termének ezt a részét a ház lakói használták, a BB-DNy-E4 Ny, kód pedig azt jelenti, hogy nyolcsoros szöveget tartalmazó cserép a ház törmelékének lebontását követően, annak bejárata térségéből, a TT 412 (*Qen-Amon*) sír előudvarának keleti oldalát borító törmelékéből került elő.

<sup>24</sup> 2015.1297, 2017.1655.b, 2018.1660.d.



5-6. kép. A mészke osztrakon a művész vázlatával; és Qen-Amon sírjának (TT 412) festménye.

kerek süteményt, fölöttük marhalábat; a középső áldozat-halomban talán marhafej és egy edény ismerhető fel; a felső áldozati csoport növényeket, egy kerek formát, bizonyára egy újabb süteményt és vélhetőleg marhabordát tartalmaz, melyek fölött egy köteg újhagyma látható. Az alsó regiszterben a házaspár előtt nincs áldozati asztal, hanem egy közvetlenül előttük álló férfialak mindkét kezében fogva virágcsokrot nyújt feljűk, melynek illatát a házaspár élvezheti, a férfi mindkét kezét előrenyűjtva átveszi a csokrot. A felső jeleneten az áldozó férfi az áldozati asztal mögött, attól balra áll. Első (bal) kezét teste előtt leeresztve tartja, hátsó (jobb) kezét előrenyűjtja, de azt, hogy tart-e benne valamit, és ha igen, mit, nem állapítható meg a vázlatrajzból. Ruhája különbözik az alsó jelenet áldozójának egyszerű öltözetétől, a felső férfi a *szem*-pap ornátusát viseli, felismerhető a vállpánt és a két lába között a párdubcőr farka. Mindkét jeleneten az áldozó férfi fölött és mögött a művész jelölte a függőleges oszlopokba írandó kísérszöveg helyzetét, fölül négy, alul öt

szövegoszlop választóvonalait. A felső jelenetben a jobboldali, első kolumnába az ideírando szöveg kezdetét is beleírta: az áldozati formula (*htp di nswt...* – Áldozat, melyet a király ad...) kezdő jeleit. A szöveget és a szövegoszlopokat tehát jobbról balra kellett olvasni, illetve a művésznek a festményen beírnia.

A felső jeleneten két sávban, az alsón egy sávban folytatódik a jelenet kidolgozása. Az alsó képsávban a szöveg pozícióját jelölő függőleges vonalaktól balra, a felső képsáv *szem*-papja alatt áldozó leány áll, aki hátsó (jobb) kezét előrenyújtva tálkát tart, mely az utolsó kolumna-választó függőleges vonalat takarja; első, teste előtt leeresztett (bal) kezében vélhetőleg a felső jelenetsor áldozó lányához hasonló kis korsókat, de ehelyütt a kőlap felülete sérült, így csak néhány vonal kivehető. A leány mögött, az áldozatokat fogadó házaspárhoz hasonló elrendezéssel és kidolgozással öt ülő párt láthatunk, az áldozat bemutatása felé fordított beállítással. A hölgyek itt is átölelik férjüket, míg másik kezüket annak karjára helyezik. A férfiak első (bal) kezüket mellkasuk, szívük előtt tartják, jobbjukat pedig térdük fölött előrenyújtják. A művész mind az öt párt egyaránt kidolgozta, illetve hasonló szintig dolgozta ki, a középső pár székénél, vagy szófájánál látható csak, hogy annak hátsó részét, támláját és oroslános lábát nem rajzolta meg.

A felső jelenetsorban az áldozó *szem* mögött, a két keskenyebb képsávot elválasztó vízszintes, mely egyben a felső sáv alapvonala is, mindkét oldalon az ábrázolt alakokig fut, nem éri el a sávot keretező függőlegeseket. A felső sáv az áldozó mögött térdelő hárfással indul, aki hangszerén játszik, bár a húrokat a művész nem jelölte. Mögötte három nőalak áll, a hátsó kettőnek a feje és a test felső része letörött. Az első nőalak nem a mögötte lévő két leány statikus, álló helyzetében jelenik meg, hanem mozgásban ábrázolták, mindkét térde meghajlik, táncmozdulatokat tesz. A három nő alighanem hangszerekkel kíséri előadását, ez első leány elől felemelt és másik, hátul leeresztett kezében hangszerek sejthetőek. A leányok mögött három ülő házaspár látható a korábbi párokhoz hasonló kidolgozásban. Az első pár férfitagjának feje letörött.

Az e jelenetsor alatti keskeny képsáv, az áldozó *szem* mögött, az alsó sáv áldozó leányához hasonló lány ábrázolásával indul, aki hátsó (jobb) kezével tálkát nyújt az áldozatot fogadó pár felé, teste előtt leengedett első (bal) kezében két kis füles korsót tart. Mögötte, állványon két edény, egy kenőcstartó (*b3s*) edényhez hasonló és egy fületlen talpas korsó, mindkettőt felül összefonódó virágok díszítik. Az állványtól balra edénytartó gyűrűbe állítva, először egymás takarásában két amphora-szerű kétfülű tárolóedény, majd egymás mellett két további nagyméretű, hasonló, de fületlen és széles nyakú edény. Ezek mellett ismét edénytartó állványon négy söröskorsó, és egy ötödik felül, középütt. Az edényeket követően a rajzon javítás nyomait érzékelhetjük: eredetileg az edények mellett egy ülő házaspárt rajzolt a művész, akiknek alakjait azután eltávolította, de a vonalak maradványai, különösen a férfi lába még látszik. Helyettük balra, egy további ülő házaspár felé forduló leányt ábrázolt, aki első (jobb) kezével tálkát nyújt felénk, melyet a férfi átvesz. A lány leeresztett hátsó (bal) kezében két, esetleg három kicsiny füles korsót tart.



A komponálás, a vonalrajzok kidolgozottsága gyakorlott, kiforrott művészkézre vall. A keretező egyenesek, alapvonalak szabályosak, segédeszköz használatával készülhettek, és valószínűleg a felső jelenet szövegét jelölő függőleges kolumna-választók is, míg az alsó szövegei szabálytalanabbak, inkább szabadkézzel rajzoltak. A kompozíció figurális elemei rutinos, szabadkézi rajzok. Csak kevés helyen látható, hogy a művész a saját vonalait korrigálta, például a felső jelenet áldozatot fogadó férfinak hátsó felkarjánál, vagy az edények sorában a középső nagy edénynél. Segédvonalak alig láthatóak a képen, egyedül a felső jelenet áldozati asztalánál a három áldozat-halmot foglalta közös függőleges keretvonalak közé a művész.

A művészek által készített vázlatok, gyakorló rajzok a thébai temetőkből és a deir el-medinei művészközösség anyagában nem ritkán fordulnak elő, jellemzően a 19. és a 20. dinasztia korából.<sup>25</sup> Ezek azonban általában kisebb részleteket, nem a teljes kompozíciót kidolgozó formában maradtak ránk, s az olyan művészvázlatok, melyeket a kidolgozott, megvalósult műalkotáshoz kapcsolhatunk nem gyakoriak.<sup>26</sup> A nagyméretű, teljes kompozíciót felvázoló mészki osztrakonunk lehetséges, hogy ezek közé tartozik, és amennyiben a *Qen-Amon* sír festményével történő összevetés a datálás szempontjából hiteles, ez különösen emeli az értékét.<sup>27</sup>

Jóllehet az Újbirodalom korának sírművészetében is az tapasztalható, hogy a nagyobb kompozíciók alkotóelemeit viszonylag nagy, de korlátozott készletből válogatták össze, így a hasonló témájú festmények, domborművek sokszor nagy hasonlóságot mutatnak. Ez úgy is értelmezhető, hogy a művészek az egyik sír alkotását másolták olykor némi eltéréssel egy másikban, avagy közös forrást használtak fel. Ennek technikai megvalósításáról azonban egyelőre nincs pontos képünk.<sup>28</sup> A vizsgált osztrakonunk esetében mindenesetre gyanakodhatunk, hogy a *Qen-Amon*

<sup>25</sup> A bőséges anyag értelmezéséről és alkalmazásának lehetőségeiről gazdag bibliográfiával I. BÁCS T.: „A figurális osztrakonok kérdéséhez.” In Bács T. – Dezső T. – Vér Á. (szerk.): *Aegyptiaca et assyriaca: Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókortudományi Intézetéből*, Antiqua et Orientalia 5, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015, 15–27.

<sup>26</sup> Legutóbb U. RUMMEL: „Bilder von der Baustelle: Zwei figürliche Ostraca aus Dra' Abu el-Naga”. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* LXX/LXXI, 2014/2015. In D. Polz – S. J. Seidlmayer (szerk.): *Gedenkschrift für Werner Kaiser*, Berlin, De Gruyter, 2016, 383–392.

<sup>27</sup> A 18. dinasztia kora művészeinek kutatásáról I. D. LABOURY – H. TAVIER: „À la recherche des peintres de la nécropole thébaine sous la 18<sup>e</sup> dynastie: Prolégomenes à une analyse des pratiques picturales dans la tombe d'Amenemopé (TT 29)”. In E. Warmenbol – V. Angenot (szerk.): *Thèbes aux 101 portes: Mélanges à la mémoire de Roland Tefnin*, Monumenta Aegyptiaca XII, Série IMAGO N° 3, Brepols, Association Égyptologique Reine Élisabeth, 2010, 91–206; D. LABOURY: „Tracking Ancient Egyptian Artists, a Problem of Methodology: The Case of the Painters of Private Tombs in the Theban Necropolis during the Eighteenth Dynasty”. In K. A. Kóthay (szerk.): *Art and Society: Ancient and Modern Contexts of Egyptian Art: Proceedings of the International Conference held at the Museum of Fine Arts, Budapest, 13–15 May 2010*, Budapest, Museum of Fine Arts, 2012, 199–208.

<sup>28</sup> L. MANNICHE: *Lost Tombs: A study of Certain Eighteenth Dynasty Monuments in the Theban Necropolis*, London–New York, Routledge, 1988, 62–87; ám vö. Abeer EL-SHAHAWY: *Recherche sur la décoration des tombes thébaines du Nouvel Empire: Originalités iconographiques et innovations*, Internet-Beiträge zur Ägyptologie und Sudanarchäologie XIII, London, Golden House Publications, 2010, 295–297.

sírja közelében, attól alig néhány méterre előkerült vázlat kapcsolatba hozható annak fennmaradt festményeivel. A hasonló elemek kidolgozására egyébként jó példa a TT 80 (*Dzsebutinefer*) egyik szintén nagyméretű festmény-együttese, ahol a kompozíció teljes magasságát elfoglaló áldozati jelenet előtt három képsávban megtaláljuk a bankett-jelenet ülő házaspárjain kívül a hárfást, a táncoló hangszeres leányokat és az állványokra állított edényeket is.<sup>29</sup> Abdel Ghaffar Shedid, a II. Amenhotep uralkodása körüli thébai sírok festményeinek elemzése során az általa közelebbről vizsgált hét sír közül *Qen-Amon*ét tartja a legkorábbinak, III. Thutmoszisz és II. Amenhotep uralkodása idejére datálja,<sup>30</sup> melyet korban a TT 104 (*Dzsebutinefer*) sír készítése követett. Valószínűnek tartja azt is, hogy e sírok festményeit egyazon művész készítette, mely esetben a kompozíciók és a kidolgozás hasonlósága még inkább indokolt volna.

Az osztrakon vázlata és *Qen-Amon* festménye, ha nem is azonos, de figyelemre méltó hasonlóságokat mutat, első ránézésre az osztrakon felső áldozati jelenete és a hozzátartozó, két képsávban megjelenített bankett-jelenet szinte megegyezik *Qen-Amon* festményének elrendezésével. A festményen azonban csak ez a jelenetsor látható jól, alatta csak némi festéknyomok valószínűsítik, hogy az alsó jelenetsort is kidolgozták volna, így nem világos, hogy ebből mennyit és hogyan valószínűsített meg a művész a falfestmény elkészítésekor.

Viszont további eltérések is tapasztalhatók az osztrakon vázlata és *Qen-Amon* festménye között: A festményen az áldozatot fogadó *Qen-Amon* és *Bengit* házaspár fölött is szerepel egy hét szövegoszlopba írott, őket azonosító hieroglif szöveg. Az áldozati asztal alatt virággal díszített korsók láthatók. Az áldozatok nem három, hanem két szinten halmozódnak, az osztrakonnal nem azonos, de eléggé hasonló elrendezésben, és a legfelső áldozathalom helyére táblázatba foglalt áldozati lista került. A párdúcboros áldozó *szem*-pap csupán néhány festékfoltból rekonstruálható, de az áldozati formula négy kolumnája, melynek kezdő jelei az osztrakonéval megegyeznek, azonos elrendezésű. A tálkát nyújtó leány az alsó regiszterből a felsőbe, a hárfás elé került, s egy függőleges oszlopba írott szöveg *Qen-Amon* leányaként azonosítja. A nagy tárolóedények és az állványra helyezett söröskorsók szintén a felső képsávban láthatóak, mégpedig a zenész-táncos lányok helyén, akik a festményen nem szerepelnek. Az edények mellett nem három, csak két ülő házaspár maradt ránk. Az alsó képsáv a jobb oldalán elpusztult. Néhány keskeny szövegoszlop hieroglifáinak nyomai maradtak ránk, és ettől balra az osztrakonon nem szereplő, térdelő nő alakja az állványra helyezett edények előtt. Az osztrakonon nem szerepel az edények mögött álló, némileg meghajló férfialak, aki virágokkal díszített

<sup>29</sup> A. Gh. SHEDID: *Stil der Grabmalereien in der Zeit Amenophis' II: Untersucht an den thebanischen Gräbern Nr. 104 und Nr. 80*, Archäologische Veröffentlichungen 66, Mainz am Rhein, Verlag Philipp von Zabern, 1988, Tafel 52.b.

<sup>30</sup> SHEDID: *Stil der Grabmalereien*, 95, de vö. KAMPP: *Thebanische Nekropole*, 613, aki – főként építészeti kritériumok alapján – némileg még korábbra keltezi *Qen-Amon* sírját.

díszgallért tart. Viszont mögötte a festményen is ott a leány, akitől a tálkát átveszi a jelenetet lezáró ülő házaspár férfi tagja.<sup>31</sup>

Azt, hogy a művész-vázlat *Qen-Amon* sírjának festményéhez készült volna, egyelőre talán nem lehetséges egyértelműen bizonyítani. Az azonban, hogy a két alkotás korban közel áll egymáshoz nagyon is valószínű, és az is, hogy az osztrakont a korszak egyik vezető művésze készíthette. Ezzel azonban nem állunk távol annak valószínűsítéséhez, hogy a vázlatnak, annak alkotójának és a *Qen-Amon* sír festményének köze lehet egymáshoz. Legvalószínűbbnek azt tartom, hogy a festményhez több vázlatot is készített a művész, és ezek közül választott ő, vagy a megrendelő valamilyen, általunk nem ismert szempont alapján, és azt dolgozta ki. Talán nem véletlen, hogy az az osztrakon, mely egy olyan változatot tartalmaz, mely nem minden részletében egyezik meg a kidolgozott festménnyel, éppen abból a törmelékből került elő, melyet a sírok készítésekor eltávolított törmelék hányójaként értékelhetünk.

### Rezümé

*Az egyiptomi magyar ásatások során, a 18. dinasztia korára datálható TT 413 (Qen-Amon) sír körzetében előkerült mészkeő osztrakonon olyan jeleneteket ábrázoltak, melyek egyértelműen rokoníthatóak a sír egyik nagyméretű festmény-együttesének kidolgozásával. Jóllehet az osztrakon és a festmény jelenetei nem minden részletükben azonosak, az egyes képsávok tartalma arra utal, hogy ennek a festménynek az előkészítésekor, megtervezésekor készült a vonalrajzos vázlat, feltételezhetően a festmény egyik változataként. Az újbirodalmi, és különösen a 18. dinasztia korából ránk maradt hasonló művész-osztrakonok között igen ritka a nem csupán egyes részleteket, hanem teljes kompozíciót mutató. A lelet az ókori egyiptomi festmények kidolgozásáról való ismereteinkhez nyújthat újabb támpontokat.*

### Kulcsszavak

ókor, Egyiptom, Théba, Újbirodalom, osztrakon, művész, TT 412, Qen-Amon

### Abstract

*The limestone ostrakon found during the Hungarian excavations in the Theban necropoleis, in the area of Theban Tomb 413 (Qen-Amun) contains scenes which can doubtlessly be related to one of the paintings of the rock cut tomb. Although the scenes depicted in the painting and*

<sup>31</sup> A festményen látható segédvonalak – lényegében egy négyzetháló –, melyek a teljes képfelületen végigfutnak, a festmény elkészítésének technikájával kapcsolatban további kérdéseket vethet fel. A segédvonalak és a négyzethálók kérdéséhez, történetéhez és datálási lehetőségéhez l. G. ROBINS: "The use of the squared grid as a technical aid for artists in Eighteenth Dynasty Painted Theban tombs"; és B. M. BRYAN: "Painting techniques and artisan organization in the Tomb of Suemniwet, Theban Tomb 92"; mindkettő in W. V. DAVIES (szerk.): *Colour and painting in ancient Egypt*, London, The British Museum Press, 2001, 60–62, ill. 63–72.

*on the ostrakon are not identical in every detail, the contents of each register suggest that the sketch in line-drawing could be prepared while the painting was planned, supposedly as one of its variants proposed by the artist. Among the similar artists' sketches remained to us from the New Kingdom and especially from the Eighteenth Dynasty, those depicting not only smaller details but the whole composition are rather rare. This find can offer new aspects for our understanding of the work procedures of ancient Egyptian artists.*

#### Keywords

ancient Egypt, Thebes, New Kingdom, ostrakon, artist, TT 412, Qen-Amun

SCHILLER VERA

## Görög szentélyek, szakrális helyek védelmező funkciója

A görög kultúrkörben az a hagyomány él, hogy az isten szent körzete, különösen pedig az oltár és a megragadott istenszobor védelmet kell vagy kellene, hogy adjon az odamenekülő számára, Jakab Éva szavai szerint ilyenkor a menedékkérő az emberi jog határát átlépve az isteni jog (*ius divinum*) szférájába lép.<sup>1</sup>

Sok történet mutatja az istenek oltáránál menedéket keresőket, ennek sikeres vagy sikertelen lefolyását. (A védelemkérés egyébként tulajdonképpen ketté oszlik: *ικετεία*-ra és *ἀσυλία*-ra. Az előbbi azt jelenti, hogy a veszélyben levő odarohan az első szentélyhez vagy istenszoborhoz, a második a szentélynek adott menedék-státus.<sup>2</sup>)

A három nagy tragikusnál, Aischylosnál, Sophoklésnél és Euripidésnél a szentélyben menedéket keresőket végül is megvédi a szentély, illetve a szentélyt tisztelő közösség. Aischylos *Oltalomkeresőkjében* az argoszi *Nagybatalmú istenek közös szentélyének* oltalmába menekülnek a rhodosi Athéné kultusz<sup>3</sup> és a *thesmophoriának* nevezett Démétér-ünnep későbbi megalapítóinak<sup>4</sup> tekintett Danaidák.<sup>5</sup> A lányok elmondásuk szerint mint innen származók tisztelik a görög kultuszok isteneit, és még azzal is megfenyegetik az őket meghallgató királyt, Pelasgost,<sup>6</sup> hogy az istenek szobraira akasztják fel magukat, ha nem kapják meg a város védelmét.<sup>7</sup> A város védelmet ad, és az őket elhurcolni kívánó és az Argos-beli szentélyek védelmező hatalmát el nem ismerő Aigyptos-fiak hírnökétől<sup>8</sup> is megvédi őket.<sup>9</sup>

Sophoklés *Oidípousát* is megvédi az attikai Kolónosban az Eumenidák szentélye,<sup>10</sup> amikor ezt Kreón áthágja, és előbb Isménét, azután az apja mellett álló Antigonét hurcolja el; Théseus katonai erővel ad a szentély védelmének nyomatékot, és védi meg Oidípoust, és szabadítja ki lányait.<sup>11</sup>

<sup>1</sup> JAKAB ÉVA, „A menedékjog gyökerei a görög jogi kultúrában”. *Államtudományi Műhelytanulmányok*, 2016/4, 4.

<sup>2</sup> Servius, *Commentarii in Verg. Aeneidem* II. 76I Exupère CAILLEMER: *Asilia In Daremberg-Saglio: Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines* I. 505–511.

<sup>3</sup> Hérodotos, *Historiae* II, 182; Strabón, *Geógraphika* XIV 2, 11. (655)

<sup>4</sup> Hérodotos, *Historiae* II, 171 Marcel DETIENNE: *Dionysos mis à mort*, Paris, Gallimard, 1977, 38.

<sup>5</sup> Aischylos, *Oltalomkeresők* (Ἰκέτιδες) 222–223, 423–432.

<sup>6</sup> Aischylos, *Oltalomkeresők* 251–252; JAKAB, i. m., 9–11.

<sup>7</sup> Aischylos, *Oltalomkeresők* 455–465.

<sup>8</sup> Aischylos, *Oltalomkeresők* 893–894, 921–922.

<sup>9</sup> Aischylos, *Oltalomkeresők* 911–953; Pierre VIDAL-NAQUET: „Oedipe et ses mythes”. in Jean Pierre VERNANT – Pierre VIDAL-NAQUET: *Oedipe et ses mythes*, Bruxelles, 1988, 117, 125.

<sup>10</sup> Sophoklés, *Oidípous Kolónosban* (Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῶν) 25–26, 486–487.

<sup>11</sup> Sophoklés, *Oidípous Kolónosban* 818–1149; VERNANT – VIDAL-NAQUET, i. m., 121–124.

Euripidésnél Iónt állítja meg Apollón oltára Delphoiban, aki így nem öli meg még fel nem ismert és előzőleg mérgezési kísérletért halálra ítélt anyját.<sup>12</sup> Ugyancsak a töredékeiben ránkmaradt *Diktys* című dráma szerint is megmenti az istenek oltára a Diktyszel együtt odamenekülő Danaét Polydektéstől, akit ő akarata ellenére esküvőre akar kényszeríteni. Ezek után jelenik meg Perseus a Gorgó-fővel, és változtatja kőszoborrá anyja erőszakos kérőjét, és annak egész kíséretét, és juttatja nevelőapjának, Diktysnek Seriphos trónját.<sup>13</sup> Így keres és talál Euripidés *Heléné* című drámájában Helené az őt befogadó egyiptomi király sírjánál menedéket a fiával kötendő nász elől, és így tud végül a megérkező Menelaossal hazatérni.<sup>14</sup> (Egyébként Plutarchos közlése szerint Athénban is a Kimón által hazahozott Théseusnak a sírja lett a hatalom áldozatainak, a szökevény rabszolgáknak és a szegényeknek a menedékhelye.<sup>15</sup>)

Más oldalról látható, hogy ez a kötelező szabály nem mindig érvényesül, ellene szegülnek, csellel, durva erőszakkal hágják át. Az euripidési *Andromaché* című dráma címszereplő hősnőjét Menelaos azzal kényszeríti arra, hogy a thessáliai Phthia Thetis templomának védelmét elhagyja, hogy fia életével zsarolja. Itt tehát még rá kell kényszeríteni a szentély védelmét élvezőt, hogy elhagyja azt,<sup>16</sup> csak azután lehet megszegni az ígéretet.<sup>17</sup> Azonban Euripidés drámájában mégsem halhat meg szentélyben menedéket kereső, Péleus még időben kiszabadítja dédunokáját és annak anyját.<sup>18</sup>

Egy Plautus által ránk maradt vígjátékban (amely, mint Plautus általában, görög eredetire megy vissza) a kyrénéi Aphrodité-templom védelmét kéri két hetairának szánt fiatal hajótörött lány, akit tulajdonosuk erőszakkal akar az oltártól elragadni, de Kyréné népe (illetve nevükben egy szomszéd) a védelmükre siet.<sup>19</sup> Héraklész gyermekei a mítosz szerint Athénban a *Könyörületesség oltárához* menekültek. A város nem is adta ki a menedékkérőket az őket követelő Eurystheusnak, hanem harcba szállt értük.<sup>20</sup>

Más forrásokban azonban szerepel olyan adat, hogy a menedéket keresőket senki nem menti meg. Antigoné és Isméné úgy halnak meg a chiosi Ión művének tanúsága szerint, hogy Laodamasnak, Eteoklés fiának katonái elől a plataiai Héra temp-

<sup>12</sup> Euripidés, *Ión* (Ἴων) 1250–1319; JAKAB, i. m., 12–13.

<sup>13</sup> Euripidés, *Dictys Tragic. „fabula”* in Euripidés, *Perditarum fabularum fragmenta*, Paris, Firmin Didot, 1846, 695; Apollodóros, *Bibliothéké* II, 4, 3; Rachel Aélión: *Quelques grands mythes dans l'oeuvre d' Euripide*, Paris, Les Belles Lettres, 1986, 153, 160, 162–163.

<sup>14</sup> Euripidés, *Helena* (Ἑλένη), 60–65, 528–556, 783–801.

<sup>15</sup> Plutarchos, *Théseus* 36 Pausanias, *Descriptio Graeciae* I, 17, 6. Pausanias szentélyről beszél, amit azután állítottak, hogy Kimón hazahozta Théseus csontjait Skyrosról, miután segített a maratóni csatában.

<sup>16</sup> Euripidés, *Andromaché* (Ἀνδρομάχη), 309–420.

<sup>17</sup> Euripidés, *Andromaché*, 425–444.

<sup>18</sup> Euripidés, *Andromaché*, 559–734.

<sup>19</sup> Plautus, *Rudens* (A hajókötél) III. 2–3.

<sup>20</sup> Apollodóros, *Bibliothéké* II. 8 I Philostratos, *Epistolae* 39 Servius, *Commentarii in Verg. Aeneidem* II. 761, VIII. 342.

lomba menekülnek. Az üldözők annyiban tisztelik a szentélyt, hogy nem mennek utánuk, viszont annyiban nem, hogy rájuk gyűjtják, és így pusztítják el őket.<sup>21</sup> (Euripidés Örjögő Héraklésében is arra készül és azzal fenyegetődzik Lykos, hogy a thébai Zeus oltár körül tüzet gyújt, hogy így végezzen az ott könyörgőként menedéket kereső Héraklés-családdal: feleségével, három fiával, és apjával,<sup>22</sup> más kérdés hogy erre végül nem kerül sor.)

Neoptolemos, Achilleus fia Priamost, Trója királyát, aki a város elfoglalásakor a Kerítésvédő Zeus oltárához menekült, nem tekintve a hely védelmét, megöli.<sup>23</sup> Azután azonban Delphoiban Apollón szentélyében az oltár előtt hal meg.<sup>24</sup> Ott öli meg áldozat közben egy delphoi ember,<sup>25</sup> Apollón papja,<sup>26</sup> egy más hagyomány szerint egy Machaireus nevű delphoi férfi,<sup>27</sup> illetve egy Machaireus nevű ottani pap<sup>28</sup> vagy Orestés, Agamemnón fia,<sup>29</sup> ismét másutt delphoi lakosok, akik azt hiszik, hogy a templom kincseit akarja elrabolni.<sup>30</sup> Ezek után azonban ott, a delphoi templomban emelnek sírt is a számára, és hérószai tisztelet lesz a sorsa.<sup>31</sup>

Történet szól a trójai Athéné-szentély védelmének figyelmen kívül hagyásáról is. Aias, Lokris királya Trója feldúlásakor a szentélyben gyalazza meg Kassandrát, Priamos király lányát,<sup>32</sup> jóllehet ő Athéné szobrába kapaszkodott,<sup>33</sup> ezért az Athé-

<sup>21</sup> Ión (chiosi), Διθύραμβοι Fr. I. in *Poetae Melici Graeci*, Oxford, 1962, 383–386; Christiane ZIMMERMANN: *Der Antigone-Mythos in der antiken Literatur und Kunst*, Tübingen, 1993, 92–93; Louis Séchan: *Sept légendes grecques*, Paris, Les Belles Lettres, 1967, 157; Leon LEGRAS: *Les légendes thébaines dans l'épopée et la tragédie Grecques*, Paris, 1905, 58, 60, 115; Louis Séchan: *Études sur la tragédie grecque*, Paris, 1976, 52; Rachel Aéliou: *Quelques grands mythes dans l'oeuvre d'Euripide*, Les Belles Lettres, Paris, 1986, 73–74.

<sup>22</sup> Euripidés, Örjögő Héraklés (Ἡρακλῆς μαινόμενος), 240–246.

<sup>23</sup> Apollódoros, *Bibliothéké* ep. V. 21 Hyginus, *Fabula* CXIII. 4. (A meggyilkolás körülményeit nem részletezi.)

<sup>24</sup> Euripidés, *Andromaché* 995–1000; Euripidés, Orestés 1654–1656; Sophoklés, *Hermione „fabula” et fr.* 242. in. Sophocles Paris, 1842, 291; Dictys Cretensis, *Ephemeris Belli Troiani* VI. 13; Vergilius, *Aeneis* III. 330–332; Servius, *Commentarii in Verg. Aen.* III. 297; Iustinus, *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi* XVII. 3; Velleius Paterculus, *Historia romana* I. 1 Hyginus, *Fabula* CXXIII. (Ebben a két szövegben Delphoiban ölte meg maga Orestés, mialatt a neki ígért Hermionéval ülte nászát.)

<sup>25</sup> Euripidés, *Andromaché* 1117–1155; Pindaros, *Nemea* VII. 50–62.

<sup>26</sup> Pausanias, *Descriptio Graeciae* X, 24, 4.

<sup>27</sup> Strabón, *Geographika* IX. 3, 9. (421)

<sup>28</sup> *Scholia graeca in Eur. Orestem* 1654; Eusebios, *Chronica* (Hieronymi Chronicon) 103. in Werke Akademie Band 7, Berlin, 1956, 63 b; Sophoklés, *Hermione fabula et fr.* 242. in. Sophoklés, *Tragoediae septem et perditarum fragmenta*, Parisiis 1842, 291.

<sup>29</sup> Hyginus, *Fabulae* CXXIII.

<sup>30</sup> Libanios, *Progymnasmata Narrationes* 14. Περί Νεοπτολέμου.

<sup>31</sup> Pindaros, *Nem* VII. 63–71 Pausanias, *Descriptio Graeciae* X. 24, 6; Euripidés, *Andromaché* 1239–1242; Dictys Cretensis, *Ephemeris Belli Troiani* VI. 13; Sophoklés, *Hermione „fabula” et fr.* 242. (E szerint csak eltemetik meggyilkolása után.)

<sup>32</sup> Pausanias, *Descriptio Graeciae* V. 19, 5; Libanios, *Progymnasmata* V, 2, 1; Sabina Mazzoldi: *Cassandra, la vergine e l'indovina*, Pisa – Roma, 2001, 31–49.

<sup>33</sup> Apollodóros, *Bibliothéké* ep.V. 22 Philostratos, *Heroicus* IX. 2. E szerint Aias elhurcolta Kassandrát a szentélyből, aki oltalomkérőként Athéné szobrához tapadt, de nem erőszakoskodott vele, nem vét-

né-szobor elfordult,<sup>34</sup> illetve szemét a mennyezet felé fordította.<sup>35</sup> Athéné a szentélyét ért sérelem miatt végtelenül feldühödik.<sup>36</sup> Lokris királya e miatt a harag miatt pusztul el a hazafelé vezető út folyamán.<sup>37</sup>

Ennek következményeként 1000 éven át fizet Aias lokrisi nemzetsége a sors által kijelölt lányokkal, akik itt öregednek meg, akiknek idegen földön tisztelet nélküli sír a sorsuk, akik a templomot söpréssel, mosással, díszítéssel, tehát alacsonyrendű munkákkal szolgálják, és akiket Trója polgárai kövekkel, késsel, kettős bárdal üldöznek. Ha ugyanis utoléri a közülük a szentélybe tartó, templomszolgának készülő szüzek valamelyikét, és végeznek vele, a nép egy törvény szerint magasztatja a gyilkost mint a gyűlöletes nemzetség gyilkosát. A halottak helyett a lokrisiak azonnal újabb lányokat küldenek, akiknek éjjel kell bejutniuk a szentélybe, hogy az őket halálra kereső trójaiakat kikerülve megkezdhessék az istennő szolgálatát.<sup>38</sup>

A II. Ptolemaios (i. e 283–248) uralma idején alkotó Lykophrón költeményéhez kapcsolódó, az i. sz. 12. században összeállított Tzetész-féle scholion, amelyik az i. e. 4. század végén alkotó szicíliai Timaiosra, és a kb. i. e. 310–235 között élő kyrénéi Kallimachosra hivatkozik, még részletesebb magyarázatot ad. E szerint Aias Gurea környékén szenvedett hajótörést, és pusztult el. Három év után éhínség és járvány tört a lokrisiakra és az isten (akit a szöveg nem nevez meg) kérésükre azt a jóslatot adta, hogy Athénét 1000 éven keresztül évente két-két szüzet küldve kell megbékíteni „sorstól vezetve,” illetve „sorssal és végzettel”. A szöveg tudatja, hogy az első két sorssal kijelölt szüzet Periboianak és Kleopatrának hívták, egy idő után pedig a lokrisiak évente csecsemőket küldtek dajkákkal. A scholion részletesen közli a rítust, ahogyan a lányokat üldöző trójaiak az elfogottakkal bántak. E szerint, ha a szentélybe még be nem jutott szüzek az őket üldöző trójaiak kezébe kerültek, megölték őket, a holttesteket pedig a Trarón hegycsúcson égették el terméketlen és erdei fából rakott máglyán, a hamvakat pedig a hegycsúcsról a tengerbe szórták. A szentélybe bejutott papnők egész életükben lenyírt hajúak, mezítlábasok voltak, egy szál khitont viseltek, munkájuk a szentély söprése és felmosása volt. Az Aias által megbántott istennőhöz, a xoanonhoz, szobrához nem közelítettek, és a szentélyt sem hagyták el, hacsak nem éjszaka.<sup>39</sup>

Médeia gyermekeivel kapcsolatban is él olyan hagyomány, amelyik szerint őket kettejüket a szentély védelmét figyelembe nem véve Korinthos lakói ölték meg. Ennek két variánsa létezik. Az egyik szerint a gyerekekkel a királyi család halála miatt

kezett ellene, amint a történetek hamisan vádolják, hanem a sátrába vitte. Agamemnón azonban meglátván Kassandrát, saját részére ragadta el zsákmányként.

<sup>34</sup> Strabón, *Geographika* VI. 1, 14. (264)

<sup>35</sup> Kallimachos, *Fragmenta* (Callimachea vol. II. Lipsiae 1883, in aedibus Teubneri) fr. 13 d.

<sup>36</sup> Annick FENET: *Les dieux olympiens et la mer*, Rome, École française de Rome, 2016, 60–62.

<sup>37</sup> Homéros, *Odysseia* IV. 499–509; Apollodóros, *Bibliothéké* ep. V. 23. VI. 6.

<sup>38</sup> Lycophrón, *Alexandra* 1139–1173; Séchan: Études sur la tragédie grecque, 523; Pierre VIDAL-NAQUET: *La chasseur noir: Formes de pensées et forme de société dans le monde grec*, Paris, 1983, 249–266.

<sup>39</sup> *Scholion in Lycophr* 1141 Timaios, *Fragmenta* (Fragmenta Historicorum Graecorum I. 193–233) fr. 66; Kallimachos, *Fragmenta* (Callimachea vol. II. Lipsiae, 1883 in aedibus Teubneri) fr. 13 d.



örjögő tömeg végzett,<sup>40</sup> jóllehet, anyjuk, mielőtt elmenekült volna, fölültette őket az oltalomkérő Héra oltárára.<sup>41</sup> A másik variáns ahhoz a hagyományhoz kapcsolódik, amelyik szerint ez a vidék eredetileg Médeia apai birtoka volt, mert Hélios Korinthos környékét fiára, Aiétésre hagyta, és ő, amikor elment Kolchisba, Korinthost Bounosnak, Hermés és egy nympa fiának adta megőrzésre.

A korinthosiak azért ölték meg a gyerekeket tehát, mert anyjuk – ezen ősi jogon – uralkodni akart rajtuk.<sup>42</sup> Engesztelésül itt Héra Akraianak Korinthos akropolisán levő szentélyében ápolják Médeia két fiának sírját, és hērōszi tisztelet a részük. Évenként áldozatot rendeznek tiszteletükre,<sup>43</sup> a gyermekek lenyíratják a hajukat ilyenkor és fekete ruhát öltenek.<sup>44</sup> Arra a kultuszgyakorlatra, amely szerint évente hét ifjú és hét lány szolgál itt egy évet, melynek utolsó eseményeként, mielőtt távoznának, kecskeáldozatot mutatnak be, szintén a haláluk miatti engesztelés az egyik magyarázat.<sup>45</sup>

Az pedig, hogy a szentély védelmező funkcióját tiszteletben kell tartani, hogy kötelezettség volt, amelyet azonban néha megszegtek, és hogy ezt büntetendő cselekedetnek, szentségtörésnek tekintették, nemcsak irodalmi alkotások és mitikus hagyomány, de történelmi forrásokban ránk maradt adatok is bizonyítják.

Hérodotos szerint Periandros, Korinthos i. e. 627–586 között uralkodó tyrannosa fia, Lykophrón meggyilkolását megbosszulandó – akit, miután nem volt hajlandó anyját egykor meggyilkoló apjával együtt élni, Korkyrra küldte beleegyezésével uralkodni, ők pedig megölték<sup>46</sup> – 300 korkyrai előkelőség fiát akarta kiheréltetni Sardeisban a méd uralkodó Alyattés udvarában, de az ifjak Samosban, ahol a hajó kikötött, Artemis szentélyében kerestek és nyertek menedéket.<sup>47</sup>

<sup>40</sup> Pausanias, *Descriptio Graeciae*, II, 3, 6. E szerint neveik Mermeros és Pherés; Philostratos, *Heroicus* 20/24; Aristotelés, *Rhetorica* III. 23, 28. Aristotelés Karkinost idézi, aki szerint Médeia nem ölte meg gyermekeit; Sophie BUCHANAN: „Representing Medea on Roman Sarcophagi”. *Ramus*, vol. 41 no. 1–2. 2012, 144–160. E szerint az ábrázolás szerint a két végzetes ajándékot átadó gyerekkel a királylány haláltusáját végignéző tömeg végez, és fejüket a sárkányvontatta szekéren menekülő Medea előtt mutatják fel.

<sup>41</sup> Apollodóros, *Bibliothéké* I, 9, 28 *Scholia in Eur. Medeam* 273 André ASCELLASCHI: *Médée dans le théâtre latin d’Ennius à Sénèque*, Rome École Française de Rome, 1990, 26.

<sup>42</sup> Hellanikos (lesbosi), „Fragmenta” in Felix JACOBY (szerk.), *Die Fragmente der Griechischen Historiker* (F Gr Hist) erster (I.) Teil Vorrede-text no. 1–16, Leiden, 1957, 104–152 (fr. 133), *Scholia graeca in Eur. Medeam* 10.

<sup>43</sup> Pausanias, *Descriptio Graeciae*, II, 3, 6–7; *Scholia vetera in Pindari Olympicas* XIII. 74.g. Euripidés, *Médeia* (Μήδεια) 1378–1382; *Scholia in Eur. Medea min* 273; Diodóros (Sikeliótés), *Bibliothecae historicae, quae supersunt*, IV. 55, 1; Dionysios Skytobrachion, *Argonautai*. In JACOBY (szerk.), i. m., 229–257. fr. 14./55/1; Philostratos, *Heroicus* 20 / 24. (Itt ünnepről nincs szó).

<sup>44</sup> Pausanias, *Descriptio Graeciae*, II. 3, 7.

<sup>45</sup> *Scholia in Eur. Medeam* 273; Claude CALAME: *Les choeurs de jeunes filles en Grèce archaïque*, Roma, 1977, 221–222; G. S. KIRK: *A mítosz*, Budapest, 1993, 38.

<sup>46</sup> VERNANT – VIDAL-NAQUET, i. m., 121–124.

<sup>47</sup> Hérodotos, *Historiae* III. 48.

Azonban olyan adatokat is közöl, amikor a szentély nem védte meg az oltalomkérőket. Amikor Kleomenés spartai király i. e. 520-ban háborúban legyőzte Argost, a háborút vesztett hadsereg katonái Argos szent ligetébe menekültek. Közülük ötvenet Kleomenés kicsalt és kivégeztetett, de a többiek nem jöttek, ekkor száraz fát hordatott, és felgyújtotta a ligetet. Hérodotos véleménye az, hogy ezután Kleomenés ezért örült meg, és végül 491 körül, bár megkötözve tartották őrjöngő rohamai miatt, sikerült késsel végeznie magával.<sup>48</sup> Egy másik adata szerint Aiginán egy menekülő, a gazdagok ellen felkelő Nikodromos egyik halálra ítélt híve i. e. 494 és 491 – (a perzsa követek megjelenése és a perzsa támadás) között – Déméter Thesmophoros szentélyének ajtókilincsébe kapaszkodott, de elhurcolták, még hozzá úgy, hogy levágták a kezét. Ezért a hallatlan szentségtörésért kellett az aiginaiaknak később száműzetésbe kényszerülni.<sup>49</sup>

A leghíresebb történetek egyike a kylóni eset. Kylón, aki i. e. 642-ben olympiai versenygyőztes volt, hatalomra tört az i. e. 7. századi Athénben. Embereit, akik vereségük után az Akropolison Athéné Polias oltáránál kerestek menedéket, az Alkmeónidák, illetve az alkmeónida családból származó Megaklés archón kicsalták a szentélyből, azután az archón utasítására szentségtörő módon megölték. A gyilkosokra és utódaikra úgy tekintettek, mint akiket az istennő átka terhel. Később büntetésül a bűnös archónt sírjából kiásták, és leszármazottait mint szentségtörőket száműzték Athénből.<sup>50</sup> Plutarchos részletesebb elbeszélése szerint az archón szavában bízó Kylón-hívek Athéné szobrának talapzatához erősítettek egy kötelet, amely elszakadt. Ekkor, mivel ezt úgy értelmezték, hogy az istennő levette róluk védelmező kezét, rohantak rájuk a katonák, megkövezték, illetve „a tiszteletreméltó istennők” az Erinnysek templomába bemenekülőket felkoncolták. A Solón javaslatára általuk is elfogadott bíróság száműzi a család életben maradt tagjait, a halottakat kiássák sírjukból, és a határon túlra dobják.<sup>51</sup>

Spartában hasonló történt Pausaniasszal. Plataiai i. e. 479-ben győztes hadvezérrét, aki a kiskorú király gyámja volt, az ephorosok i. e. 468-ban a perzsákkal való összejártszással és államcsínykísérlettel vádolták, és ő menedéket keresett Athéné Chalchioikos templomában. A spartaiak úgy játszották ki a szentély védelmét, hogy az épület ajtaját befalazták, Pausanias és Cornelius Nepos szerint ezenfelül a tetőt is leverték, és mikor az éhségtől haldoklott, kihozták, hogy ne a szentélyben pusztuljon el. (Diodóros Sikeliótés, Cornelius Nepos és a földrajzi író Pausanias szerint a befalazásban Pausanias anyja is részt vett.) Később a szentély bejáratánál temették el, és két róla mintázott szobrot állítottak az oltár mellé kárpótlásul.<sup>52</sup>

<sup>48</sup> Hérodotos, *Historiae* VI. 79–80,

<sup>49</sup> Hérodotos, *Historia*, VI. 91.

<sup>50</sup> Hérodotos, *Historiae* V. 71; Thukydides, *Historia belli Peloponnesiaci* I. 126; Pausanias, *Descriptio Graeciae* VII. 25, 3; *Scholia in Aristoph. Equites* 445a (II) (III).

<sup>51</sup> Plutarchos, *Solón* 12; JAKAB i. m., 2–6.

<sup>52</sup> Thukydides, *Historia belli Peloponnesiaci* I. 133–134; Diodóros Sikeliótés, *Bibliothecae historicae, quae supersunt* XI. 45, 5–9; Pausanias, *Descriptio Graeciae* III. 17. 7–9; Cornelius Nepos, *De viris illustribus* IV, 5; Lykurgos, *Contra Leocritem* XXXII. 128–129; Polyainos, *Strategicon* VIII. 51.

A peloponnésosi háború idején a két szembenálló fél ezt a két bűnt (a Kylón-hívekét és Pausanias gyilkosait) veti egymás szemére, és követeli, mindegyik a másiktól, a szentségtörésért járó példás büntetést.

Ezért azután Agist, Lakedaimón királyát, aki vissza akarta állítani a régi alkotmányt, akkor fogták el és végezték ki az ephorosok és Leónidas, a másik, vele ellenséges király i. e. 242-ben, amikor rövid időre elhagyta a szentélyt.<sup>53</sup> (Egyébként maga az Agist és anyját meg nagyanyját kivégző Leónidas előzőleg egyszer szintén itt keresett és lelt menedéket.)<sup>54</sup> Később pedig az akkor áldozatokat végző ephorosokat gyilkolták le a szent körzetben Kleomenés király hívei i. e. 218-ban három évvel elűzése után, mielőtt halálhíre megérkezett volna.<sup>55</sup>

Pausanias azt is hírül adja, hogy a lakedaimóniak megölték a Tainaron hegyfokon levő Poseidón szentélybe menekülőket. Ők halálraítéltek voltak, akik oltalomkérőként ide menekültek, de az ephorosok tanácsa elhurcoltatta és kivégezte őket, és ezért hamarosan i. e. 464-ben egy földrengés úgy megrázta a vidéket, hogy Pausanias szerint egy ház sem maradt épségben Lakedaimónban, Aelianos szerint pedig összesen öt ház. (Nemhiába Poseidón a földrengető isten.)<sup>56</sup> Ez adta a lehetőséget a messéniaiaknak, hogy kiszabaduljanak a helóta-sorból, megkapják athéni segítséggel i. e. 455-ben Naupaktost, és később visszatérhessenek Messéniába.<sup>57</sup> Thukydides szerint az oltalomkérők maguk helóták voltak, és az ephorosok az elhurcolás előtt kicsalták őket a szentélyből.<sup>58</sup> Ezt úgy is lehet érteni, hogy az a földrengés, amely egész Lakedaimónt megrázta, és amely alkalmat adott a messéneieknek, hogy felkeljenek, azért tört ki a görögök hite szerint, mert elhurcolták és kivégezték a Poseidón-szentélybe menekülő oltalomkérőket.

Egy másik földrengésre is hasonló indokolás született. Az Achaia-beli Helikét i. e. 373-ban teljesen elpusztította egy földrengés. Ennek oka a Pausanias által ránk maradt magyarázat szerint az volt, hogy az itt lakók elhurcolták és legyilkolták a Poseidón Helikónos templomába menekült oltalomkérőket.<sup>59</sup>

Mindezekkel ellentétben Athéné Alea tegeai szentélye, amely kultuszhely az i. e. hatodik században már biztosan tiszteletben állt,<sup>60</sup> ténylegesen megvédi a védelmét kérőket. Ennek védelmét kérte az i. e. 476-ban a Thessaliában győztes, de a győzelmet állítólag pénzért veszni hagyó Leótychidés spartai király, amikor Spartában törvényszék elé idézték. (Hérodotos szerint rajtakapták egy pénzeszsákon ülve),<sup>61</sup> valamint a Mykéné melletti Héraion templom Khrysis vagy Khrysis nevű papnője, amikor az általa gyűjtött mécsesek révén meggyulladt koszorúk miatt

<sup>53</sup> Plutarchos, *Agis* 18–19.

<sup>54</sup> Plutarchos, *Agis* 12.

<sup>55</sup> Polybios, *Historiarum reliquiae* IV. 35, 3.

<sup>56</sup> Pausanias, *Descriptio Graeciae* IV, 24, 5 VII, 25, 3; Aelianos, *Variae historiae* VI. 7.

<sup>57</sup> Pausanias, *Descriptio Graeciae* IV, 24 6–7. IV 25, 1 IV. 26–27.

<sup>58</sup> Thukydides, *Historia belli Peloponnesiaci* I. 128.

<sup>59</sup> Pausanias, *Descriptio Graeciae* VII 24, 6.

<sup>60</sup> Mary E. VOYATZIS: *The Early Sanctuary of Athena Alea in Arcadia* Göteborg, 1990, 269–271.

<sup>61</sup> Pausanias, *Descriptio Graeciae* III, 7, 9–10 Hérodotos, *Historiae* VI. 72.

leégett a templom i.e. 423–422-ben a pelopponésosi háború kilencedik évében.<sup>62</sup> Ugyancsak a szentély védelmét veszi igénybe i. e. 394-ben Pausanias spartai király, akit a boiótiai hadjáratban való késedelem ügyében hívtak törvény elé.<sup>63</sup> (Xenophón szerint a vád késlekedés, az ellenséggel kötött fegyverszünet volt, és az, hogy az athéni demokrata foglyokat szabadon engedte, és ezekért távollétében halálra ítélték, ő pedig ezt előre sejtette, és Tegeába menekült.<sup>64</sup>)

Maradt ránk Mantineából, Arkadiából az 5. századból az „isteni igazságszolgáltatás” egy ítélete, amely szerint az Athéna Alea szentélybe menekültek közül tizenháromra, akik gyilkosságban vettek részt, száműzetés és vagyonek Kobzár vár, a többiek, akik velük együtt menekültek a szentélybe, szabadon térhetnek vissza a magánéletbe.<sup>65</sup>

A polgárháborús helyzet is arra hajtja a polgárokat, hogy ne tiszteljék a menedékkérő jogát. Thukydidesz szerint a pelopponésosi háború ötödik évében 427/426-ban Kerkyrában a Héra szentély szent körzete nem menti meg az ott menedéket kereső polgárokat, akik, hogy ne kerüljenek ellenségeik kezébe, öngyilkosok lesznek,<sup>66</sup> Lysias pedig Athénben azzal vádolja a harminc zsarnokot i. e. 403-ban Eratosthenés elleni beszédében, hogy az általuk halálraítélteket, akik a szentélyekben kerestek menedéket, elhurcolták és kivégezték.<sup>67</sup> Az i. e. 394-ben lezajlott koróneai csata után Korinthosban azokat, akik Sparta mellé akartak állni, megrohanják honfitársaik és azokat is megölték, akik az istenszobrokhoz, illetve a szentélyek oltáraihoz menekültek.<sup>68</sup>

Agésilaos spártai király ezzel ellentétben i. e. 394-ben a koróneai győzelem kivívásakor az ellene harcoló ellenséges boiótiai hadsereg mintegy nyolcvan tagjának, akik Athéné Itónia szentélyébe menekültek, szabad elvonulást adott.<sup>69</sup> Xenophón egyébként kijelenti, hogy Agésilaos sohasem bántotta azt, aki az istenek oltalmában keresett menedéket.<sup>70</sup>

Lykurgos i. e. 330-ban vádbeszédében dicsérően vonzó példaként emlegeti egy Kallistratés nevű elítélt esetét, akit a tizenkét isten oltárától hurcoltatott el és végeztetett ki Athén. Ő egyébként Pausanias befalazását is pozitív eseménynek mondja.<sup>71</sup>

Démostenés halála is Poseidón szentély-menedékjogának megsértésével esett meg. Ő ugyanis Kalauria szigetén Poseidón templomába (amelyik nagyhatalmú és

<sup>62</sup> Pausanias, *Descriptio Graeciae* II. 17, 7 Thukydidesz, *Historia belli Peloponnesiaci* IV. 133.

<sup>63</sup> Pausanias, *Descriptio Graeciae* III. 5, 6; Plutarchos, *Lysandros* 30; Iustinus, *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi* VI, 3.

<sup>64</sup> Xenophón, *Hellenika* III, 5, 25.

<sup>65</sup> JAKAB, i. m., 7–8; Gerhard Thür, „Performulák a görög jogban”. *Acta juridica et politica* XLI (2003) fasc. 30, 521–531; 525–527.

<sup>66</sup> Thukydidesz, *Historia belli Peloponnesiaci* III. 81.

<sup>67</sup> Lysias, XII. 98.

<sup>68</sup> Xenophón, *Hellenika* IV, 4, 3.

<sup>69</sup> Xenophón, *Hellenika* IV 3, 20 Plutarchos, *Agésilaos* 19 RIGSBY i. m., 56–57.

<sup>70</sup> Xenophón, *Agésilaos* II, 1.

<sup>71</sup> Lykurgos, *Contra Leocritem* XXII. 93.

tiszteletben álló menedékhely volt, és hét város amphiktyóniájának volt a központja a 7. és a 3. század között)<sup>72</sup> menekült oltalomkérőként i. e. 322-ben, és amikor Archias ennek ellenére el akarta hurcolni (miután ígérettel nem tudta rávenni, hogy önként hagyja el a templomot), inkább mérget vett be és az oltár előtt esett össze holtan. Előzőleg már haldokolva el akarta hagyni a szentélyt, hogy ne a szentélyben haljon meg,<sup>73</sup> itt is szobrot emelnek neki, akit a menedékjog nem tudott megmenteni.<sup>74</sup>

Menedékjoggal kívánt élni az eretria Menedémos (i. e. 350–276) nevű filozófus és politikus is. Amikor megvádolták, hogy elárulta városát, amelyben magas politikai tisztséget töltött be az oróposi Amphiaraios-szentélybe ment oltalomkérőként. A boiótiaiak azonban egy idő után olyan ürüggyel utasították ki, hogy a szentélyből eltűnt néhány aranyserleg. Ő ekkor ment száműzetésbe Antigonos-hoz, ahol azután hamarosan meghalt.<sup>75</sup>

Van hír arról is, hogy Epirusban Alexandros vagy Pyrrhos és Olympias lányát Laodamiát, vagy más forrás szerint Déidameiát anyja és testvérei halála után i. e. 233-ban, amikor Artemis oltárához menekült, az összecsdült tömeg közepette egy Milo nevű férfi – aki anyja halálával vádolta – megölte. Ám ezek után természetlenség, éhség, belső viszálykodás és külháborúk pusztítják az országot, maga a gyilkos pedig megőrül és magát öli meg lassú és kegyetlen halállal.<sup>76</sup> Piganiol megfogalmazása szerint az ő meggyilkolása, amellyel kihalt a királyi család, megnyitotta az ország anarchiájának periódusát.<sup>77</sup>

Perseus, Makedónia királya, aki i. e. 179-es trónra lépését követve 171-től 168-ig viselt háborút Róma ellen, akit a rómaiak diadalmeneten vonultatnak fel, és börtönben hal meg Albában, ahol durván bánnak vele és gyermekeivel,<sup>78</sup> i. e. 168–167-ben a rómaiaktól elszenvedett vereség után Samothrakéba, a Dioskurosok templomába menekült, de a hajó, amin tovább akart jutni, nem várta meg, és gyermekei elfogása után megadja magát Aemilius Paulusnak. Ezúttal nem sérül a menedékjog, a szentélyt végül is ő hagyja el.<sup>79</sup>

Mithridatés háborúja idején i. e. 88-ban az ázsiai görög városok megölik Mithridatés utasítására a gyűlölt hódító rómaiakat, állítólag 80 000 embert.<sup>80</sup> Appianos részletesen kifejtett adatai szerint az ephesosiak az Atremisionba menekülőket rángatták el az istenek szobraitól, a pergamoniak lenyilazták az Asklépeionba menekü-

<sup>72</sup> RIGSBY, i. m., 90; Strabón, *Geographika* VIII, 6, 14.

<sup>73</sup> Plutarchos, *Démostenés* 29 Plutarchos, *Decem oratorum vitae* VIII; *Démostenés* 41–43, 47–48 Strabón, *Geographika* VIII, 6, 14 (374); Pausanias, *Descriptio Graeciae* I, 8, 3. (Csak a méreg-halálról van szó, nincs részletezve.) RIGSBY, i. m., 90–91.

<sup>74</sup> Pausanias, *Descriptio Graeciae* II, 33, 3

<sup>75</sup> Diogenés Laertios, *De clarorum philosophorum vitis* II, 17 (142); JAKAB, i. m., 15–16.

<sup>76</sup> Iustinus, *Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi* XXVIII, 3; Polyainos, *Strategicon* VIII, 52.

<sup>77</sup> André PIGANIOL: *La conquête romaine*, Paris, 1967, 226.

<sup>78</sup> PIGANIOL, i. m., 314–320.

<sup>79</sup> Plutarchos, *Paulus Aemilius*, 23, 26 Livius, *Rerum Romanorum ab urbe condita* XXXV, 5–6.

<sup>80</sup> PIGANIOL, i. m., 451–452.

lőket, a tralleisiek Homonoia templománál végeztek azokkal is, akik átkulcsolták a szobrokat.<sup>81</sup>

A rómaiak éppenséggel maguk sem rajongtak a menedékjog tiszteletben tartásáért. Sulla i. e. 86-ban – amikor Athént elfoglalta, kirabolta, és úgy tönkretette, hogy csak Hadrianus hozatta helyre az utolsó romokat, azután még Pireust is elfoglalta és lerombolta<sup>82</sup> – Aristiont, aki Athént rábeszélte, hogy Mithridatés mellé álljon, az athéni Akropolisz szentélyéből hurcoltatta el és végeztette ki.<sup>83</sup> (Bár Pausaniasz szerint ezért olyan súlyosan megbetegedett, hogy ebbe végül bele is halt.) Antonius triumvirként (i. e. 43–31 között) megölette Kleopatra nővérét, Arsinoét, aki menedéket kért Milétosban, Artemis Leokophryéné templomában.<sup>84</sup> Hozzá lehet ehhez még tenni, hogy Tiberius i. sz. 22 körül igyekszik csökkenteni a görög városok menedékjogait, és a menedékhelyek fenntartását.<sup>85</sup> (A hagyomány szerint a város alapításakor Romulus ugyan oltalmat adó szent helyet nyitott egy Sibylla-jóslatra hivatkozva, de ezt azért tette, hogy az újonnan alapított várost benépesítse.)<sup>86</sup>

A szent helyek, vagyis az ott lakó istenek azonban későbbi korokban is menedéket adtak a görög kultúrkörben az üldözötteknek, elsősorban az uraik elől elmenekülő rabszolgáknak, és az ellenségei elől menekülőknak, ahogy Plutarchos általánossá emelt szavai mondják.<sup>87</sup>

Konkréten is megtudhatjuk Cicerótól az i. e. 70-ben indított Verres elleni per beszédeiből, hogy az ő idejében is menedéket adott az ephesosi Artemis-szentély a római quaestor odamenekülő rabszolgájának, aminek Róma nem örült, és ezért megvádoltak egy ephesosi előkelőt;<sup>88</sup> ez a szentély az Augustussal kortárs Strabón szerint is egyértelműen menedékhely,<sup>89</sup> és jóval később Plutarchos szerint is (i. sz. 46–122) biztonságos hely a hitelezőktől menekülő adósoknak.<sup>90</sup> Diodóros Sikeliótés szerint Szicíliában Paliké szentélye ad abszolút biztos menedéket a szökevény rabszolgáknak.<sup>91</sup>

Seneca (i. e. 4. – i. sz. 65.) tudatja, hogy a rabszolgáknak joguk van menedéket keresni egy szobornál.<sup>92</sup> Ez éppen úgy lehet egy istenszobor egy szentélyben, mint

<sup>81</sup> Appianos, *Mitr. civ.* 23 88–90.

<sup>82</sup> PIGANIOL, i. m., 452–453.

<sup>83</sup> Pausanias, *Descriptio Graeciae* I, 20, 7 IX, 33, 6.

<sup>84</sup> Appianos, *Bell. civ.* V, 9, 34

<sup>85</sup> Suetonius, *Tiberius* 37/3; Tacitus, *Annales* III. 60–63 IV. 14.

<sup>86</sup> Strabón, *Geographika* V, 3, 2 (230); Dio Cassius, *Historia romana* XLVII. 19; Vergilius, *Aeneis* VIII. 342–3; Servius, *Commentarii in Verg Aen.*, II. 761. VIII. 342; Livius, *Rerum Romanorum ab urbe condita*, I. 8; Plutarchos, *Romulus* 9 Dionysios Halicarnassensis, *Antiquitatum Romanorum, quae supersunt* II. 15.

<sup>87</sup> Plutarchos, *De superstitione* 4; Dio Chrysostomos, *Orationes* XXXI, 88.

<sup>88</sup> Cicero, *Verres* II. I, 33.

<sup>89</sup> Strabón, *Geographika* XIV, 1, 23 (641).

<sup>90</sup> Plutarchos, *De vitando aere alieno* III. 3.

<sup>91</sup> Diodóros Sikeliótés, *Bibliotheca historicae, quae supersunt* XI, 89 6–8.

<sup>92</sup> Seneca, *De clementia (A nagylelkűségről)* I, 18, 2.

egy halála után istenként tisztelt császár szobra. (Seneca életében előbb Augustusé, később Claudiusé.)

Athénben is a Kimón által, Rigsby szerint i. e. 470-ben, Mészáros Tamás szerint i. e. 474 és 470 között Skyrosról hazahozott Théseus sírja, illetve a neki állított szentély lett a hatalom áldozatainak, a szökevény rabszolgáknak és a szegényeknek a menedékhelye, (ez két temploma közül nem az Akropolis északi részén, hanem az agorán levő),<sup>93</sup> valamint az Erynnisek szentélye az Areios Pagoson.<sup>94</sup>

Vagyis törvényerejű és vallási érzelmű kötelezettség él arra vonatkozólag, hogy a szentély isteni szférájába menekülteknek a szent körzet védelmet kell, hogy adjon, egyben menekülési lehetőséget is biztosít a legelesettebbeknek. Viszont arról is egyértelmű hagyomány tudósítja az utókort, hogy ezt a megtörhetetlen szabályt gyakran mégis áthágták, amit azonban súlyos bűnnek, szentségtörésnek tartottak, isteni büntetéstől tartottak, és a vétkeseket igyekeztek bűnükkel arányosan büntetni, vagy ha ez nem volt lehetséges, akkor olyan magyarázatot igyekeztek adni, hogy valamilyen módon az isteni büntetés sújtott le rá.

### Rezümé

A görög kultúrkörben sok történet mutatja, hogy az istenségeknek szentelt helyeken hogyan keresnek az üldözöttek menedéket, és ennek a menedékkeresésnek sikeres vagy sikertelen eredményéről is hírt kap az, aki ezeket a történeteket számba veszi. Törvényerejű kötelezettség él ugyanis arra vonatkozólag, hogy a szentély szent körzete védelmet kell, hogy adjon az odamenekülőknak. Viszont arról is egyértelmű hagyomány tudósítja az utókort, hogy ezt a szabályt ennek ellenére gyakran áthágták, bár ezt szentségtörésnek tekintették, és súlyos következménnyel járt, és úgy tekintették, az istenek büntetése sújt le a menedékjogot nem tisztelőkre. A tanulmány ezt a kérdéskört járja körül.

### Kulcsszavak

görög kultúrkör, szentély, oltalomkeresés

<sup>93</sup> Plutarchos, *Théseus* 36 Pausanias, *Descriptio Graeciae* I, 17, 6. (Pausanias szerint a szentélyt azután állították, hogy Kimón hazahozta Théseus csontjait Skyrosról, miután ő segített megnyerni a maratóni csatát.); *Scholia in Aristoph. Equites* 1312a és 1312d *Etymologicum Magnum*, Θήσειον; Diodóros Sikeliótés, *Bibliotheca historicae, quae supersunt* IV, 62, 4; RIGSBY i. m., 86–87; MÉSZÁROS Tamás: „Megjegyzések a Kimón-kronológiához”. In M. NAGY – SZEKERES – TAKÁCS – VARGA (szerk.): *Xenia: Tanulmányok a nyolcvanéves Tegyey Imre tiszteletére* Debrecen, 2010, 117–123; 123.

<sup>94</sup> Pausanias, *Descriptio Graeciae* VII. 25, 2–3 *Scholia in Aristoph. Equites* 1312d; *Scholia in Aristoph. Thesmophoriazusas*, 224; RIGSBY, i. m., 87–88.

*Abstract**Protective Function of Greek Sanctuaries and Sacred Locations*

*Many stories of the Greek cultural sphere tell us that refugees sought protection at sacred places dedicated to some deity, and we are also informed about the success or failure of such asylum seeking. It was a compelling obligation for sanctuaries to provide protection for fugitives. However, posterity is also informed that this regulation was broken many times – although it was considered a sacrilegious act, and the wrath of gods would punish those who disregard the right of asylum. The study examines this subject.*

## Keywords

Greek culture, sanctuary, refugees



## HEGYI DOLORES

## Dura-Európos társadalma és a polis intézményei

Dura-Európos lakossága a történelmi előzményekből kifolyólag rendkívül vegyes összetételű volt. A ránk maradt helyi dokumentumok, a papyrusra, pergamenre, ostrakonra írt vagy kőbe vésett, illetve házak belső falába karcolt és festett szövegek a görög és a latin nyelv mellett a parthus, a középperzsa, a palmyrai, a hatrai, a szafaita arab és az ószír nyelvek használatáról tanúskodnak.<sup>1</sup>

*A makedón, illetve görög telepések és a szíriai őslakosság*

A város görög, illetve makedón telepeseinek utódai kezdetben bizonyos előjogokat élveztek az őslakossággal és a később letelepült keleti bevándorlókkal szemben. A város polgárjoggal rendelkező lakói először az *Európaios*, európosi, a Kr. u.-i harmadik századtól kezdve viszont a *Durénos*, durai démotikont használták. A Kr. u. második század első felében még különbséget tettek európosi polgár (*Europaios*), Európosból (*ap' Európon*) származó és „ottani” (*en autotbi*) lakos között:

Lysias, Lysias fia. Héliodóros unokája, Aristonikos dédunokája *Európaios*.<sup>2</sup>

Timónassa, Seleukos lánya, Lysias unokája *Európaia*<sup>3</sup>

Dioklés, Danymos fia, Apollónios unokája *Európaios*<sup>4</sup>

Apollónios (talán az előző család tagja) *Európaios*<sup>5</sup>

Nikanór, Xenokratés fia, Addaios unokája *Európaios*<sup>6</sup>

Démétrios, Nikanór, Seleukos, Antiochos Polemokratés fiai, Démétrios unokái *Európaioi*<sup>7</sup>

Ortonopatés, Mokeimos, Zóbaios *Európaioi*<sup>8</sup>

Lysias, Abbueis fia, Európosból (*ap' Európon*) való<sup>9</sup>

<sup>1</sup> T. KAIZER, Religion and language in Dura-Europos. In: H. M. COTTON – R. G. HOYLAND – J. J. PRICE – D. J. WASSERSTEIN (eds.), *From Hellenism to Islam. Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009, 235–253.

<sup>2</sup> P. Dura no. 25. Kr. u. 180.

<sup>3</sup> P. Dura no. 18. Kr. u. 87.

<sup>4</sup> Uo.

<sup>5</sup> P. Dura no. 22. Kr. u. 133–134.

<sup>6</sup> P. Dura no. 18. Kr. u. 87.

<sup>7</sup> P. Dura no 19. Kr. u. 88–89. A fiúk sémi melléknevet viselnek, Démétrios a Nabusamaos, valamilyen fiú a Zabduas melléknevet, a többi nem olvasható.

<sup>8</sup> P. Dura no. 17. Kr. u. 180.

<sup>9</sup> P. Dura no. 23. Kr. u. 134.

Aththaios, Akarabanos fia, Zabidlaos unokája az „ottaniak (*boi autothi*) közül való”<sup>10</sup>

Az első csoportban tartozók egy kivétellel a római hódítás (Kr. u. 165) koráig több generáción keresztül görög és makedón neveket viselnek, tehát valószínűleg az első telepesek utódai. Kivétel a fent említett Nikanór, akinek a nagyapja még sémi nevet visel. Csak a római korban válik gyakorivá, hogy a szabad születésű bennszülöttek, mint például Ortonopatés, Mokimos és Zóbaios megkapják az európai polgárjogot. A második század második felében tehát szíriaiak is akadnak az „Európai” között, a harmadik században pedig már a városi tanácsnak, a *bulénak* is van szír származású tanácstagja. A dura-európai Palmyrai istenek (vagy más elnevezés szerint Bél) templomában az egyik felajánló, a bennszülött Iansumsos, Abdaathés fia ugyancsak *bulentés* a Kr. u. 3. században.<sup>11</sup>

Nem világos, hogy jogilag mi különbözteti meg az európai polgároktól (*Európai*) azokat, akik csupán „Európosból valók”, mindenesetre az egyetlen konkrét esetben egy hellénizálódott bennszülött család leszármazottjáról van szó, akinek az apja még sémi nevet visel.

A harmadik esetben a nevek egyértelműen tanúsítják, hogy a bennszülött lakosság képviselői értendők „az ottaniak” alatt. A két utóbbi kategóriáról csak egy parthus kori feliraton olvashatunk, tehát egyidejűleg két különböző jogi státusú személyről történik említés. Úgy tűnik, hogy a római korban ez a megkülönböztetés megszűnik, és a Kr. u. 165. évet követően a szabad lakosság egyenjogúvá válik. Az egyenjogúság Caracalla *edictumával* (*Constitutio Antoniana*, Kr. u. 212) válik teljesé, amikor a provinciák polgárai megkapják a római polgárjogot. A helyi lakosság megjelölésére a továbbiakban a *Durénos démotikont* használják, ami visszatérés az ősi, praegörög városnévhez. A durai polgárok között egyaránt találunk görög, latin és szíriai nevet viselő lakosokat: Aurélia Gaia Satorneilou Duréné,<sup>12</sup> Amaththabeilé Duréné,<sup>13</sup> Aurélios (Aurelius) Oualenteinos (Valentinus) Antónios (Antonius) fia Durénos,<sup>14</sup> Héliodóros Durénos.<sup>15</sup>

Figyelemre méltó, hogy a nőknek is van dura-európai polgárjoga függetlenül attól, hogy görög (Timónassa), római (Aurélia) vagy szíriai (Amaththabeilé) családból származnak.

<sup>10</sup> P. Dura no. 23. Kr. u. 134.

<sup>11</sup> Ortonopatos, Mokeimos, Zobaios „Európai”. P. Dura no. 17. Kr. u. 180. N. J. ANDRADE, *Syrian Identity in the Greco-Roman World*. Cambridge, Cambridge University Press, 2013, 233. Egy latin nyelvű dokumentum szerint Themes, Mucimus fia pap (*sacerdos*) a XX. Palmyrai cohorsban. P. Dura no. 89. Kr. u. 239. L. DIRVEN, *The Palmyrenes of Dura-Europos: A Study of Religious Interaction in Roman Syria*, Leiden, Brill, 1999, 297.

<sup>12</sup> P. Dura no. 29. Kr. u. 251.

<sup>13</sup> Uo.

<sup>14</sup> P. Dura no. 32. Kr. u. 254.

<sup>15</sup> P. Dura no. 38. Kr. u. 3. század. Vö. még P. Dura no. 27. Kr. u. 225–240. A név nem olvasható.

A tisztségviselők neve mellett nem szerepel sem az Európaios, sem a Durénos ethnikon, ez nyilván magától értetődő volt. Bár Dura-Európos népessége zömében a mezopotámiai és szíriai őslakosság leszármazottja, a város vezetése mindvégig a görögök és makedónok kezében maradt.

A római uralom időszakában a katonák és a veteránok általában használták a római hármast nevet (*tria nomina*), a helyi lakosság viszont, noha a *Constitutio Antoniana* értelmében a birodalom minden szabad lakója megkapta a római polgárjogot és az ezzel járó római melléknév viselési jogát, ritkán élt ezzel a lehetőséggel.<sup>16</sup> Ehelyett sokszor visszatértek a sémi eredetű személynevekhez. Különösen érdekes ebből a szempontból egy válási szerződés,<sup>17</sup> amelyben a férj, Nabousamaos sémi eredetű theophorikus nevet visel, apja Konón görög, nagyapja Abissaios viszont sémi nevet. A feleség, Akozzis neve sémi, apjái, Seleukosé görög, nagyapjái, aki ugyancsak az Abissaios névre hallgat, sémi. A váló felek Ossé faluból származnak, nem dura-európosi polgárok, de hivatalos ügyeiket a városban kell bonyolítaniuk. Ugyancsak figyelemre méltó az a római kori, latin nyelvű fogadalmi tábla, amelyen a családfő, Septimius Lusias (görög Lysias) római és görög nevet, felesége, Nathis sémi, a család gyermekei közül Lusianas (Lysanias) és Apollofanés (Apollophanés) görög, Mecannaes sémi, Thiridates perzsa nevet visel.<sup>18</sup>

SEPT(IMIUM) LUSIAN STR(ATEGUM) DUR(AE) ET NATHIM CONIUGEM  
S(UPRA) S(CRIPTI) ET LUSANIAN ET MECANNAEN ET APOLLOFANEN  
ET THIRIDATEN PUEROS EORUM. BEN(EFICIARI) ET DEC(URIONES)  
COH(ORTIS)<sup>19</sup>

A névadási gyakorlat egyebek mellett arra utal, hogy a romanizációs kísérleteknek korántsem volt olyan nagy hatásuk, mint korábban a hellénisztikus törekvéseknek. A bennszülött tradíciók újjáéledése, ha nem is nyílt ellenállást, de legalábbis lapangó ellenérzést fejez ki a hódítókkal szemben.

Dura-Európos lakossága zömében mezopotámiai vagy szíriai eredetű bevándorló volt. Mivel a termőföldeket a görög és makedón telepések között osztották fel, az új lakók csupán vásárlás révén juthattak földhöz. Számukra a megélhetés és meggazdagodás forrása főleg a kereskedelmi tevékenység lehetett. A kereskedelmi tevékenységre vonatkozóan bőséges adatot nyújt az úgynevezett „Nebuchelos Háza,” mely a város forgalmas főutcáján, a római kori *decumanuson* helyezkedett el. Ez az út a város fő kapujától, a Palmyrai kaputól az Euphratés folyó partjáiig vezetett.

Az épületegyüttes öt helyisége nyílt a főutcára, a római kori *decumanusra*, közülük csak kettő volt megközelíthető az épület középső része felől. Mivel nem vezet-

<sup>16</sup> Akozzis és Nabousamaos a római hódítás utáni első generációhoz tartoztak. M. SOMMER, *Dura-Europos in a de-globalizing Roman Empire. Mediterraneo antico. Economie, Società, Culture*. X. 1-2, 2007, 91.

<sup>17</sup> P. Dura no. 31. Kr. u. 204.

<sup>18</sup> M. ROSTOVITZEFF, *Caravan Cities*. Oxford, 1932, 205.

<sup>19</sup> Yale Art Gallery 1929.370. Kép: [catalogue.art.yale.edu/detail.htm?printable=1&objectId=3505](http://catalogue.art.yale.edu/detail.htm?printable=1&objectId=3505).

tek lépcsők egy felsőbb szintre, ezek üzlethelyiségek lehettek. Hasonlóak lehettek az épületnek a római *cardo* felé eső oldalán is. Míg a *decumanus* felőli oldalon az öt helyiség előtt egy árkád vagy *stoa* oszlopmaradványai láthatók, addig a *cardo* felőli oldalon ilyennek nincs nyoma. Az öt helyiségből a háromban az ép padlózatban több *amphora* került elő. Az üzlethelyiségek alatt föld alatti kamrák találhatóak, melyek a középső udvar felől néhány lépcsőfokon közelíthetők meg. Ezek raktárhelyiségek vagy műhelyek lehettek. A lakóhelyiségek egy nagy, központi udvar körül helyezkedtek el, a falmaradványok legalább egy emelet létét bizonyítják, de a falak szilárdsága több emeletet is elbíráhatott. A lakóház kapuja a keleti oldalon, az Euphratés partja felé nyílt.<sup>20</sup>

Nebuchelos tevékenysége széles skálán mozgott. Mint földtulajdonos gabonáját külföldön is áruba bocsátotta. A házában talált dokumentumokban gyakran szerepel az árpa.<sup>21</sup> Bár a fennsíkot, ahol a város állt, nyugatról és délről sivatag vette körül, az Euphratés felé eső termékeny terület alluviális talaja alkalmas volt földművelésre, és elegendő alapvető élelmiszert termelt egy 5–6000 ezer lakost számláló város számára.<sup>22</sup> Az egyik szöveg Nebuchelos házának falán városi gabonafelvásárlókat említ.<sup>23</sup> Dura-Európos gazdasági életére vonatkozólag gazdag forrásanyagot jelent az a számos *graffito*, mely Nebuchelos házában a belső helyiségek falain olvasható. Ezekből kiderül, hogy a ház ura és partnerei széles körű tevékenységet folytattak a mezőgazdasági termékek forgalmazásától kezdve a pénzkölcsönzésig. A ház belső falába karcolt szövegek (*graffiti*) nyugták és különféle feljegyzések, sokszor pontos dátummal ellátva. Keletkezési időpontjuk Kr. u. 235 és 240 közé tehető, vagyis I. Sappur győzelme előtti időszakra.

Nebuchelos partnerekkel fejti ki tevékenységét. Egy *graffitón* az olvasható, hogy Nebuchelosnak valamiből 2120 *denarius* jövedelme származott. Ezenkívül kapott egy bizonyos Babától, Abgaros fiától egy Bimel nevű férfi közvetítésével, aki Chilneos fia volt, 202 *denariust*, továbbá egy másik férfitől, név szerint Bathéstől, aki szintén Chilneos fia volt 850 *denariust*, végül egy bizonyos Barnabastól, Semenos fiától 100 *denariust*. Vagyis egyetlen alkalommal 3272 *denarius* jövedelemre tett szert.<sup>24</sup>

Jelentős textil-kereskedelmet is folytatott. A skála az irhától a bíborruháig terjed. A forgalmazott textilárúk: *anabolaion* (körgallér 23 *denarius*), *anikliion* (egy azonosítatlan ruhadarab 23 vagy 23,5 *denarius*), *balanarion* (fürdőlepedő 17,5, 24 vagy 27 *denarius*), *delmatiké* (hosszú ujjú tunica, 17,5, 30, 40 vagy 60 *denarius*), *epikarsion* (csíkos kendő (26 vagy 75 *denarius*), *kaligia*(?), *kolobion* (hosszú, ujjatlan alsó ruha, 17,5 *denarius*), *kolobion delmatikon* (míg az előbbi lenből, ez valószínűleg selyemből vagy más anyagból készült, 22 *denarius*), *lódikion* (szövött kendő vagy takaró, ame-

<sup>20</sup> M. ROSTOVITZEFF – B.C. WELLES, La Maison des archives à Doura Europos. *CRAI* 75/2, 1931, 162–188.

<sup>21</sup> Uo.184–185. *SEG* VII., no. 386, 394, 411–416.

<sup>22</sup> E. WILL, La population de Doura-Europos: une evaluation. *Syria* LXV, 1988, 315–321.

<sup>23</sup> *SEG* VII., no. 399.

<sup>24</sup> *SEG* VII., no. 381.

lyet kabát helyett is használtak, 32 vagy 36 denarius), *makrocheiron* (egyfajta hosszú ujjú tunika, 16 denarius), *paidikon*, gyerekruha (3 vagy 13 denarius), *paidikon pszégomenon* (használt gyerekruha 2,75 denarius), *pallion* (köpeny 90 denarius), *soudarion* (törölköző, mellyel az izzadtságot törölték le, 3,75 vagy 6 denarius), *sticharion* (egy alsó ruha, 10 denarius), *tolarion*<*tylarion*? (fejpárnahuzat, 14 vagy 25 denarius), *fakialion* (zsebkendő, 12 denarius), *chlanidion* (rövid gyapjú felső ruházat, 3 denarius).<sup>25</sup> További textilárúk ármegjelölés nélkül: *mapbarion*, fátyol vagy fejkendő *paragaudi-on*, egy csíkkal díszített tunica, *prospephaladion* vagy más olvasat szerint *prospephalaion*, fejpárna, *phaskia* (latin *facia*) szalag,<sup>26</sup> *parthenikon*, egy lányruha és *peristrómos*, egy terítő.<sup>27</sup> Nebuchelos a textilárúk jelentős részét Aphphadanába bocsátja áruba,<sup>28</sup> Banabéba nagy mennyiségű bort,<sup>29</sup> Surába különböző élelmiszereket szállított.<sup>30</sup>

Levantei és indiai árucikkek előfordulása arra mutat, hogy ezekkel a területekkel is kereskedelmi kapcsolatokat ápolt Nebuchelos. Ilyen pl. a bíborfesték.<sup>31</sup> Egy bizonyos Agrippa 300 denariust adott Nebuchelosnak, hogy három hydria myrrhát szerezzen neki.<sup>32</sup>

Nabuchélos pénzkölcsönzéssel is foglalkozott. Egy graffitóból megtudhatjuk, hogy egy alkalommal Nebuchelos Phraatés anyjának harminckét, Marabélos feleségének nyolc denarius kölcsönt adott.<sup>33</sup> Úgy tűnik, Nebuchelos nem folytatott széles körű pénzkölcsönzést, csupán ismeretségi körében adott kölcsönöket.

A Dura-Európosban előkerült dokumentumok nagy része kölcsönfelvételekről szól. Mivel töredékes szövegekről van szó, nem minden adat áll rendelkezésünkre. Annyi mindenestre biztosan kivehető, hogy az adós a kölcsön fejében sokszor egész vagyonát helyezi letétbe, a kamat pedig természetbeni szolgáltatásokkal vagy rabszolgamunkával is kiváltható.<sup>34</sup> A kölcsönszerződésekben feltüntetett összegek nagysága azt mutatja, hogy Dura-Európosban akadtak olyanok, akik képesek voltak nagyobb beruházásokat tenni, ami egy élénk gazdasági élet jele. Az erre vonatkozó dokumentumok zöme a római korból származik.

A szíriai Sammónés a Tetyros *kómében* fekvő földjét a benne lévő szőlőskerttel helyezi letétbe kétezer tiszta ezüst drachma hitel fejében, amelyet Abdallathostól vett fel. Tanúk: Héliodóros, a város stratégosa és epistatése, valamint Konón Ni-

<sup>25</sup> K. RUFFING, Die Geschäfte des Aurelios Nebuchelos, *Laverna*, II, 2000, 83–87.

<sup>26</sup> SEG VII., no. 422.

<sup>27</sup> SEG VII., no. 417.

<sup>28</sup> SEG VII., no. 417.

<sup>29</sup> SEG VII., no. 401.

<sup>30</sup> SEG VII., no. 411.

<sup>31</sup> SEG VII., no. 417, 420, 421 és 422.

<sup>32</sup> SEG VII., no. 389. Lásd még P.Dura 30. Kr. u. 232. Marcellina kelengyéje.

<sup>33</sup> SEG VII., no. 430.

<sup>34</sup> J. F. HEALEY, Some Lexical and Legal Notes on a Syriac Loan Transfer of 240 CE. University of Manchester, [papyrologie.paris.sorbonne.fr/...P.Euphr.%2020%Healey.pdf](http://papyrologie.paris.sorbonne.fr/...P.Euphr.%2020%Healey.pdf)

kostratos fia.<sup>35</sup> Talán az összeg nagyságával magyarázható, hogy az egyik tanú a város vezetője.

Egy szerződés<sup>36</sup> értelmében az európai Apollónios kölcsönt ad Olymposnak, aki szintén európai polgár. Apollónios a város társadalmi elitjéhez tartozik, az „első és tiszteletbeli barátok és testőrök” testület tagja. A letét az adós teljes vagyona. Ha Apollónios felszólítja Olymposzt, hogy újítsa meg a szerződést, és Olympos ezt nem teszi meg, egy bizonyos összeget kell fizetnie Apollóniosnak és ugyanannyit a *basilikonnak*. Az összeg, mely ezüst drachmában van megadva, nem vehető ki a sérült felirat szövegéből. A megújítás a *chrématistérion*ban történik.

A hitelezők részben európai polgárok, részben a szíriai tehetős réteghez tartoznak. Konón (*Európaios*) több embernek ad kölcsönt. Az adósok Ariabazos, Abidginaios, Ortonopatés, Mokeimos és Zóbaios, s bár a nevük iráni, illetve szíriai eredetre vall, európai polgárjoggal rendelkeznek (*Európaioi*). Valaki, aki Lakeité *kómé*ből származott, hétszáznyolcvan tyrosi veretű tiszta ezüst drachma kölcsönt vett fel.<sup>37</sup>

Miután Traianus csapatai elhagyják Dura-Európost, parthus tiszték veszik át a katonai irányítást. Egyikük Phraatés, aki az iráni eredetű *arkapatés* tisztséget viseli, jómódú ember, és képes 400 tyrosi veretű tiszta ezüst drachmát kölcsönözni Barlaasnak, Thathaios fiának, Ablaios unokájának. A pénzkölcsönzésről szóló szerződésből,<sup>38</sup> amelyet Iarda hyparcheiaiában, Paliga *kómé*ban kötöttek meg Métolbaissas<sup>39</sup> *phrouarchos* előtt, a feltételeket is megismerhetjük. Barlaas a kölcsön fejében letétbe helyezi teljes vagyonát, kamat helyett pedig rabszolgákat bocsát Phraatés rendelkezésére. Amennyiben nem tud határidőre fizetni, Phraatés eljárást indít Barlaas ellen, a rabszolgák pedig Barlaasnál maradnak a kölcsön visszafizetéséig. Ha Phraatés felszólítja, Barlaasnak meg kell újítania a szerződést az európai *chrématistérion*ban, ha ezt nem tenné meg, 400 ezüst drachmát kell fizetnie Phraatésnek, és ugyanannyit a királyi kincstárnak, a *basilikonnak*.

Ebből az időszakból több, hasonló tartalmú szerződés is ránk maradt. Az egyiket Kr. u. 133. október 29-én kötötték Ossé *kómé*ban.<sup>40</sup> Eszerint elismeri Aththaios, Akarabanos fia, Zabidlaos unokája, aki az „ottaniak közül való”, hogy kölcsönbe vett Lysiasztól, Abbueis fiától, aki „Európosból való”, száz tyrosi veretű tiszta ezüst drachmát, letétbe helyezte minden vagyonát, és vállalta, hogy kamat helyett évente fizet a szőlőprésből tizenkét és fél keramion bort az adósság visszafizetéséig. A keramion értéke helyenként változó, 3 chous (9,72 l.) és 4 chous (12,96 l.) között mozog.<sup>41</sup> A tanúk, Ariabazos Ariabazos fia, Abidginaios, Ragoaios fia, Barsamisos,

<sup>35</sup> P. Dura 17A. Kr. u. 180.

<sup>36</sup> P. Dura no. 22. Kr. u. 134. Vö. még P. Dura 24. Kr. u. 159–160.

<sup>37</sup> P. Dura 17C és 17D. Kr. u. 180.

<sup>38</sup> P. Dura no. 20. Kr. u. 121., jún. 29.

<sup>39</sup> Métolbaissas nagyapja Ménarnaios, az apa neve nem olvasható.

<sup>40</sup> P. Dura no. 23. Kr. u. 133. október 29.

<sup>41</sup> BAGNALL, R. S., *The Oxford Handbook of Papyrology*. Oxford University Press, 2009, 188. Hitelesít Aththaios, Akarabanos fia, tanúk: Ariabazos, Ariabazos fia, Abidginaios, Ragoaios fia, Barsamisos, Ragéadados fia, tehát a szíriai őslakosság leszármazottai.

Ragéadados fia a helyi lakosság képviselői. Az Ariabazos név iráni eredetre utal. A hitelező, Lysias nem görög apától származik, nem Europaios, csak Európosból (*ap'Europou*) való, nem teljes jogú polgár, csak európosi lakos, tehát nem tartozik a makedón Lysiasok családjába. Az adós „az ottaniak közül való”, tehát egy bennszülött vagy keletről betelepült család leszármazottja.

Az egyik utolsó dura-európosi dokumentum szerint a durai (Duréné) Aurelia Gaia Satorneilos (Saturnilus) lánya elismeri, hogy a durai (Duréné) Amaththabeilé elhelyezett nála letétbe (*en parakatathéké*) 100 tiszta ezüst denariust. A szerződést Kr. u. 251-ben írják alá, a letétbe helyezett összeget felszólításra azonnal vissza kell adni a letét tulajdonosának. Aurelia Gaia írástudatlan, ezért helyette Aurélios Theodóros, Bernikianos fia ír alá, aki Zeugma<sup>42</sup> városában lakik. Tanúk: Antonios (Antonius) Polykratés, F[lao]uios Oualérios (Flavius Valerius), Aurélios (Aurelius) Oniakés. Talán nem véletlen, hogy egy római nevet is viselő görög, egy római és egy szíriai hitelesíti a szerződést. Aurélia Gaia római apa lánya, aki durai (európosi) polgárjoggal rendelkezik a szíriai származású Amaththabeiléhez hasonlóan.<sup>43</sup> A felvett összegek: kétezer tiszta ezüst drachma,<sup>44</sup> négyszáz tyrosi veretű tiszta ezüst drachma,<sup>45</sup> száz tyrosi veretű tiszta ezüst drachma,<sup>46</sup> száz tiszta ezüst denarius,<sup>47</sup> valamint hétszáznyolcvan tyrosi veretű tiszta ezüst drachma.<sup>48</sup>

A nagyobb összegű kölcsönöknél a letét az illető teljes vagyona, ami főleg földbirtokokat jelent, hiszen a polgárok vagyonát elsősorban a földbirtok képezte. Az első betelepülők *klarost*, azaz megművelhető földparcellát kaptak. Feltűnő jelenségnek vagyunk tanúi egy Dura-Európos-i felirat esetében. Egy bizonyos Aristónax pénzkölcsön fejében letétbe helyez egy birtokot, mely Konón *klarosán* található. A szóban forgó földterület Aristonax birtoka, mégis Konón *klarosaként* szerepel a nyilvántartásban. Különös oka lehetett annak, hogy a *klaros* megőrizte egy korábbi tulajdonos nevét. Konón esetleg a *klaros* első tulajdonosa lehetett, s a kapott földbirtokhoz bizonyos katonai kötelezettségek is járulhattak.<sup>49</sup> Mindenesetre szembeűnő, hogy egy szerződésben ilyen *klarost* letétbe lehetett helyezni. Kérdéses, hogy az öröklött földparcellák, amelyek többnyire a városkörnyéki falvakban helyezkedtek el, milyen feltételek mellett voltak elidegeníthetők. Földek vásárlására vonatkozóan kevés közvetlen adatunk van. Ilyen a veterán Démétrios földvásárlásáról szóló

<sup>42</sup> Zeugma státusa bizonytalan, kérdéses, hogy Syria tartományhoz tartozott-e. MILLAR, F., *The Roman Near East*, (31 BC-337 AD). Harvard University Press, 1993, 29–30.

<sup>43</sup> P. Dura no. 29. Kr. u. 251. HEALEY, J.F., Some Lexical and legal Notes on a Syriac Loan Transfer of 240 CE, 16. Ekkor már általános a Dura városnév használata Európos helyett.

<sup>44</sup> P. Dura no. 17C. Kr. u. 180.

<sup>45</sup> P. Dura no. 20. Kr. u. 121.

<sup>46</sup> P. Dura no. 23. Kr. u. 134.

<sup>47</sup> P. Dura no. 29. Kr. u. 251.

<sup>48</sup> P. Dura no. 17C. Kr. u. 180.

<sup>49</sup> P. Dura 15. Kr. u. 2. sz. GRIFFITH, G. T., *The Mercenaries of the Hellenistic World*. Cambridge, Cambridge University Press, 2014, 157.

felirat<sup>50</sup> és a Lysanias és Heliodóros között létrejött megállapodást tartalmazó papyrus.<sup>51</sup>

### *A római katonaság beilleszkedése a Dura-Európos-i társadalomba*

A római fennhatóság idején új elemmel bővült a dura-európosi társadalom. A római hadsereg aktív és kiszolgált katonái, a veteránok tiszteletet élveztek a lakosság körében, mivel a római műveltséget képviselték<sup>52</sup> és sokszor segítettek az írástudatlan lakosoknak, amikor például felkérésre (*eróttheis* vagy *axióttheis*) helyettük írták alá a szerződéseket.<sup>53</sup>

A város északi részében, a katonák által hátrahagyott graffitók igazolják, hogy egyes házakat a katonaság vett birtokba. Az egyik block (E4) déli részén található, nagyméretű épület falain rajzos graffitók között egy hajóábrázolás is feltűnik. A graffitók görög nyelven íródtak, az egyetlen latin szó a „conticuere”, mely talán az Aeneis második énekének kezdősorát idézi. Aeneis-idézet a Dux Ripae rezidenciájának egyik falán is előkerült, ami azt igazolja, hogy Vergilius műve nem volt ismeretlen a táborban.<sup>54</sup>

A katonai szolgálathoz szükség volt bizonyos műveltségre. Mint Vegetius írja:

...mivel a legióknál több iskola működik, amelyeknek tanult katonákra van szükségük, az újoncokat vizsgálók feladata, hogy ne csak a termet magasságát, a testierőt és szellemi frisséget figyeljék, hanem a betűk ismeretét és a számolás művészetében való jártasságukat is vizsgálják.<sup>55</sup>

<sup>50</sup> P. Dura no. 26.

<sup>51</sup> P. Dura no. 25.

<sup>52</sup> AUSTIN, J., *Writers and Writing in the Roman Army at Dura-Europos*. A dissertation submitted to the Department of English Institute of Archaeology & Antiquity for the degree of Doctor of Philosophy. College of Arts & Law University of Birmingham July 2010, ethos.bl.uk/OrderDetails.do?uin=uk.bl.ethos.523232

<sup>53</sup> Aurélios Oualenteinos Antónios (Aurelius Valentinus Antonius) fia, aki már durai polgár (Durénos) ír alá az analfabéta szíriai Amimma helyett. P.Dura no. 32. Kr. u. 254. Auréli[o]s Salmames, a szíriai eredetű veterán ír alá az egyik szerződő fél, az írástudatlan szíriai Otarnaios, Abadabos fia helyett. P. Dura no. 26. Kr. u. 227. A szerződés tanúi: Flavius Serapeio nuntius, Ioulios Deioгенés kornikoularios (görög betűkkel), Claudius Theodorus, Iul(ius) Monimus tess(erarius), Vepo Flavianus t[ul]b(icen). Nem tudjuk, mi volt a státusza Barnaiosnak, Lysias fiának, aki szíriai származású anyja Akozzis helyett adta a kézjegyét. P.Dura no. 31. Kr. u. 204. A római származású Aurelia Gaia helyett, aki szintén írástudatlan Aurélios Theodóros, Bernikianos fia, aki Zeugmából származik, szignálja a szerződés szövegét. P.Dura no. 29. Kr. u. 251.

<sup>54</sup> BAIRD, J. A., The Graffiti of Dura-Europos. In: BAIRD, J. – TAYLOR, Cl. (eds.), *Ancient Graffiti in Context*. London, Routledge, 2011, 59. SOMMER, M., Dura-Europos, 91.

<sup>55</sup> Flavius Vegetius Renatus, *De re militari*, II. 19.



A stratégiai szempontból is fontos Dura-Európos környékén két téli tábor működött: az egyik Sacharé<sup>56</sup>, a másik Katné faluban<sup>57</sup>. A helyi garnison légiós vexillációkból és különböző cohorsokból állt, legfontosabb részét valószínűleg a XX. Palmyrai cohors (*cohors XX Palmyrenorum*) alkotta. Főhadiszállása Azzanathkona templomkörzetének területén volt, az egyik helyiségében talált dokumentumok döntő többsége ezzel a cohorszal volt kapcsolatos. Feltehetőleg ez volt a cohors archívuma, a mellette feltárt két szoba a falakba karcolt graffitok tanúságtétele szerint az írnokok helyisége lehetett.<sup>58</sup>

Az egyik helyiség (W13) falain különböző tartalmú falfeliratok olvashatók. Ez az a helyiség, ahol a papyrusokat is megtalálták, melyek nagy része a római korszakból származik. A szomszédos helyiség (W14) északi és nyugati falai mentén padok álltak, a felettük lévő falfelületet tintapecséték borították, mintha ecsetet vagy tintás ujjakat töröltek volna le a falon. Itt is több, falba karcolt rajz és felirat látható, egyebek között a több helyről ismert „Emlékezz az íróra” („μ[νησθη]ογραφας”) felszólítás.<sup>59</sup>

Létezett Dura-Európosban még egy épület a fő városkapu közelében, ahol írnokok tevékenysége fedezhető fel, az ún. „római írnokok háza” (House of the Roman Scribes, House A, Block L7). Az egyik szoba falán freskó látható, mely többek között Heliodorust, az actuariust és Ulpis Silvanust, a tesserariust ábrázolja.<sup>60</sup>

Az első dokumentum, amely a XX. palmyrai cohorsot említi, Kr. u. 208-ban íródott<sup>61</sup>. A cohors Kr. u. 219-ben 850–860 peditest, 335 equitest és 20 dromedariust számlált.<sup>62</sup> A létszám 222-ben 750–760 pedites, 250 equites és 35 dromedarius.<sup>63</sup>

<sup>56</sup> P. Dura no. 26. Sacharé lokalizációja vitatott, ezzel kapcsolatban a következőképpen foglal állást A. LUTHER: „Nach Ausweis eines Dokuments vom Mai 227 (P.Dura 26) befand sich das Winterlager (παραχειμασία) der *Cohors III Augusta Thracum* ἐν Σαχάρη. Der Text bezeugt den Verkauf eines Stückes Land, das auf dem westlichen Ufer des Flusses Habura lag. Es wurde erwogen, Sachare an der Stelle des neuzeitlichen Ortes Se'er (andere Schreibweisen: Secher, as-Si'cher) zu lokalisieren, gut 20 km nördlich der Mündung des Habur in den Euphrat, nordöstlich von Bsēra. Allerdings liegt Se'er auf dem Ostufer des Flusses, so daß es allein aus geographischen Gründen nicht in Frage kommt, falls nicht die Gemeindegrenzen über den Fluß reichten, wovon wir nichts wissen. Ich möchte indes vorschlagen, diese Unwägbarkeit zu umgehen und Sachare vielmehr mit dem mittelalterlichen as-Sukayr (oder: Sukayr al – 'Abbās) am Habur zu identifizieren, das sich auf der Höhe des heutigen Tall Šaddāde (auf dem westlichen Ufer des Flusses, etwa 60 km südlich von Hasake) befunden haben dürfte.” LUTHER, A., Römische Militärposten der Severerzeit am Unteren Habur. *Göttinger Forum für Altertumswissenschaft* 5, 2002, 2, fa.d-r.de/5-02/luther.pdf )

<sup>57</sup> P. Dura no. 30.

<sup>58</sup> EDWELL, *Between Rome and Persia*, 135–136.

<sup>59</sup> AUSTIN, *Writers* 77.

<sup>60</sup> STAUNER, K., *Das offizielle Schriftwesen des römischen Heeres von Augustus bis Gallienus (27 v. Chr. – 268 n. Chr.): Eine Untersuchung zu Struktur, Funktion und Bedeutung der offiziellen militärischen Verwaltungs-dokumentation und zu deren Schreibern*. Bonn, Dr. Rudolf Habelt, 2004, 417, no. 399. AUSTIN, *Writers* 81.

<sup>61</sup> P. Dura no. 60.

<sup>62</sup> P. Dura no. 100.

<sup>63</sup> P. Dura no. 101.

A katonai alakulat eredetileg a palmyrai térségben szerveződhetett, de később a dokumentumokban megjelenő katonák nevei palmyrai, perzsa, sémi, görög és latin eredetűek. A Mithras szentélyben talált dedikációk egyike palmyrai nyelven fogalmazódott meg, a felajánló Ethpeni, az íjászok stratégosa (Kr. u. 168), a másik görög nyelvű és egy palmyrai stratégostól, Zenobiosztól származik (Kr. u. 170–171). Ethpeni mellett két alak látható, az egyik feje felett a Jariboles, a másikén a Barnadath (sic) név olvasható.<sup>64</sup>

Caracalla reformja (Constitutio Antoniana, Kr. u. 212) után, mikor a provinciák szabad lakossága megkapta a római polgárjogot, a katonák római nevet vagy melléknevet kaptak, sokan az Aurelius nevet vették fel.<sup>65</sup>

A XX. Palmyrai cohors egyik tribunusa Iulius Terentius egy falfestményen látható a Palmyrai istenek templomában, amint 21 palmyrai katona élén áldozatot mutat be a palmyrai isteneknek, valamint Dura és Palmyra Szerencse istennőinek, Tychéinek (= Gadde).<sup>66</sup> A tribunus sírfeliratának nagy része is előkerült az *agora* ásátásai során, amelyet felesége Aurelia Arria állított férjének, aki „merész volt a hadjáratok során és erős a csatákban.” Az epitaphium eredetileg az *agora* egyik épületének a falához volt erősítve.<sup>67</sup>

Az esemény kapcsolatba hozható egy perzsa támadással, amelyet egy graffito örökített meg Nebuchelos házának falán. Az esemény 239. év áprilisában történt.<sup>68</sup> A Iulius Terentiust ábrázoló falfestményen, a szomszédos alak feje mellett görög felirat látható, eszerint az illető Themés, Mokimos fia, a pap (*hiereus*). Egy 239-re datálható latin dokumentum szerint Themes, Mocimus fia sacerdos a XX. Palmyrai cohorsban<sup>69</sup>

Egy *actuarius*, Mocimus fia, a II Cohors Ulpia katonája egy dipintot hagyott ránk az egyik helyiség (WI2) falán. Az *actuarius* tisztségneve feltehetőleg az „*acta*” szóval függ össze, amely a katonai nyelvhasználatban a különböző nyilvántartásokat, a harcászati feladatokkal kapcsolatos iratokat és az anyagbeszerzésre vonatkozó dokumentumokat jelölte. Egy felirat megemlékezik az áldozatról, amelyet Jupiter Optimus Maximusnak és Minervának ajánlanak fel Septimius Severus Pertinax győzelméért.<sup>70</sup>

<sup>64</sup> EDWELL, *Between Rome and Persia*, 55; 116. VERMASEREN, M. J., *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithraicae*. The Hague: Martinus Nijhoff, 1960, Springer 2012, 45–46.

<sup>65</sup> AUSTIN, *Writers* 48.

<sup>66</sup> DIRVEN, L., *The Julius Terentius Fresco and the Roman imperial cult. Mediterraneo antico* 10, 1–2, 2007, 115–127. Kép: legion-regensburg.de/hist/Kap09.htm.

<sup>67</sup> EDWELL, i. m., 138.

<sup>68</sup> Uo.

<sup>69</sup> A Gaddé temploma alatt feltárt korábbi szentélyben egy arameus nyelvű graffiton a *tymy mqymw* név olvasható. Ezt a nevet írták át görögül, illetve latinul. DIRVEN, L., *The Palmyrenes in Dura-Europus*. Leiden, Brill, 1999, 303.

<sup>70</sup> Ez utóbbi kategóriába tartozik az az elismervény, mely az árpavásárlásra szánt állami pénz átvételét igazolja. P. Dura no. 129. Kr. u. 225. A XX Palmyrai cohors Aurélianos turmájának járó pénzt Ulpios Démétrios dekadarchés, és Alexandros, Orobazos fia lovaskatona veszik át.

I. I(ovi) o(ptimo) m(aximo)  
 Conservatori [cete]-  
 risque dis inmor[tali]-  
 bus pro salutem et vic-  
 5. tori(a) d(omini) n(ostri) Imp(eratoris) L(ucii) Sep(timi) Severi  
 [P]ert(inacis) Aug(usti) II [D(ecimi) Cl(odii) Alb(ini) [Caes(aris)] II]  
 [Min]ervae sanct(ae) sacrum feci[t]  
 [...]eus Mocimi actuar(ius) n(umeri) per Tre [b]-  
 ium Maximum trib(unum) coh(ortis) II Ulp(iae) eq(uitatae)  
 10. [vo]tum solvit libens I[aetus]  
 meruit.<sup>71</sup>

Az utolsó nyom a XX. Palmyrai cohorsra vonatkozólag Kr. u. 254-ből származik.<sup>72</sup> A XX. Palmyrai cohors mellett tudomásunk van még a Cohors III Augusta Tracorum,<sup>73</sup> Cohors Palaestinatorum Severiana,<sup>74</sup> a Cohors II Ulpia Equitata, és vexillatiók, mint a IV Scythica, XVI Flavia Firma Antoniana, III Cyrenaica és a Fretensis jelenlétéről a 3. század folyamán.<sup>75</sup>

A római provincia kormányzói rendszeresen kaptak beszámolót az egyes katonai egységektől, ezt két durai papyrus is igazolja.<sup>76</sup>

A Dura-Európos környékén szolgálatot teljesítő katonák között akadtak olyanok, aki leszerelésük után sem tértek vissza hazájukba, hanem veteránként telepedtek le a város közigazgatása alá tartozó falvakban. Jellemző Iulius Demetrius esete, aki egykor a Cohors III Augusta Tracorum katonája volt. A veterán katona 175 denari-  
 usért vásárolt földet Sacharé faluban egy helybéli lakostól, Otarnaiostól, Abadabos fiától. Mint a szerződés<sup>77</sup> szövegéből kiderül, Demetrius már korábban megszerezte a szomszédos birtokot, ahol szőlőt és gyümölcsöt termelt.<sup>78</sup> Demetrius nem Sacharé faluban, hanem Rakukaitha faluban élt, tehát birtokait bizonyára bérlőkkel vagy

<sup>71</sup> STAUNER, K., *Das offizielle Schriftwesen des römischen Heeres von Augustus bis Gallienus (27 v. Chr. – 268 n. Chr.). Eine Untersuchung zu Struktur, Funktion und Bedeutung der offiziellen militärischen Verwaltungs-dokumentation und zu deren Schreibern*, nr. 398.

<sup>72</sup> P. Dura no. 97. Kr. u. 251.

<sup>73</sup> P. Dura no. 26. Kr. u. 227.

<sup>74</sup> P. Dura no. 30. Kr. u. 232.

<sup>75</sup> EDWELL, *Between Rome and Persia*, 139. A forrásokat lásd ott.

<sup>76</sup> P. Dura no. 82 és no. 64B. Az utóbbi egy praepositus levele Justillus tribunushoz, amely tartalmazza a római helytartó levélének másolatát. A helytartó egy, a dura-európosi katonák között kialakult vitában dönt. A töredékes szövegben szerepel egy Sozon nevű librarius, aki a Legio XVI Flavia Firma Antoniana katonája. Vö.: „A legiónál való szolgálat ugyanis megköveteli, hogy naponta beírják az actákba a parancsnokok és a szolgálatot teljesítő katonák listáját, valamint a pénzüsszegeket szinte nagyobb odafigyeléssel, mint ahogy az a városi gabonaellátásnál és a polgári nyilvántartásoknál történik.” Flavius Vegetius Renatus, *De re militari*, II.19.

<sup>77</sup> P. Dura no. 26. Kr. u. 227.

<sup>78</sup> „Several papyri (including of the Latin ones, P.Dura 64A, and P. Dura 129) refer to agricultural activity on the Euphrates and lower Khabur rivers.” AUSTIN, *Writers* 30.

rabszolgákkal műveltette meg. Mivel a dura-európosi dokumentumokban gyakran szerepelnek rabszolgák, akiket kölcsönfelvétel esetén a földdel együtt letétbe helyeznek, vagyis ideiglenes használatra átadnak, valószínűbb az utóbbi. Mivel Otarnaios írástudatlan, helyette egy római veterán ír alá, a dokumentumot további öt, még aktív katona hitelesíti, négyen latinul írnak alá, egy görögül. A veteránok megbecsült helyzetére utal, hogy gyakran szerepelnek tanúként a különböző szerződésekből.<sup>79</sup> Sok esetben írástudatlan helybéliek „felkérésére” (*erótéttheis* vagy *axióttheis*) írnak alá.

A veteránok bennszülött nőekkel is köthettek házasságot, amely olykor válással is végződhetett, mint Iulius Antiochus és Amimma esete mutatja.<sup>80</sup> A megállapodás értelmében Antiochus mindent visszaad, amit kapott Amimmától, és nem emel kifogást, ha elvált felesége újra férjhez megy. Amimma is hozzájárul ahhoz, hogy elvált férje újra házasodjon. Megállapodnak, hogy utólag egyikük sem emel vádat a másik ellen. Ha mégis perre kerül a dolog, és a vád megalapozatlan, 1000 denariust fizet a vádló a másik félnek és ugyanannyit a fiscusnak. Amimma helyett, aki írástudatlan, Aurelius Valentinus, Antoninus fia, Dura polgára (*Durénos*) ír alá. Ha Amimma hozománya földbirtokot is magában foglalt, Iulius Antiochust nagy veszteség érthette.

Míg Iulius Demetrius bennszülött nővel kötött házasságot, addig Aurelius Alexandros valószínűleg egy korábban meglepült veterán lányát vette nőül. A házasságkötés a katnéi téli táborban történt. Aurélius Alexandros a XII cohors Palaestinum Severiana Alexandriana katonája. A görög nyelvű házassági szerződés értelmében Aurélius Alexandros és Aurélia Markellina Markellinos lánya, aki Katnéban lakik, anyja és fivére, Agrippineos jelenlétében megállapodást kötöttek, eszerint Markellina özvegyi sorból házassági közösségre lép Aurélius Alexandrosszal és együtt maradnak mindörökre. Ezután következik a kelengye részletes felsorolása, az egyes tételek értékének megjelölésével.

fehér <i>pallion</i> (köpeny), új	125 denarius
másik fehér <i>pallion</i> , új	50 denarius
<i>sticharion</i> (egy alsóruha?), új	40 denarius
<i>delmatikis</i> (=delmatika?) festetlen, új	30 denarius
sáfrányszínű <i>delmatikis</i> és bíborszínű süveg, új	75 denarius
másik <i>delmatikis</i> , fehér, új	50 denarius
(hiány) bíborszínű, új	25 denarius
<i>Médiskia kai epikarsia</i> (selyem- és csíkos szövetek?), új	50 denarius
Agyag és bronz edények	25 denarius
Fülbevalók, gyűrűk	(hiány)
(hiány)	50 denarius
Összesen ( <i>prosenénegmena hyp'autés</i> )	565 denarius

<sup>79</sup> SOMMER, *Dura-Europos*, 90–91

<sup>80</sup> P. Dura no. 32. Kr. u. 254 ápr. 30. Ez az utolsó ismert dokumentum Dura-Európosból.

Markellina (illetve Marcellina) és apja, Markellinos (illetve Marcellinus) római neveket viselnek, tehát betelepült rómaiak lehettek. Mint Amimma mutatja, a nő vagyont számon tartották, és válás esetén visszakapta azt. Nem világos, miszerint történt az osztozás Nabusamaos és Akozzis szétválásakor. Mint az erről szóló dokumentumból<sup>81</sup> értesülünk, az Ossé kóméból származó Nabusamaos, Konón fia és Akozzis, Seleukos lánya kinyilvánítják, hogy együttélésük (*synbiósis*) nem volt írásban lefektetve (*agrafös*), és gyermekük sem született. Mivel együttélésük terhessé vált, mindketten úgy döntöttek, hogy elbocsátják élettársukat.

Nabousamaos és Akozzis bennszülött neveket viselnek, holott apjuk neve görög. Vagyis olyan családokból származnak, amelyek visszatértek a helyi hagyományokhoz. Nabusamaos Konón fia és Akozzis Seleukos lánya a válás alkalmával megállapodnak, hogy hozzájárulnak a másik fél újraházasodásához, és sem a rabszolgák, sem a vagyon, sem kisebb tárgyak felosztásával kapcsolatban utólag sem fognak vádat emelni egymás ellen. Ha pedig valamelyik fél megszegi a megállapodást, ezer tiszta ezüst drachmát kell fizetnie a másik félnek és ugyanannyit a római államkincstárnak, a fiscusnak. Akozzis helyett, fia Barnaios, Lysias fia ír alá, mivel anyja írástudatlan. Eszerint nem Nabusamaos volt Akozzis első férje.

### A rabszolgák

A Dura-Európosban előkerült dokumentumok nagy része kölcsönfelvételekről szól. Az adós a kölcsön fejében sokszor egész vagyont helyez letétbe, a kamat pedig természetbeni szolgáltatásokkal vagy rabszolgamunkával is kiváltható.<sup>82</sup>

A letétbe helyezett földekkel együtt többször rabszolgákat is átengedtek a hitelvezőnek. Így járt el szíriai Barlaas is, aki a kölcsön fejében letétbe helyezte teljes vagyont, kamat helyett pedig rabszolgákat bocsátott Phraatés rendelkezésére. A szerződésben a feltételekről is olvashatunk. Ha a rabszolga éjjel vagy nappal eltávozik, a rabszolga napi egy drachmát fizet Phraatésnek, ha a rabszolga hét napnál hosszabb ideig beteg, Barlaas fizet napi egy drachmát Phraatésnek. Ha a rabszolga templomba menekül, ki lehet hurcolni, Phraatés megbüntetheti, de továbbra is el kell látni élelemmel és ruhával. Timónassa, Lysias lánya több rabszolgát is Nikanór rendelkezésére bocsátott, amikor letétbe helyezte birtokát. Midőn Nikanór a rokoni kapcsolatokra való tekintettel elengedte adósságát, három rabszolgát visszatartott, ezek sémi neveket viselnek: Naboubarakos, Thékanaia, Nabouiaabos, melléknevén Baisas.<sup>83</sup>

<sup>81</sup> P. Dura no. 31. Kr. u. 204.

<sup>82</sup> HEALEY, J. F., Some Lexical and Legal Notes on a Syriac Loan Transfer of 240 CE. University of Manchester, [papyrologie.paris.sorbonne.fr/...P.Euphr.%2020%Healey.pdf](http://papyrologie.paris.sorbonne.fr/...P.Euphr.%2020%Healey.pdf)

<sup>83</sup> P. Dura no.18. Kr. u. 87.

Ugyancsak bennszülött nevet visel Lysias rabszolgája, Achabous is.<sup>84</sup> Nabousamaos és Akozzis válóperében a felek megállapodnak, hogy nem fognak pereskedni a birtokukban lévő rabszolgák miatt.<sup>85</sup> Amathia hozományában szintén szerepelnek rabszolgák.<sup>86</sup> Sajnos a nevek nem olvashatók a sérült szövegben. A helyi lakosság egy része bizonyára már a makedón hódítás idején rabszolgasorba került.

### *A polis tisztségviselői és intézményei*

Mivel a makedónok érkezése előtt csupán egy babyloni erőd állt Dura-Európos területén, az új telepések nem támaszkodhattak valamilyen városi szervezet hagyományaira. Ezért számukra csupán a hellénisztikus polis intézményei szolgálhattak mintául.

E soknemzetiségű város politikai-társadalmi elitjét még a parthus és a római korban is a makedón eredetű családok alkották. Különös tiszteletet élveztek azok, akiket a király „első és tiszteletbeli barátai és testőrei” (*tōn prōtōn kai protimōmenōn philōn kai tōn sōmatophylakōn*) közé soroltak. Ez a megtisztelő cím valószínűleg a seleukida kor öröksége volt, nem a parthus királyok adománya. Ide tartoztak a *basilikoi dikastai*, a királyi bírák. A *basilikoi dikastai* testületének eredete a seleukida korra vezethető vissza, de az sem kizárt, hogy egészen az óperzsa korig nyúlik vissza.<sup>87</sup> Dura-Európosban ők hitelesítették a *basilikon dikastérion*ban kötött szerződéseket.

A város vezető családja is érdekelt volt abban a szerződésben, amely Nikanór és Timonassa között jött létre. A ránk maradt megállapodás az ügy végkifejletét tartalmazza. Eszerint az európosi Nikanór, Xenokratés fia, Addaios unokája kijelenti, hogy eláll a kölcsön visszakérésétől, amelyet a *basilikon dikastérion*ban lefolytatott eljárás (*chrēmatismos*) során Dioklésnek, Danymos fiának, Apollónios unokájának és feleségének Timonassának, Seleukos lányának, Lysias unokájának adott, valamint visszaadja a letétbe helyezett javakat, három rabszolga, név szerint Nabubarakos, Thékhannaia, Nabuiaabos (másik nevén Baisas) kivételével. A szerződést ilyen értelemben újítják meg. Nikanór ezt azzal indokolja, hogy hálával tartozik Timonassának, aki közben az anyósa lett.

A hitelesítők: Seleukos és Adaios a *basilikon dikastérion* tagjai, továbbá Pausaniás, aki az *eisagógeus* és *praktór* kettős tisztségét viseli, ezenkívül még három személy, Damonikos, Marios fia, Démokratés, Damonikos fia, Apollogénés [Pto]lemaios fia, akik nem viselnek tisztséget.

Egy másik szerződésben arról van szó, Polemokratés fiai felosztják az öröklött házat. Mind az örökösödési eljárás, mind a testvéreknek a felosztásról (*diairesis*)

<sup>84</sup> P. Dura no. 25. Kr. u. 180.

<sup>85</sup> P. Dura no. 31. Kr. u. 204.

<sup>86</sup> P. Dura no. 17B.

<sup>87</sup> Hérodotos III. 31. HUYSE, Ph.: Zum iranischen Namengut in Dura-Europos. *Archäologische Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* CXXV. 1988, 19–32.

szóló megállapodása a *basilikon dikastérion* előtt történik.<sup>88</sup> Az erről szóló felirat<sup>89</sup> olvasható, illetve értelemszerűen kiegészíthető része magyar fordításban így hangzik:

A jelen lévő istenségnek, a görögök barátjának, a jótevő és igazságos Arsakésnek uralkodása alatt a 336. évben, ahogy a király [számol, a régi éra szerint a 400. évben -----] Parapotámiában. Szabad elhatározásból megállapodtak egymással Démétrios, más néven Nabusamaos, Seleukos, más néven [-----] más néven Zabduas, Polemokratésnek, Demetrios fiának, Polemokratésnek fiai, európosi [polgárok felosztották egymás között] a hozzájuk tartozó [házakat], Polemokratés, fent említett [apjuk az egyiket] testvérével, Apollophanésszel való osztás révén szerezte a korábbi időszámítás szerint a 334. év Audnaios hónapjának [---] napján, míg a másikat vásárolta Nikanórtól, Alexandros fiától, Mnésippos unokájától [egy transactio által, amelyet ugyanazon] bíróságon [folytattak le ---] Dystros hónap második napján és a következőképpen osztották szét: Démétrios [kapta az andrón --- Nikanór -----] a tamieiont [-----Antiochos a helyiséget-----] valamint bejáratot és a kijáratot összekötő folyosó feletti részt (hyperóia) [----- Seleukos -----] az észak felé eső helyiséget és a felette lévő helyiséget és [---], helyiséget, amely részben romos, közösen [birtokolják] az udvart, a bejáratot és kijáratot összekötő folyosót, a balkont, amelyeket közösen használnak. Nikanór lezárja annak [a helyiségnek] az ajtaját, ami neki jutott és az andrón felé nyílik, mely Démétriosnak jutott, és magával viheti az ajtókat és a keretet, és nyit egy ajtót a felső tamieionból a neki jutott helyiség felé [----- és Antiochos befalazza a felső szobájának az ajtaját, amely Nikanór felső szobája felé nyílik, és nyit egy ajtót [a balkon felé-----] és Seleukos [---nyit] egy ajtót a közös udvar felé és együtt meg kell építeniük a-----t a fenti udvar és a másik udvar között és biztosítaniuk kell egymásnak hozzáférést a válaszfalhoz és a falhoz, mely a Seleukosnak jutott szobáé, amely a válaszfalnál helyezkedik el [-----] a csarnokból, ahonnan feljárnak [-----] Démétrios ráadásul ad Seleukosnak a (tulajdon)részek kiegyenlítéseként [---] ezüst [drachmát ----- ajtókat és ami hozzátartozik -----] Mindegyikük tulajdonosa a maga részének. Megállapodnak abban, hogy nem indítanak pert egymás ellen sem most, sem a jövőben a felosztást, a külön-külön megszerzett vagy megszerezhető dologt avagy [-----[ illetően [-----] megszegi, és pert indít, 1000 ezüst drachma büntetést fizet vádemelés és bírói ítélet nélkül azoknak, akik betartották a szerződést. Ugyanannyit a basilikonnak [-----]

másodpéldány

Tanúk: Seleukos, Adaios, Danyos királyi bírák, a király „első és tiszteletbel barátai és testőrei”

<sup>88</sup> P. Dura no. 19. Kr. u. 88. Bizonytalan a *basilikon dikastérion* szó olvasata P. Dura 24-ben (Kr. u. 159–160).

<sup>89</sup> P. Dura no. 19. Kr. u. 88/89.

[-----] királyi „testőr”  
Damonikos, Marios fia  
Démokratés, Damonikos fia  
Apollogenés, Ptolemaios fia

A fordításban szereplő „ház” szót a sérült görög pergamen szövegében egy nőnemű kifejezés, valószínűleg az *oikia* jelöli. Az örökölt házrészeket egy olvashatatlan görög szó adja vissza, amelyet a szövegkiadók a görög *oikos* kifejezéssel pótolnak. Ezt fordítottam „helyiség”-nek.

A kiegészítés vitatható. Az *andrón*, szó szerint „férfiszoba”, a görög ház legnagyobb méretű, központi helyisége. A Dura-Európosban feltárt házakban is található egy, a bejárathoz közel eső nagyobb helyiség, ahol három oldalon összefüggő, alacsony, vakolt, padszerű létesítmény látható.<sup>90</sup> Ezek bizonyára valamivel, valószínűleg fával voltak fedve.

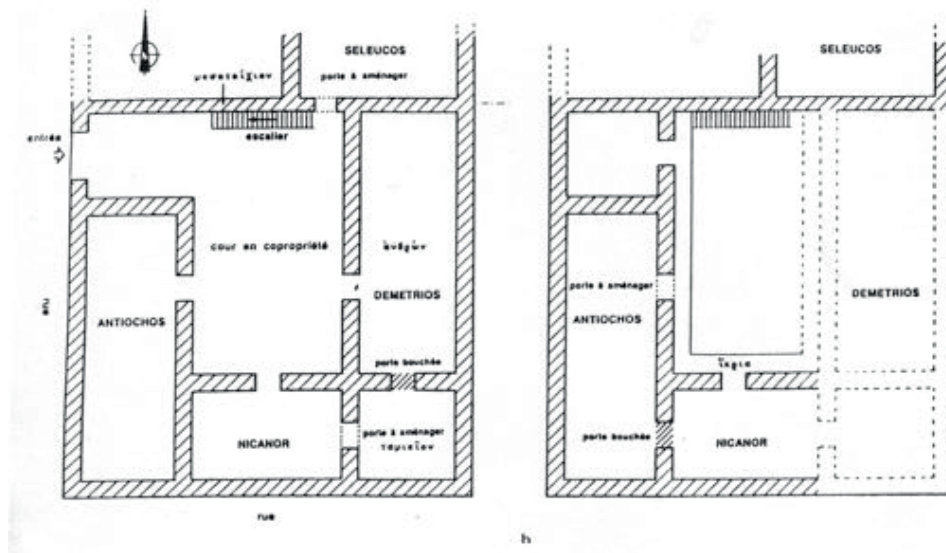
A *tamieion* pedig, amelyet „raktár”-nak fordítottam, valamilyen gazdasági rendeltetésű helyiség lehetett. Az öröklött vagyon egy olyan épületegyüttes, melyet az örökhagyó két házból épített össze, az egyiket tizennyolc évvel korábban örökölte, mikor testvérével osztozott az örökségen, a másikat vásárolta. Mivel Seleukos lakrésze láthatóan egyik testvér helyiségeivel sem érintkezik, valószínűleg Seleukos kapta az egyik, szeparált házrészt.<sup>91</sup> A folyamatos átépítések, amelyek a város régészeti anyagában egyébként is megfigyelhetők a városrész zsúfoltságára utalnak.<sup>92</sup>

<sup>90</sup> BAIRD, *Housing*, 2, 20 és 94.

<sup>91</sup> SALIOU, C., Les quatre fils de Polémocratés (P. Dura 19). Texte et archéologie. *Syria* 69, 1-2, 1992, 80.

<sup>92</sup> „Compte tenu de la superficie modeste de ce type de maison, et si les quatre fils de Polémocratés, comme il le semble, ont réalisé une opération courante, la densité dans ces quartiers pouvait être extrêmement forte, comme a pu être mouvementée l’humble histoire qui s’y déroulait dans la transformation sans cesse renouvelée, par leurs habitants, de réalités architecturales en lieux de vie.” – írja SALIOU (i. m., 100). Rekonstrukció: ALLARA, Anny és SALIOU Catherine (1997). „Constitution d’un répertoire de l’architecture domestique à Doura-Europos”. Doura-Europos Études IV. P. LERICHE, P. and GELIN, M. (eds.), Beirut, Institut Français d’archéologie du proche-orient. 1997, 145–154, és fig.1.





Az öröklött vagyon két házból áll, s az udvart egy válaszfal osztja két részre. Az egyiket az apa, Polemokratés az apjától örökölte, miután osztozott testvérével, a másikat vette Nikanórtól Alexandros fiától, Mnésippos unokájától, azaz egy ősi makedón család sarjától.

Szintén örökléssel hozható kapcsolatba Laronius Secundianus tribunus határozata. A töredékes szöveg egy keramikont, fazekasműhelyt említ, amit eredetileg írás nélkül (agraphós) osztottak fel valakik, valószínűleg ezzel kapcsolatban intézkedik a tribunus. Feltűnő, hogy ez ügyben nem az illetékes dura-európosi hivatal dönt, hanem egy római tribunus. Dura-Európos fazekas negyede egy, a citadellától délre eső blokkban (B2) keresendő, ahol több égetőkemence is előkerült.<sup>93</sup>

A hitelesítők között szerepel a királyi bírák beosztottja az „*eisagógeus* és *praktór*” kettős címet viselő hivatalnok. E kettős tisztséget Kr. u. 88–89-ben egy személy tölti be. A társadalmi ranglétrán alacsonyabb szinten áll, mint az előzőek, mivel csupán a királyi „testőr” cím illeti meg. Pontos hatásköre ismeretlen. A királyi bírakon kívül az őrség parancsnoka, a *phourarchos* is „első és tiszteletbeli barát és testőr”, tisztségneve mindössze egyszer fordul elő egy Kr. u. 121-re datált pergamen szövegében. Nem világos a *logentés* státusa. Egy dura-európosi szerződésben tanúként jelenik meg a *logentés*, név szerint Héliodóros.<sup>94</sup> A hellénisztikus Egyiptomban a *logentés* helyi tisztségviselő, aki azért felel, hogy a begyűjtött adók időben

<sup>93</sup> ALLARA. A., L'ilot des potiers et les fours à Doura-Europos. Étude préliminaire. *Syria*, 69, 1992, 101–120.

<sup>94</sup> P. Dura no. 15. Kr. u. 2. sz.



1. kép. Lysias házának maradványai

megérkezzenek a királyi kincstárba,<sup>95</sup> nem királyi megbízott. Ezzel szemben egy graeco-baktriai pergamen szövegében, mely az időszámításunk szerinti második század első feléből származik, a *logentés* magasrangú királyi megbízottnak tűnik. A töredékes pergamen szövegének csupán kezdő sorai maradtak ránk, ezek magyar fordításban így hangzanak: „Antimachos Theos, Eumenés és Antimachos közös uralma idején... 4. évben... Olous hónapban, amikor [...] volt a nomophylax, Menodotos a logentés...”<sup>96</sup>

Ebben az időszakban tűnnek fel a keltezésben a *biereusok*, a papok, mégpedig Zeus, Apollón, Seleukos Nikator és a „Progonoi” papjai.<sup>97</sup> A város vezetője a *stratégos* és *epistatés* kettős tisztséget viseli.<sup>98</sup> Az *epistatés* hatásköre eredetileg az egyes görög városokban más és más volt. A Seleukidák korában a hellénisztikus városokban megjelennek a királyi *epistatés*ek, akik összekötő szerepet játszanak a város és a

<sup>95</sup> ROSTOVITZEFF, M., *Gesellschafts- und Wirtschaftsgeschichte*, 256.

<sup>96</sup> REA, J. R. – HOLLIS, A. S. – SENIOR, R. C., A Tax Receipt from Hellenistic Bactria. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, CIV (1994), 261; BERNARD, P. – RAPIN, C., Un parchemin greco-bactrien d'une collection privée, CRAI 1994, 261; vö. RAPIN, C., Nouvelles observations sur le parchemin greco-bactrien d'Asangorna, *Topoi*, VI, 1996, 458. L. CAPDETREY szerint (Le pouvoir séleucide. Territoire, administration, finances d'un royaume hellénistique, 312–129; avant J. C. Presses universitaires de Rennes 2007, 310.) a dura-európosi *logentés* inkább helyi tisztségviselő, úgy, mint Egyiptomban, nem királyi megbízott.

<sup>97</sup> P. Dura no. 25. Kr. u. 180. SHERK, R.K., The eponymous Officials of Greek Cities IV. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 93, 1992, 256–257.

<sup>98</sup> P. Dura no. 25. Kr. u. 180.

király között, például ők a királyi levelek címzettjei.<sup>99</sup> A *stratégos és epistatés* funkcióinak összevonása arra utal, hogy Dura-Európosban a katonai és az adminisztratív feladatok ellátása egy kézben összpontosult. Ezt a tisztséget hosszú időn keresztül egy bizonyos Lysias és leszármazottai látták el.

Lysias családjának több tagja szerepel a feliratok szövegében.

Seleukos, Lysias fia	stratégos poleós genearchés	Kr. e. 33–32
Seleukos, Lysias fia, Seleukos unokája	stratégos kai epistatés tés poleós	Kr. u. 51–52
Seleukos	stratégos	Kr. u. 54 nyara
Seleukos, Lysias fia	stratégos kai epistatés tés poleós	Kr. u. 61–62
Seleukos	stratégos	Kr. u. 129–130
Lysias, Lysanias fia, Seleukos unokája	stratégos kai epistatés tés poleós	Kr. u. 135–136
Lysias	epistatés	Kr. u. 159
Lysanias	epistatés	Kr. u. 159

A *genearchés* cím jelentése nem világos. Az *epistatés* címet a feliratok néha elhagyják a *stratégos* után, az viszont feltűnő, hogy Lysias és Lysanias, aki Lysias halála után vette át a tisztséget, csupán *epistatés*ek.<sup>100</sup>

Kései utóduk lehet, az a Septimius Lusias (Lysias) stratégos, akinek nevét egy fatáblán olvasható latin felirat őrizte meg a palmyrai városkapu északi tornyában.<sup>101</sup> Egy, az Artemis szentélykörzetben talált szobor talapzatán Septimius Aurelius Lysias stratégos és epistatés neve olvasható. Lehetséges, hogy a két személy azonos, csupán helyhiány miatt maradt le a fatábláról az Aurelius név.<sup>102</sup>

<sup>99</sup> CAPDETREY, L., *Le pouvoir séleucide*, 502.

<sup>100</sup> YARSHATAR, E., *The Cambridge History of Iran. Seleucid Parthian*. Cambridge University Press, 1983, 717. SHAYEGAN, M. R., *Arsacids and Sasanians. Political Ideology in Post-Hellenistic and Late Antique Persia*. Cambridge University Press 2011, 216. Seleukos, Lysias fia hol *stratégos*, hol *stratégos kai epistatés* címen szerepel a feliratokon ugyanabban az évben.

<sup>101</sup> A fatábla a Kr. u. 165 és 265 közötti időszakból származik. „Another interesting object which we discovered in the tower was a wooden board bearing a Latin Inscription, which the subalterns of the cohort quartered there express their devotion to Septimius Lysias, a strategus of Dura, and to his family: they confide the portraits of this man, his wife and children (some of whom have Iranian, some Greek, and some Semitic names) to the care of the goddess. The portraits were undoubtedly painted on or inserted into (if painted on wood) the temple walls.” – írta ROSTOVITZEFF, M. I., *Caravan Cities*. Oxford, Clarendon Press, 1932, 205.

<sup>102</sup> A felirat a Kr. u. 198–212 közötti időszakra keltezhető. LERICHE, P. – EL’AJJI, E., *Une nouvelle inscription dans la salle à gradins du temple d’Artémis à Doura-Europos*. CRAI 143/4, 1999, 1309–1346. „L’adoption par Lysias des gentiles conjoints Septimios Aurélios indique que celui-ci avait reçu la dignité de citoyen romain à l’époque où Septime Sévère était empereur (193/4-211) et où son fils, le

Meglepő módon a család tagjai közül mindössze egy, Lysias, Lysanias fia, Selukos unokája (Kr. u. 135–136) szerepel a király „első és tiszteletbeli barátai és testőrei” között. A Lysiasok családja a város legkiterjedtebb (70x35m) rezidenciájának (D1) birtokosa, A ház falain előkerült számos graffito, amelyek közül némelyik datált, arra mutat, hogy több mint száz év telt el az egyes szövegek felírása között. Az ötvenkilenc hivatali, illetve privát helyiséget magába foglaló rezidencia a város délkeleti részében, a *stratégosi* palota és Zeus Megistos szentélye közelében épült. Az egyik helyiség (9) ablakán fennmaradt két graffito tanúságtétele szerint Lysias és Lysanias egymást követően epistatések volt:

1. „471. év Dios hónap 7. (Kr. u. 159) Lysias elment a hadjáratra.”
2. „471. év Dios hónap 22 (Kr. u. 159). „Lysias epistatés halott, Lysanias lett az epistatés”<sup>103</sup>

Előfordul még Lysias neve az Artemis körzet Odeonjában (H4) is.<sup>104</sup>

A római térhódítást követően Aurelius Heliodorus epistatés szobrot emel Aurelius Verus császár tiszteletére,<sup>105</sup> aki Kr. u. 169-ben távozott az élők sorából. Kr. u. 180-ban egy bizonyos Héliodóros viseli a *stratégos és epistatés* funkciót. Mivel a Héliodóros név a Lysiasok családjában is előfordul, nem kell feltétlenül arra gondolnunk, hogy a római uralommal megszakad a Lysiasok családjának egyeduralkodása.<sup>106</sup>

A stratégos és epistatés hivatali tevékenységének színhelye a szakirodalomban Redoubtnak vagy Strategeionnak nevezett épület a város délkeleti részében, melyet egy wadi választ el a Citadellától. Eredetileg a hellénisztikus korban épült, de számos módosításon esett át.<sup>107</sup>

A stratégos funkciót a Kr. u. 243-ban kelt felirat szerint egy bizonyos Abgaros viseli, ő már nem *epistatés*. Ugyanebben a dokumentumban feltűnik egy új tisztségviselő, aki a *hieron és politikon* élén áll. A *hieron* egy, a kultuszokkal kapcsolatos hivatal lehet, a *politikon* viszont valamilyen közigazgatási intézménynek tűnik. A két hivatal élén ebben az évben Aurélios Mannos, egy római nevet is viselő arab férfi áll.<sup>108</sup> Az Abgar/Abgaros és Manu/Mannos neveket ebben az időszakban a nabateusok (ara-

futur Caracalla, avait été nommé Auguste (198). On peut même supposer que Septimios avait reçu la citoyenneté de Septime Sévère entre 194 et 197 lors des premières campagnes parthiques au cours desquelles il avait sans doute rendu des services insignes à l'Empire.” I. m., 1326.

<sup>103</sup> PONTBRIAND, S., *La résidence*, 90–91.

<sup>104</sup> LERICHE, P., Une nouvelle inscription, CRAI 1999, 1322.

<sup>105</sup> SEG 2,1925, no. 817. LUTHER, Dura Europos 330.

<sup>106</sup> P. Dura no. 17. Kr. u. 180. A római vezetésnek tulajdonítja Héliodóros kinevezését és általa a Lysiasok háttérbeszorítását ARNAUD, P., Doura-Europos, Microcosme grec ou rouage de l'administration arsacide? [Modes de maîtrise du territoire et intégration des notables locaux dans la pratique administrative des rois arsacides] *Syria* LXIII, 1986, 148–149.

<sup>107</sup> BAIRD, Housing 2, Appendix 533.

<sup>108</sup> P. Dura no. 28. Kr. u. 243.

bok) által alapított osrhoénéi Edessa uralkodói viselték. A dura-európosi hivatali apparátusban beállott változások történeti hátterét nem ismerjük.

A parthus kori szövegekben semmi sem utal arra, hogy a *stratégos és epistatés* mellett valamilyen tanácsnak, *bulénak* szerepe lett volna a városi ügyintézésben. Ugyanakkor a Kr. u. 3. század elején a szerződéseket aláíró tanúk között több tanácsagról, *buleutés*ről történik említés.<sup>109</sup> Septimius Aurelius Lysias szobrát az európosiak tanácsa, a *bulé* állítja fel a város első emberének tiszteletére.

ΣΕΠΤΙΜΙΟΝ ΑΥΡΗΛΙΟΝ ΛΥΚΙΑΝ / ΣΤΡΑΤΗΓΟΝ ΚΑΙ  
ΕΠΙΣΤΑΤΗΝ ΤΗΣ / ΠΟΛΕΩΣ ΕΥΡΟΠΙΑΩΝ Η ΒΟΥΛΗ  
ΤΕΙΜΗΣ ΚΑΙ [—] ΑΣ ΕΝΕΚΕΝ

A szobor talapzata Artemis szentélykörzetének egy lépcsőzetesen kialakított kis termében került elő, amely akár tanácskozássra is alkalmas lehetett.<sup>110</sup> Úgy tűnik, mintha a római uralom alatt restaurálták volna a görög *bulét*. Sőt, ekkor már szíriaiak is bejuthattak a tanácsba. A *bulé* egyik tagja Rhechomneos fia, szíriai családból származik.<sup>111</sup> A városi hivatalok közül a *basilikon dikastérion* és a *bulé* kivételével mindössze három fordul elő a szerződések szövegében: a *basilikon*, a *chreophylakeion* és a *chrématistérion*. A *basilikon* a királyi kincstár, ahová a különböző illetekek<sup>112</sup> és feltehetőleg az adók is befolytak.

A *chreophylakeion* feladatkörébe tartozott a földekkel kapcsolatos különböző szerződések számontartása és őrzése,<sup>113</sup> a hivatali teendőket a *chreophylakes* (t.sz.) testület látta el. Valószínűleg három tagja volt, ugyanis az egyik, földet is tartalmazó letétről szóló szerződést hárman írják alá. Egy másik, hasonló tartalmú, töredékes szövegben hiányos a nevek felsorolása,<sup>114</sup> ezért nem vonhatunk le következtetéseket a létszámot illetően. Egy, az öröklés rendjét leíró felirat hiányzó kezdősoraiból csak a *chreophylakeion* szó birtokos esete egészíthető ki, ami arra utal, hogy az örökösödési eljárások bizonyos esetekben a *chreophylakeion* hatáskörébe is tartozhattak. A felirat<sup>115</sup>

<sup>109</sup> P. Dura no. 27. Kr. u. 225–240 között. A felirat erősen rongált, hiányos. P. Dura no. 32. Kr. u. 254. Asklépiodotos, Athénodóros fia.

<sup>110</sup> LERICHE, P. – EL'AJJI, E., Une nouvelle inscription dans la salle à gradins du temple d'Artémis à Dura-Europos. CRAI 143/4, 1999, 1318–1319.

<sup>111</sup> P. Dura no. 27. Kr. u. 225–240.

<sup>112</sup> P. Dura no. 19. Kr. u. 88, no. 20. Kr. u. 121, no. 21. Kr. u. 2. sz. első fele, no. 22. Kr. u. 133, no. 24. Kr. u. 159–60.

<sup>113</sup> BAGNALL, S., *The Oxford Handbook of Papyrology*, 477. P. Dura no. 15, no. 17, és no. 28. DARESTE de la CHAVANNES, R., Le chreophylakion dans les villes grecques. BCH 6, 1882, no. 6, 241–245. COQUEUGNIOT, G., Le chreophylakeion et l'agora d'Europos-Doura: bilan des recherches, 2004–2008. In: LERICHE, P., COQUEUGNIOT, G., PONTBRIAND de, S., Ouvrage publié avec le concours du ministère des Affaires étrangères et européennes (DGMDP) et du Centre national de la recherche scientifique (UMIFRE 6, USR 3135) Beyrouth, 2012, 93–109.

<sup>114</sup> P. Dura no. 17B. Kr. u. 180.

<sup>115</sup> P. Dura no. 12. Kr. u. 225–250 között.

szerint örökölnék egyenes ági vagy törvényesen örökbefogadott gyermekek, ha nem maradtak gyermekek, akkor az apa vagy az anya, ha nem ment újra férjhez, ha ilyenek nincsenek, az egy apától származó fiúk, ha ilyenek sincsenek, az egy apától származó lányok, ha ilyenek sincsenek, az apai nagyapa vagy az apai nagyanya vagy az apa unokatestvére. Ha ezek közül senki sincs, a vagyon a királyra száll.

Bizonyára örökléssel függött össze az a vételi szerződés<sup>116</sup>, amely Lysias és testvére, Héliodóros között jött létre. Erre mutat az előzőleg a *chreophylakeion*ban végbement chrématismos. A szerződés szerint Lysias, Lysias fia, Héliodóros unokája, Aristonikos dédunokája, aki európai polgár eladja testvérenek, Héliodórosnak az osztozaskor neki jutott fél szőlőskertet, legelőket, valamint egy húszéves rabszolgát, név szerint Achabust ötszáz tyrosi veretű ezüst drachmáért. Az egyik tanú Héliodóros a polis *stratégosa* és *epistatése*. Lysias Nabagata faluban<sup>117</sup> lakik, amely a Gabalein hyparcheia területén fekszik. A szőlő ennek a falunak a határában, *en emphyteutikois* található. A késő római korban a latin *emphyteuticum* a földbérlet egy formáját jelölte, a bérlő hosszú időre megkapott egy elhanyagolt földterületet, s mindaddig nem fizetett bérleti díjat a tulajdonosnak, míg a bérelt föld nem hozott kellő mennyiségű termést. Úgy tűnik, Nabagata külterületén voltak ilyen bérleti földek.

A *chreophylakeion*ban rendezi apja, Amyndros adósságát egy bizonyos Philippos. Az apa, Amyndros ugyanis 120 ezüst drachma hitel felvétele és ugyanannyi illeték (*epitimion*) lefizetése után letétbe helyezte az európai Aristonikosnál, Aristón fiánál az Arybhos *hekasban*, Konón *klarosán* levő gyümölcsfákat, a majorságot (*epoikion*), a parkokat (*paradeisiosokat*) és mindent, ami hozzátartozik.<sup>118</sup>

A szíriai Sammónés adományozásról szóló iratát, melyben lányának Amathiarának rabszolgákat ajándékoz a *chreophylaxok* írják alá,<sup>119</sup> tehát ebben az ügyben is a *chreophylakeion* illetékes. A Chreophylakeion nagy kiterjedésű (19x35m) épületének maradványai (G3A) az *agora* mellett kerültek elő, egyik helyiségében (G3A3) pergamenek tárolására alkalmas falba mélyesztett rekeszeket találtak a régészek.<sup>120</sup> A *chrématistérion*ban történt bizonyos szerződések módosításával kapcsolatos adminisz-tráció.<sup>121</sup>

<sup>116</sup> P. Dura no. 25. Kr. u. 180. Vö. P. Dura no. 16. A felirat erősen rongált.

<sup>117</sup> Lokalizálása bizonytalan, mint EDWELL, P., (i. m., 74) írja: „The modern locations of Phaliga and Nabagath, both mentioned by Isidore, are the subject of considerable discussion. It is clear that they both lay in the vicinity of the confluence of the Euphrates and Khabur ...” vö. LUTHER, A., Dura Europos zwischen Palmyra und Parthern. Die politische Status der Region am mittleren Euphrat im 2. Jh. n. Ch. In: ROLLINGER, R. – ULF, Chr. (eds.), *Commerce and Monetary System in the Ancient World. Means of Transmission and Cultural Interaction. Proceedings of the Fifth Annual Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project. Held in Innsbruck, Austria, October 3rd-8th, 2002*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2004, 328.

<sup>118</sup> P. Dura no. 15. Kr. e. 2.sz.

<sup>119</sup> P. Dura no. 17B. Kr. u. 180.

<sup>120</sup> P. Dura no. 25. Kr. u. 180.

<sup>121</sup> P. Dura no. 21., Kr. u. 100 és 150 között, no. 22., Kr. u. 133–134, no. 24. Kr. u. 159–60, és no. 34. Kr. e. 116.

Miután Kr. u. 117-ben Traianus csapatai kivonultak a városból, parthus katonatisztek tevékenysége mutatható ki a térségben. Phraatés *eunuchos* „arkapatés, Manésos (embereinek) egyike”. Manésos, Phraatés fia, a „batésák és az *eleutheroi*” (rendjének) tagja, Mesopotamia és Parapotamia *stratégosa*, *arabarchés*.” Az erről szóló feliraton<sup>122</sup> a *stratégos* tisztségnév előtt még egy sérült szó látható, olvasata \**paraléptos* vagy \**parapetés* lehet.<sup>123</sup> A két Phraatés nyilvánvalóan nem azonos személy. Phraatés *eunuchos* és Manésos viszonya nem világos, a *batésa* talán az arameus *bythš* görög átírása, magas rangú személy, hatásköre ismeretlen.<sup>124</sup> Minderről egy pénzkölcsönzésről szóló szerződésből<sup>125</sup> értesülünk. A szerződést Iarda *hyparcheiaiában*, Paliga faluban, *kómében* kötik meg, a szíriai Métolbaissas előtt. Métolbaissas nagyapja Ménarnaios, az apa neve nem olvasható. Métolbaissas *phrouarchos* előkelő személyiség, a király „első és tiszteletbeli barátai és testőrei” közül való. A parthus Phraatés jómódú ember, aki képes 400 tyrosi veretű tiszta ezüst drachmát kölcsönözni a szíriai Barlaasnak, Thathaios fiának, Ablaios unokájának.

Az *arabarchés* tisztség megjelenése Kr. u. 121-ben az arab lakosság növekvő súlyával magyarázható. Mint már említettük, Kr. u. 243-ban a stratégosi funkciót is az arab származású Abgar/Abgaros tölti be, hivatali társa Aurélios Mannos, aki a *politikon* és a *hieron* élén áll, ugyancsak arab származású.<sup>126</sup> Mindez összefüggethet azzal is, hogy az ősi vezető makedón családok kihaltak.

Az utolsó hivatalos dokumentumok<sup>127</sup> a Kr. u. 250-es évekből származnak, ami azt bizonyítja, hogy ekkor még működtek a városi hivatalok, miközben a város már megtette az előkészületeket a várható perzsa támadásra. Megerősítették a nyugati falat, földdel töltötték föl a fal belső oldalát és a fal közelében lévő építményeket, így került föld alá a zsinagóga is.

## Rezümé

Európos polgárjoggal rendelkező görög–makedón lakói először az *Európaios*, európosi, a Kr. u. 3. századtól kezdve viszont a *Durénos*, durai démotikont használták. A Kr. u. 2. század első felében még különbséget tettek európosi polgár (*Európaios*), Európából (*ap' Európon*) származó és „ottani” (*en autothi*) lakos között. Mivel a makedónok érkezése előtt csupán egy babyloni erőd állt Dura-Európos területén,

<sup>122</sup> P. Dura no. 20. Kr. u. 121. WIEDEMANN, Th. E. J., *Greek and Roman Slavery*. London, Routledge, 2003, 40.

<sup>123</sup> SOMMER, M., *Roms orientalische Steppengrenze, Palmyra, Edessa, Dura-Europos, Hatra*. Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2005, 296.

<sup>124</sup> YARSHATER, E., *The Cambridge History of Iran. Seleucid Parthian*. Cambridge University Press, 1983, 736.

<sup>125</sup> P. Dura no. 20. Kr. u. 121. WIEDEMANN, Th. E. J., *Greek and Roman Slavery*, 40.

<sup>126</sup> P. Dura no. 28. Kr. u. 243.

<sup>127</sup> P. Dura no. 31. Kr. u. 204, P. Dura no. 32. Kr. u. 254.

az új telepések nem támaszkodhattak valamilyen városi szervezet hagyományaira. Ezért számukra csupán a hellénisztikus polis intézményei szolgálhattak mintául.

E soknemzetiségű város politikai-társadalmi elitjét még a parthus és a római korban is a makedón eredetű családok alkották.

*Abstract*

*Die Gesellschaft von Europos und die Institutionen der Polis*

*Die griechisch-makedonischen Bürger von Europos benutzten zuerst das Demotikon Europaioi, von der ersten Hälfte des zweiten Jahrhunderts n.Chr. an das Demotikon Durenoi. Wir wissen nicht, was der Unterschied war zwischen dem Bewohner von Europos (ap'Europou) und dem dortigen (en autothi) Bewohner. Es ist nachweisbar, dass in der Genealogie dieser zwei Kategorien hauptsächlich nichtgriechische Personennamen vorkommen.*

*Die alte Dura hatte keine städtische Organisation, die Gründer der neuen Stadt konnten nur die Institutionen der hellenistischen Polis übernehmen.*



## HEGYI DOLORES

## Péter apostol tanúságtétele Jézus „üres” sírboltjáról

A hagyomány szerint a kereszténység első évszázadaitól kezdve a keresztény közösségek különös tiszteletben részesítettek egy vászondarabot, melyen egy elkínzott arcú férfi vérző testének lenyomata látható. Kézenfekvőnek tűnt a következtetés, hogy Jézus halotti lepléről van szó. A lepel ismeretlen módon került Európába, ahol templomokban őrizték, majd 1578-ban a torinói Keresztelő Szent János templomban helyezték el. Az olasz királyság megszűnése után a római Szentszék tulajdonába került, de II. Umberto olasz király végakarátának megfelelően Torinóban maradt. Ma „torinói lepel” néven szerepel az irodalomban.<sup>1</sup>

Az utóbbi évtizedekben a vásznat műszeres vizsgálatoknak vetették alá, és élénk vita alakult ki a vászon és a rajta látható szennyeződések eredetével kapcsolatban. Mivel nem vagyok e vizsgálatok szakértője, nem kívánom részletezni a felmerült problémákat, csupán arra a kérdésre keresem a választ, mennyiben egyeztethető össze a lepelre vonatkozó hagyomány a Szentírásnak Jézus temetésével és sírboltjával kapcsolatos leírásaival.

A jeruzsálemi asszonyok után az első apostol, aki belép Jézus üres sírboltjába: Péter. Lukács evangéliuma szerint Péter csupán vászoncsíkokat (*othonia*) pillant meg.

Ὁ δὲ Πέτρος ἀναστὰς ἔδραμεν ἐπὶ τὸ μνημεῖον, καὶ παρακύψας βλέπει τὰ ὀθόνια μόνα.<sup>2</sup>

János szerint, aki Péterrel együtt ér a sírbolthoz, Péter fekvő vászoncsíkokat (*keimena othonia*) lát, és külön egy másik helyen összehajtogatott arckendőt (*soudarion ho én epi tés kefalés autou*).

Καὶ παρακύψας βλέπει κείμενα τὰ ὀθόνια, οὐ μέντοι εἰσηλθεν. ἔρχεται οὖν καὶ Σίμων Πέτρος ἀκολουθῶν αὐτῷ, καὶ εἰσηλθεν εἰς τὸ μνημεῖον· καὶ θεωρεῖ τὰ

<sup>1</sup> A torinói lepel történetére vonatkozólag ld. Víz László: *A torinói halotti lepel*, Budapest, Ecclesia, 1984 és több kiadás. PÁLYI Gyula: *A torinói lepel*, Budapest, Szent István Társulat, 2010. Andrea NICOLOTTI: *Dal Mandylion di Edessa alla Sindone di Torino*, Alessandria, Edizioni dell’Orso, 2011. Karl BRAUN – Barbara STÜHLMAYER: *Das Turiner Grabtuch*, Kevelaer, Butzon & Bercker, 2018. A kutatások központja ma a Turin Shroud Center of Colorado, vezetői Rebecca és John P. JACKSON, akik nemrégiben Magyarországon is tartottak előadásokat.

<sup>2</sup> Lukács 24,12. „Péter mégis útra kelt, és a sírhoz futott. Behajolt, de csak a gyolcsokat látta”. Magyar fordítás a lábjegyzetekben végig: Biblia. Újszövetségi Szentírás, Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, ujszov.hu (2019. II. II.)

ὀθόνια κείμενα, καὶ τὸ σουδάριον, ὃ ἦν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ, οὐ μετὰ τῶν ὀθονίων κείμενον, ἀλλὰ χωρὶς ἐντετυλιγμένον εἰς ἓνα τόπον.<sup>3</sup>

Az *otthonion* a KJV New Testament Greek Lexicon szerint, „strips of linen cloth for swathing the dead”, vagyis a halott bepólyázására szolgáló vászoncsík vagy szalag. A *soudarion* főleg a sportolók által használt kendő volt, mely az izzadság letörlésére szolgált. Egy *sudariumot* (*soudarion*), melyen vérnyomok láthatók, Spanyolországban az oviedoi San Salvador katedrálisban őriznek. Egy tradíció szerint ez is Jézus sírjából származna.

Míg Lukács és János egy szemtanúra, Péter apostolra hivatkoznak, addig Máté és Márk, akik az 1. század második felében fogalmazzák meg evangéliumaikat, egy bizonytalan eredetű hagyományra támaszkodva azt írják, hogy egy gazdag (*plousios*) ember, arimateai József elkéri Pilátustól Jézus holttestét és *sindón*ba burkolva a saját sírboltjába helyezi el, majd nagy követ hengeríti a bejárat elé. Eszerint a *sindón* is a sírboltban maradt volna, amit Péter nem látott.

καὶ λαβὼν τὸ σῶμα ὁ Ἰωσήφ ἐνετύλιξεν αὐτὸ ἐν σινδόνι καθαρᾷ, καὶ ἔθηκεν αὐτὸ ἐν τῷ καινῷ αὐτοῦ μνημείῳ ὃ ἐλατόμησεν ἐν τῇ πέτρᾳ, καὶ, προσκυλίσας λίθον μέγαν τῇ θύρᾳ τοῦ μνημείου ἀπήλθεν.<sup>4</sup>

A *sindón* egy nagyon finom és drága vászonféleség volt az ókorban. Az evangéliumokban nyilvánvalóan két, különböző temetési szokásról, a holttest felkészítésének két különböző módjáról van szó. A Jézus korabeli szokást a Lázár feltámasztásáról szóló történetből ismerjük, mely Jánosnál így szerepel:

Ἰησοῦς οὖν πάλιν ἐμβριμώμενος ἐν ἑαυτῷ ἔρχεται εἰς τὸ μνημεῖον· ἦν δὲ σπήλαιον, καὶ λίθος ἐπέκειτο ἐπ' αὐτῷ. λέγει ὁ Ἰησοῦς Ἄρατε τὸν λίθον. λέγει αὐτῷ ἡ ἀδελφὴ τοῦ τετελευτηκότος Μάρθα Κύριε, ἤδη ὄζει, τεταρταῖος γάρ ἐστιν. λέγει αὐτῇ ὁ Ἰησοῦς Οὐκ εἶπον σοι ὅτι ἐὰν πιστεύσης ὄψῃ τὴν δόξαν τοῦ θεοῦ; ἦραν οὖν τὸν λίθον. ὁ δὲ Ἰησοῦς ἦρεν τοὺς ὀφθαλμοὺς ἄνω καὶ εἶπεν Πάτερ, εὐχαριστῶ σοι ἡκουσας μου, ἐγὼ δὲ ἤδειν ὅτι πάντοτέ μου ἀκούεις· ἀλλὰ διὰ τὸν ὄχλον τὸν περιεστῶτα εἶπον ἵνα πιστεύσωσιν ὅτι σὺ με ἀπέστειλας. καὶ ταῦτα εἰπὼν φωνῇ μεγάλῃ ἐκραύγασεν Λάζαρε, δεῦρο ἔξω. ἐξῆλθεν ὁ τεθνηκὼς δεδεμένος τοὺς πόδας καὶ τὰς χεῖρας κειρίαις, καὶ ἡ ὄψις αὐτοῦ σουδαρίῳ περιεδέδετο. λέγει [ὁ] Ἰησοῦς αὐτοῖς Λύσατε αὐτὸν καὶ ἄφετε αὐτὸν ὑπάγειν.<sup>5</sup>

<sup>3</sup> János 20, 5–7. „Lehajolt, és látta lerakva a gyolcsokat, de nem ment be. Azután odaért Simon Péter is, aki követte őt, és bement a sírboltba. Látta letéve a gyolcsokat, és a kendőt, amely a fején volt, nem a gyolcsok mellé helyezve, hanem külön egy helyen, összegöngyölve.”

<sup>4</sup> Máté 27,59–60. „József fogta a testet, begöngyölte tiszta gyolcsvászonba, és betette sziklába vágott, saját, új sírboltjába. A sír bejáratához egy nagy követ hengerített, és elment.”

<sup>5</sup> János 11, 38–44. Legújabb, a fenténél szorosabb fordítása (Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat): „Jézus lelkében még mindig megindulva a sírhoz ment. Egy barlang volt az, és közel volt befedve. Jézus így szólt: »Vegyétek el a követ!« Márta, a megholt nővére azt mondta neki: »Uram, már szaga

Jézus szíve mélyéig megrendült s odament a sírhoz, amely egy kővel eltorlaszolt barlang volt. „Hengerítsétek el a követ! – szólt Jézus. De Márta, az elhunyt nővére tiltakozott: „ Uram, már szaga van, hiszen negyednapos”. Jézus így felelt: „Nemde azt mondtam: ha hiszel, meglátod Isten dicsőségét?” Erre elhengerítettek a követ, Jézus égre emelte tekintetét és így imádkozott:” Atyám, hálát adok neked, hogy meghallgattál. Tudom, hogy mindig meghallgatsz. Csak a körülöttem álló nép miatt mondtam, hogy higgyék: Te küldtél engem.” E szavak után hangosan beszólt: „Lázár, jöjj ki!” S a halott kijött. Lába és keze be volt pólyázva, az arcát kendő fődte. Jézus így szólt nekik: „Oldjátok fel, hogy tudjon járni.”<sup>6</sup>

A Jézus sírjában talált textilmaradványok egy hasonló szokásról tanúskodnak. Péter szavai aligha vonhatók kétségbe. Jézust tehát ugyanúgy helyezhették sírba, mint a betániai Lázárt. A *sindón*ról szóló történet utólag terjedhetett el, feltehetőleg a sírbolt tulajdonosának, arimateai Józsefnek az utódai terjesztették.

### Rezümé

Péter apostol tanúságtétele arra mutat, hogy Jézust a betániai Lázárhoz hasonló módon, bepólyázva temették el. (János 11, 38–44)

### Kulcsszavak

János, Lázár, Márk, Máté, *othonion*, Péter, *sindón*, *soudarion* (*sudarium*)

### Abstract

#### *Peter the Apostle Witnessing Jesus' 'Empty' Tomb*

*Peter was the first Apostle to enter Jesus' tomb. According to Luke's Gospel (24,12) Peter noticed strips of linen cloth (keimena othonia) lying there. Based on John (20,5), who arrived at the tomb with Peter, Peter noticed strips of linen cloth (othonia) and a folded face wiping cloth (soudarion ho én epi tés kefalés autou) in another place. In KJV New Testament Greek lexicon 'strips of linen cloth for swaddling of dead'. So it was used to swaddle dead bodies. The sudarion was mainly used to wipe the sweat of Greek sportsmen. There is no evidence in the Gospel about a big shroud to wrap the entire body as the shroud of Turin. The remains Peter saw lead us to the conclusion that Jesus was buried in the same way as Lazarus from Bethany.*

### Keywords

John, Lazarus, Mark, Matthew, *othonion*, Peter, *sindon*, *soudarion* (*sudarium*)

van, hiszen negyednapos!« Jézus azt felelte neki: »Nem azt mondtam neked, hogy ha hiszel, meglátod Isten dicsőségét?« A követ tehát elvették. Jézus pedig fölemelte szemeit, és így szólt: »Atyám, hálát adok neked, hogy meghallgattál. Én ugyan tudtam, hogy mindenkor meghallgatsz, csak a körülálló népért mondtam, hogy higgyék, hogy te küldtél engem.« Miután ezeket mondta, hangosan ezt kiáltotta: »Lázár, jöjj ki!« S az, aki halott volt, kijött. A lába és a keze pólyával volt körülkötve, és az arcát kendő fődte. Jézus azt mondta nekik: »Oldozzátok ki, és hagyjátok elmenni!«"

<sup>6</sup> Fordítás: *Biblia*, Magyar Bibliatársulat, Budapest, Szent István Kiadó, 1995.

TURCSÁN-TÓTH ZSUZSANNA

## Artemis Ephesia és az oroszlánok

Nem sok olyan istenábrázolást ismerünk az antikvitás idejéből, amelynek díszítőmotívumai az ikonográfiai elemzés oly széles tárházát kínálnák, mint Artemis Ephesia kultuszszobrának másolatai.<sup>1</sup> Az istennő több mint ezer éven át volt része Ephesos történelmének, idővel Kis-Ázsiában, sőt az egész Mediterráneumban felbukkant, bizonyítja ezt az a több mint 150 kör- és kisplasztika, relief, illetve számos felirat, amelyet róla vagy a tiszteletére készítettek. Kultuszának első nyomai a Kr. e. 8. századra datálhatók, hanyatlása a Kr. u. 3. század második felében kezdődött meg. Meglepő módon e hosszú periódusnak csak az utolsó szakaszából ismerünk Artemis Ephesia-ábrázolásokat. A császárkorból élénk táruló kép többszáz éves fejlődés és változás eredménye, szimbólumok és díszítőelemek egész sorával találkozhatunk. Az egyes elemek nemcsak eltérő időpontban váltak a kultuszszobor részeivé, hanem a jelentéstartalmuk is módosulhatott az idő előrehaladtával. Éppen ez teszi izgalmas, ugyanakkor komoly kihívássá a szobor ikonográfiai elemzését. Tehát nemcsak azt kell kutatnunk, hogy az egyes részletek mikor és minek a hatására alakultak ki, hanem azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a császárkorra az eredetihez képest megváltozhatott a jelentésük. Tanulmányomban azt a két kérdést kívánom megválaszolni, hogy az ikonográfiai elemek egyike, az oroszlánok, milyen hatásra váltak a szobor részeivé, és vajon megőrizték-e eredeti jelentésüket.

Ezeket a nagymacskákat alapvetően kétféle formában faraghatták meg a körplasztikákon, ún. *protomé*ként, csak a fejet vagy büsztöt ábrázolva, vagy teljes alakban. Az első típus az istennő altestét takaró, merev, kötényszerű ruhadarabjának, az *ependytés*nek gyakori, rátétszerű díszítése volt, ritkábban a speciális formájú koronájára, a *polosra* is felkerülhetett. Ezekben a „rátéteken” az oroszlán gyakran nem valós élőlényként, hanem oroszlánfejű keveréklényként jelenik meg.

A második típus, amely már egy valódi élőlényt ábrázol teljes alakjában, a karokon látható. Úgy vélem, hogy a két típust el kell különítenünk egymástól: az oroszlánt részlegesen és nem valóságként ábrázoló *protomé* díszítéseket az *ependytés* és a *polos* más díszítéseivel együtt kell elemeznünk, míg az élethűen megjelenített oroszlánokat ezektől függetlenül, egy másik szimbólumcsoport részeként kell értelmeznünk. Jelen tanulmányban csak ez utóbbiakat vizsgálom.

A karok gyakori díszítőelemei az ülő, fekvő vagy ágaskodó oroszlánok, amelyek plasztikus ábrázolásmódjuk miatt, a tenyérhez rögzített gyapjúfonat és a *protomé* díszítések mellett, a szobor legsérülékenyebb részeinek tekinthetők. Szinte

<sup>1</sup> Az egyes részletekről bővebben lásd: TURCSÁN-TÓTH Zs.: *Alapvetés az Artemis Ephesia-szobrok ikonográfiai programjának elemzéséhez*, kiadatlan doktori értekezés, 2015.

egyetlen olyan körplasztikát vagy felsőtesttöredéket sem ismerünk, amelynek ez a része ne lenne töredezett vagy restaurált. Számuk változó, 18 esetben egy-egy,<sup>2</sup> hét esetben két-két<sup>3</sup> nagymacska került az karokra. Az A18-as szoborra (1. kép) hármat-hármat faragtak, azonban lehetséges, hogy ez egy, a 16. század második fele és a 17. század első harmada között történt helyreállítási kísérlet eredménye.<sup>4</sup> 14 körplasztikáról hiányoznak az oroszlánok,<sup>5</sup> ezek között figyelemre méltó az A2-es, amelyen a nagymacsák helyett egy-egy emberfej, illetve az A12-es, amelyen egy-egy tengeri lény látható. A32-es és az A5-ös szobrok vállain kakasok<sup>6</sup> jelennek meg. Fleischer véleménye szerint az oroszlánokat helyettesítik<sup>7</sup>, azonban míg az oroszláno-



1. kép. A18 Museo Archeologico Nazionale di Napoli Artemis Ephesia szobra (leltári szám: 665)

<sup>2</sup> A3, A9, A10, A11, A15, A17, A19, A21, A26, A29, A31, A39, B2, B3, B4, B5, B6.

<sup>3</sup> A16, A22, A23, A24, A25, A28, A30.

<sup>4</sup> Antonio Dosio 1560–65 között készült vázlatkönyvében a Codex Berolinensisben szerepel egy rajz, amely feltehetően ezt a szobrot, pontosabban annak egy korábbi, még töredékes állapotát mutatja. Az nem tudható, hogy ez az ábrázolás az „eredeti”, vagyis a megtalálás időszakában jellemző állapotot vagy a változtatások utáni helyzetet jeleníti meg. A képen, a jobb karon kettő, míg a balon három oroszlán látható. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy a jobb karon, a harmadik oroszlán helyén erősen redőzött a ruhaujj és egy félbemaradt(?) vonal is felfedezhető, amely utalhat egy oroszlán töredékre is. Az A18-nak egy későbbi, 17. századi rajza is ismert, Menetreiusnak az Artemis Ephesia szobrok szimbolikáját tárgyaló, először 1657-ben megjelent művéből. MENETREIUS C.: *Symbolica Dianae Ephesiae statua*, Róma, 1688, 58. Az ábrázolás a Dosio-féle rajzhoz képest egy kiegészített szobrot mutat, a karokon három-három oroszlánnal. Ezek alapján valószínű, hogy a Dosio-féle és a Menetreius-féle ábrázolások között eltelt évtizedekben történtek kiegészítések a szobron. Az A18 jelenlegi állapota és a Menetreius könyvében megjelenő rajz között is vannak eltérések, így ezt követően is lehettek módosítások. Thiersch szerint a szobrot a 18. században restaurálták, a Menetreius könyvben megjelent rajzokat pontatlannak tartja. THIERSCH, H.: *Artemis Ephesia. Eine archäologische Untersuchung. Teil I, Katalog der erhaltenen Denkmaler*. Berlin, Weidmann, 1935, 17.

<sup>5</sup> A1, A2, A4, A5, A6, A7, A8, A12, A13, A14, A20, A32, A34, B1.

<sup>6</sup> Az A32-es szobron lévő madarak azonosítása töredékes voltuk miatt nehézségekbe ütközött. A megmaradt lábak és mellkasi rész elemzése során Thiersch többféle megoldást is felvetett, végül azonban ornitológusok segítségét kérte, akik egyértelműen kakasként határozták meg a madarat. THIERSCH, HERMANN: *Artemis Ephesia: eine archäologische untersuchung. Teil I, Katalog der erhaltenen Denkmaler*, Berlin, Weidmann, 1935, 42–43. Ezt megerősíti az azóta ismertté vált A5-ös szobor is, amelynek vállain szintén egy-egy kakast láthatunk.

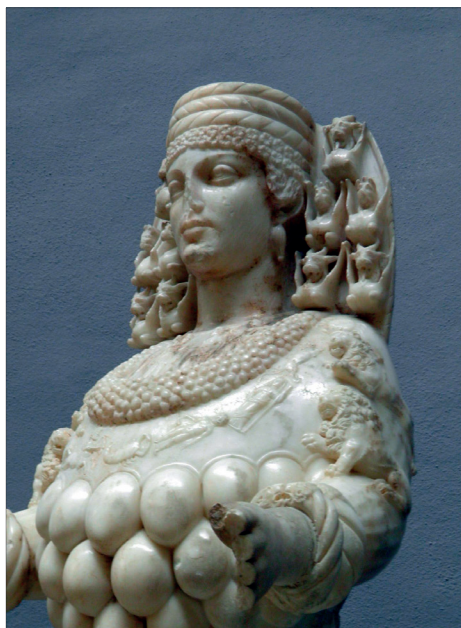
<sup>7</sup> FLEISCHER, R.: *Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien*, EPRO 35, Leiden, Brill, 1973, III. A könyv megírásakor még csak az A32-es körplasztika volt ismert.

kat a karokon, addig a kakasokat a vállakon állva ábrázolták. A kisplasztikákra és a reliefek többségére, elsősorban a méretbeli korlátok miatt, nem kerültek fel a nagymacskák.

Az Artemis Ephesia-szobrok karjain feltűnő oroszlánoknak két formája ismert, a reliefszerű (2. kép) vagy a plasztikus (1. kép), az egyik rásimul a szoborra<sup>8</sup>, a másik kiemelkedik annak felületéből.<sup>9</sup> Mozdu-



3. kép. A15 A Sir John Soane's Museum Artemis Ephesia szobra (leltári szám: M613)



2. kép. A30 Az ún. „Schöne” Artemis Ephesia, (Selçuk, Efes Müzesi, leltári szám: 712)

latlanul ülnek vagy fekszenek, esetleg felágaskodnak, sőt inkább felkapaszkodnak az istennő karjára. A korábbi kutatások rámutattak az állatok száma és ábrázolásmódjuk közötti összefüggésre<sup>10</sup>:

abban az esetben, ha mindkét karon egy-egy állat jelenik meg, nyugodt testtartásban ülnek vagy fekszenek, ha ennél magasabb a számuk, élettelibbek, ugró vagy felágaskodó pozícióban látjuk őket. Ez alól azonban vannak kivételek: az A15-ös körplasztikára (3. kép) egy-egy ágaskodó oroszlánt faragtak, az A21-esen a mozdulat nem ennyire dinamikus (4. kép), de az ülés statikusságát megtörve az egyik mancsukat az alak mellkasán lévő, stilizált makkokból fűzött láncra helyezik. A csuklón és a csukló felett lévő díszítőelemek miatt az oroszlánok nem kerülhetnek az alkar felső harmada alá, így ha többet akartak ábrázolni, akkor azt a felkarra kellett tenniük. A mozgékonyt az elrendezési lehetőségnek köszönhetik, mert míg a könyökhajlatban viszonylag egyszerű egy ülő vagy fekvő nagymacskát ábrázolni, addig a felkaron sokkal könnyebb a kar ívét követő ágaskodó állatként megjeleníteni.

<sup>8</sup> Reliefszerű ábrázolás: A9, A19, A33, B2, B3, B5, B7(?) I6(?).

<sup>9</sup> Plasztikus ábrázolás: A3, A10, A16, A17, A22, A23, A24, A25, A26, A28, A29, A31, A31, A39, I5.

<sup>10</sup> LICHTENECKER, E.: *Die Kultbilder der Artemis von Ephesos*, kiadatlan doktori disszertáció, 1952, 153. vö. FLEISCHER, R.: *Artemis von Ephesos und verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien*, EPRO 35, Leiden, Brill, 1973, III.

Fleischer rámutat arra,<sup>11</sup> hogy az oroszlánal díszített körplasztikák inkább a kis-ázsiai térségre jellemzők. Ebben egyetértek vele, az itáliai típus esetében valóban ritkábban láthatók, mint a kis-ázsiai vagy az átmeneti típusnál. Annak ellenére, hogy az Artemis Ephesia ábrázolások díszítőelemeinek változatossága nagyon megnehezíti egy tipológia felállítását, mégis időről-időre kísérletet tesznek erre a kutatók. Először Lichtenecker próbálta meg rendszerbe foglalni a szobortípusokat; az ismert körszobrokat és körszobor-töredékeket két csoportra osztotta: kialakított egy úgynevezett „főcsoportot” (*Hauptgruppe*) és egy speciális típus (*Sondertyp*). A főcsoportba sorolt 25 szobrot, amelyeket, egy kivétellel, mind császárkorinak datált, úgy vélte, hogy ez az a típus, amely a korszak Artemis Ephesia-kultuszszobrának megjelenését tükrözi.<sup>12</sup> Fleischer a numizmatikai leletek alapján állított fel egyfajta tipológiát. A császárkori érméken megjelenő Artemis Ephesia ábrázolásokhoz hasonlító körszobrokat egy csoportba sorolta, „kannonizált” típusnak („*kannonischen Typ*”) nevezte, és lényegében azonosította Lichtenecker „főcsoportjával”. Azon körplasztikák, amelyek nem hasonlítottak az előbbire, külön csoportba kerültek, és császárkor előttiinek datálta őket.<sup>13</sup> A tipológia felállítását nem csak a díszítőmotívumok sokfélesége, hanem a szobrok restaurálásának mértéke is megnehezíti. Ennek ellenére kísérletet tettem egy, az eddigiektől eltérő tipológia felállítására. A restaurált részek figyelmen kívül hagyásával a szobrok legkevésbé sérülékeny, tehát legkevesebb változáson átesett részeinek összevetésével felállítható volt egy tipológia, amely alapján helyi jellegzetességek is kimutathatók voltak. Három csoportot különítettem el, az itáliai típust, a kis-ázsiai típust és egy átmeneti típust.<sup>14</sup>

Lichtenecker szerint bár az oroszlánoknak az az ábrázolása, amely az Artemis Ephesia szobrokon feltűnik, nem jellemző a hellénisztikus kor előtti időszakban, előképei korábbra nyúlnak vissza, és ha nem is olyan formában, ahogy a császárkori másolatokon láthatjuk őket, szerepeltek már az Endoios-féle kultuszszob-



4. kép. A21 A római Róma, Musei Capitolini, Salle delle Colombe Artemis Ephesia szobra (leltári szám: 385)

<sup>11</sup> FLEISCHER, i. m., III; vö. LICHTENECKER, i. m., 154.

<sup>12</sup> LICHTENECKER, i. m., 35–55.

<sup>13</sup> FLEISCHER, i. m., 39–46, 116–121.

<sup>14</sup> TURCSÁN-TÓTH Zs.: „Az Epheszoszi Artemisz szobrok helyi jellegzetességei”. *Orpheus Noster* V. 2014/4. 31–63.

ron is.<sup>15</sup> Két olyan tárgyat is említ, amelyek párhuzamba állíthatók az Artemis Ephesia karjain megjelenő oroszlánokkal.<sup>16</sup> A korábbi egy, a Kr. e. 8. századból származó, II. Sarrukín, Dúr-Sarrukín-i palotájából előkerült és feltehetőleg Gilgamest ábrázoló dombormű (5. kép),<sup>17</sup> amelyen a hős egy oroszlánt szorít könyökhajlata alá. A párhuzam azért problémás, mert ebben az esetben Gilgames nem „fogja” az oroszlánt, hanem alkarja szorításával megfojtja azt. Artemis Ephesia nincs ilyen kontaktusban az állatokkal, egyszerűen csak tartja őket a karján.<sup>18</sup>

A másik tárgy – az ún. „Afrika-tál” (6. kép), melyet Kleopátra Seléné mellképe díszít – sokkal későbbi, a Kr. e. 1. század vége – a Kr. u. I. század eleje között készülhetett, és a boscoreale-i kincslet darabjaként került elő. A nőalak vállánál számos más tárggyal együtt egy oroszlán látható. Bár a datálás szempontjából közel áll az Artemis Ephesia-szobrokhoz, a Kleopátra Selénét körülvevő szimbólumokat megvizsgálva kiderül, hogy az időbeli közelségen és az ábrázolás stílusán kívül más kapcsolat nincs közöttük. Az Afrika-tálon egy sor tárgy és állat, például bőségszaru, *sistrum*, kobra, nősténypárduc tűnik fel. Ezek többsége azonban nem az alak ruházatán, hanem mellette és körülötte jelenik meg. Így az oroszlán sem a



5. kép. II. Sarrukín, Dúr-Sarrukín-i palotájából előkerült, feltehetőleg Gilgamest ábrázoló dombormű. (Louvre, leltári szám: AO19862-17)

<sup>15</sup> Vitattott, hogy Artemis Ephesia kultuszának fennállása során az istennőnek hány kultuszszobra létezett. Az Endoios-féle szoborról, amely a Kroisos által építtetett Artemision kultuszszobra lehetett, Pliniusnál olvashatunk. Plin. nat. XVI. 79, 213–215. A kultuszszobrok lehetséges számáról bővebben: MUSS, U.: „Zur Dialektik von Kultstatue und Statuetten im Artemision von Ephesos”. In Friesinger, H – Krinzinger, F. (szerk.): *100 Jahre österreichische Forschungen In Ephesos: Akten des Symposiums, Wien 1995*. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 1999, 597–598. LIDONNICI, L. R.: „The Images of Artemis Ephesia and Greco-Roman Worship: A Reconsideration”, *The Harvard Theological Review*, LXXX, 1992, 398–399. TURCSÁN-TÓTH Zs.: *Alapvetés az Artemis Ephesia-szobrok ikonográfiai programjának elemzéséhez*, kiadatlan doktori értekezés, 2015, 51–64.

<sup>16</sup> LICHTENECKER, i. m., 152–154.

<sup>17</sup> Louvre, katalógusszám: AO19862-17, [louvre.fr/en/oeuvre-notices/hero-overpowering-lion](http://louvre.fr/en/oeuvre-notices/hero-overpowering-lion) (2019. szeptember 26.).

<sup>18</sup> LICHTENECKER, i. m., 153.



vállakon, hanem a vállaknál, valamint nem önmagában, hanem egy szimbólumcsoport részeként kapcsolódik az alakhoz. Ez utóbbi csoporthoz tartozik még egy íj és egy furkósbot vagy egy buzogányfej is, amely közvetlenül az oroszlán mögé került. A legújabb kutatások ezt a szimbólumcsoportot Héraklésszel, pontosabban szólva az első munkájával, a nemei oroszlán legyőzésével hozzák kapcsolatba. Megjelenése a tálon akkor válik érthetővé, ha tudjuk, hogy egyes észak-afrikai törzsek, amelyek közé Kleopátra Seléné férje, II. Juba is



6. kép. Az ún. „Boscorealei tál” (Louvre, leltári szám: AO19862-17)

tartozott, magukat a görög hősök utódainak tartották.<sup>19</sup> Másfelől Kleopátra Seléné oroszlánjának a helye nem annyira kötött, mint Artemis Ephesiáé. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint egy, az Afrika-tálhoz nagyon hasonló ábrázolás Kleopátra és Antonius lányáról, amelyen a nagymacskát a mellkason látjuk viszont.<sup>20</sup> Így az a felvetés, mely az „Afrikai-tál” Artemis Ephesia hatását véli felfedezni, nem tekinthető megalapozottnak.

### Kybelé vagy *potnia thérón*?

A kutatók az oroszlánok megjelenését a szobrokon két dologgal magyarázták: az egyik feltételezés szerint az istennő *potnia thérón* mivolta miatt, a másik szerint Kybelé hatásaként kerülhettek az istennő szobrára. Mind Fleischer, mind Lichtenec-

<sup>19</sup> Kleopátra Seléné és Héraklés kapcsolatáról bővebben: Linfert, A.: „Die Tochter – nicht die Mutter. Nochmals zur Afrika-Schale von Boscoreale.” In Adriani, A. – Bonacasa, N. – Di Vita, A. (szerk.): *Alexandria e il mondo ellenistico-romano: studi in onore di Achille Adriani*, Róma, II. L’erma di Bretschneider, 1992, 354; DRAYCOTT, J.: „Dynastic Politic, Defeat, Decadence and Dining: Cleopatra Selene on The SoCalled ‘Africa’ Dish from the Villa Della Pisanella at Boscoreale.” *Papers of the British School at Rome*, LXXX, 2012, 54–56.

<sup>20</sup> A Kr. e. I.–Kr. u. I. század közötti időszakra datált tárgy a Christie’s egyik 2011-es árverésének darabja volt: [christies.com/lotfinder/ancient-art-antiquities/a-roman-parcel-gilt-silver-emblem-of-5509210-details.aspx](https://www.christies.com/lotfinder/ancient-art-antiquities/a-roman-parcel-gilt-silver-emblem-of-5509210-details.aspx) (2019. szeptember 2.)

ker felvázolta néhány mondatban ezeket a megállapításokat, bővebben egyikük sem írt ezekről.<sup>21</sup>

Az előbbi magyarázat megfogalmazásakor még nem állt rendelkezésükre az a 2014 nyarán előkerült, *daedalikus* stílusú lelet, amely az ásatás vezetője, Sabine Ladstätter szerint egy *potnia thérón* ábrázolás lehet.<sup>22</sup> A fontossága abban rejlik, hogy ez az első olyan tárgy az ephesosi Artemision területéről, amely egyértelműen kapcsolatba hozható Artemisszel. Az istennő első említése *potnia thérónként* az Íliásban történik.<sup>23</sup> Bár a lelet nagyon biztató, arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy nem biztos, hogy az Österreichisches Archäologisches Institut által kiadott sajtóanyaghoz mellékelt rekonstrukciós rajzon (7. kép) látható oroszlánok valóban megjelentek a kispasztika részeként, egyelőre csak a fej, a vállak és szárnyak részletei láthatók a töredéken. Ha előkerülnének a hozzá kapcsolódó oroszlánok, akkor teljes bizonyossággal állíthatnánk, hogy *potnia thérónról* van szó, egyelőre azonban ez inkább csak feltételezés.

Mindazonáltal az archaikus kor művészetében nagyon sok hasonló, többségében Artemisként azonosított ábrázolással találkozhatunk. Egy olyan istennőalakkal, amelynek szárnyai vannak, és különböző állatalakok, többek között oroszlánok,<sup>24</sup> madarak<sup>25</sup> és szarvasok<sup>26</sup> kísérik.<sup>27</sup> Az állatok megjelenítési módja kétféle lehet, az egyik szerint körbeveszik az alakot, a másik esetében az istennő nyakukat, lábukat, sörényüket, agancsukat fogja. Kérdés persze, hogy az Artemisionban talált kispasztika-töredéken milyen állat bukkanhatott fel az istennő mellett. Erre azonban egyelőre nem tudunk választ adni. A másik felmerülő kérdés az, hogy ha az oroszlánok az „állatok úrnője” ábrázolásból vezethetők le, akkor miért az istennő karján látjuk azokat, miért nem az alak mellett? Adódik a feltételezés, hogy azért, mert a szarvasok vannak ott, csakhogy az első egyértelmű bizonyítékot arra, hogy az istennőt szarvasok kísérik, a Domitianus idejéből származó érmék jelentik.

Maradt tehát a kérdés: hogyan „kapaszkodtak fel” az oroszlánok az istennő karjaira? Ennek megválaszolásához segítségünkre lehet néhány, a Kr. e. 5. századra<sup>28</sup>

<sup>21</sup> LICHTENECKER, i. m., 153, FLEISCHER, i. m., 74.

<sup>22</sup> [oeai.at/tl\\_files/img/Dateien/20141211\\_Presseaussendung%20OeAI\\_Herrin%20oder%20Tiere.pdf](http://oeai.at/tl_files/img/Dateien/20141211_Presseaussendung%20OeAI_Herrin%20oder%20Tiere.pdf)

<sup>23</sup> Il. XXI. 477–478.

<sup>24</sup> Például: Oroszlánok lábát fogó: Kr. e. 670–660-ra datált amphora, Mykonos, Archaiologiko Mouseio, leltári szám: 667. KAHIL, L.: „Artemis”. *LIMC II.* 1984, 626. Nr. 22; Kr. e. 550–525-re datált lékythos, Párizs, Louvre, Leltári szám: F71, uo. 626. Nr. 34. Oroszlánok sörényét fogó: Kr. e. 550 körülire datált kratér, Firenze, Museo Archeologico Nazionale, leltári szám: 4209, KAHIL, i. m., 626. Nr. 33.

<sup>25</sup> Például: Kr. e. 580–575-re datált korinthosi aryballos, Oxford, Ashmolean Museum, leltári szám: 1896.42. KAHIL, i. m., 626. Nr. 29; Kr. e. 640–635-re datált korinthosi alabastron, Louvre, leltári szám: A 468. KAHIL, i. m., 626. Nr. 23.

<sup>26</sup> Például: Kr. e. 550 körülire datált kratér, Firenze, Museo Archeologico Nazionale, leltári szám: 4209, KAHIL, i. m., 626. Nr. 33b; Kr. e. 550. körülire datált amphora, Orvieto, Museo Faina, leltári szám: 118, uo. 626. Nr. 35.

<sup>27</sup> A gyökerei egészen a Kr. e. 2. évezredre nyúlnak vissza, amikor – feltehetően közel-keleti hatásra – megjelennek a minói és mykénéi kor művészetében.

<sup>28</sup> Egyes korai darabokat a Kr. e. 6. századra is datálnak.



7. kép. A Kroisos-féle szentély területén talált daedalikus stílusú kisplasztika töredékének rekonstrukciója.

datált *potnia thérón* ábrázolás.<sup>29</sup> Ezek a – többségében terrakotta – kisplasztikákon az állatok eltérő elrendezésben jelennek meg, mint annál a típusnál, amelybe – Sabine Ladstätter szerint – az Artemisionban talált töredék is beletartozik. Az öt kíséző állatok közül a kisebb méretűeket és a fiatalabbakat, nyulakat, az öz- és szarvasborjakat az egyik behajlított alkarján tartja, míg a nagyobbakat, az oroszlánokat és a szarvasbikákat a lábuknál vagy szarvuknál fogja. Érdekes a kontraszt az állatokhoz való viszonyában: míg a kisebbeket védőn magához emeli, az oroszlánokat megragadja, és fejjel lefelé lógatja. Az, hogy az élőlények nem mellette, hanem előtte láthatók, a kisplasztikák anyaga és mérete adta lehetőségekkel hozható kapcsolatba, hiszen egy kerámián vagy plaketten a legegyszerűbb

az állatokat az alak mellé felfesteni vagy megmintázni.<sup>30</sup> Ugyanezzel magyarázhatók a körplasztikák sajátosságai is, az oroszlánok itt is felkerültek az istennő oldala mellől a karokra. A legnagyobb probléma ezzel a felvetéssel kapcsolatban az, hogy ellentétben a *daedalikus* stílusú ábrázolásokkal, ezeknek a kör- és kisplasztikáknak a többsége nem Kis-Ázsiából, hanem Ciprusról és Korfuról került elő.

Artemis Ephesia kultusza közel ezer éven át virágzott, így kultuszszobra nyilvánvalóan sokat változott ez idő alatt. Az, hogy az istennőt kíséző állatok végül

<sup>29</sup> KAHL, i. m., 665, Nr. 601. Ehhez nagyon hasonló típus estén az alak egyik kezében valamilyen állatot, rendszerint szarvasborjút, míg a másik kezében egy íjat tart. KAHL, i. m., 664–667. Nr. 560–589; Nr. 605–614; A Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteményében is van egy ilyen terrakotta kisplasztika (leltári szám: T. 50). KAHL, i. m., 665. Nr. 585.

<sup>30</sup> A Kr. e. 6. század fordulójáról ismert egy szárnyas *potnia thérón* ábrázolás (British Museum, leltári szám: 1877,0802.13), egy Campaniából előkerült, terrakotta *antefixen* megjelenő alak, aki két oroszlánt tart, szinte teljesen maga elé húzva azokat úgy, hogy mancsaik a hasa felett összeérnek. Ebben az esetben is kétséges a kapcsolat az, hogy egy Kis-Ázsiától térben nagyon messze lévő ábrázolásról van szó.

felkerültek a szoborra, beleillik a Picard és Fleischer által felvázolt sémába, mely szerint a korábban különálló elemek idővel a körplasztika részeivé váltak.<sup>31</sup>

A másik lehetőség az, hogy az oroszlánok Kybelé „ajándékaként” kerültek a szoborra.<sup>32</sup> Nem messze Ephesostól, a Panayir dağı domb északi lejtőjének közelében, egy márvány votív sztélé került elő, amelyen az istennő Kr. e. 6. századra kikristályosodó, phryg gyökerű, de később erősen hellenizált alakja látható.<sup>33</sup> Dús leplekbe öltözve egy trónuson ül, jobb kezében egy *tympanon*t, bal kezében egy lapos áldozótálat tart, a szék két oldalán egy-egy profilból ábrázolt antitetikus oroszlán pihen. A képen két további kísérő alak is feltűnik. A leletet a késő klasszikus – kora hellenisztikus korból származónak datálták. A votív sztélé lelőhelyétől mintegy 250 lépésnyire több sziklába vésett fülkét és néhány kora hellenisztikus felirattöröredéket is találtak. Az egyikben egyértelműen felismerhető a μητρός szó,<sup>34</sup> ami egy Kybelé kultuszhely léteére utal.

Az oroszlánokat a kis-ázsiai Mété-ábrázolások egyik legjellegzetesebb attribútumaként tartják számon.<sup>35</sup> Sok esetben ábrázolják őket az istennő mellett, a leggyakoribb az oroszlános kocsin vontatott vagy a trónszéken ülő Kybelé. Az utóbbinál az állatok kétféle módon jelenhetnek meg: az istennő ölében fekvő vagy a trónszék két oldalán ülve. Roller kimutatta, hogy az oroszlánok csak a hellenizált Kybelé állandó kísérői, a phryg istennő alakjáról ez nem mondható el. Ugyanakkor elképzelhetőnek tartja, hogy a phryg Matar Kybileyá társaságában gyakorta feltűnő, de nem állandósult kísérők a *potnia thérón* istenalakkal való találkozás hatására váltak az istennő attribútumaivá.<sup>36</sup>

Nehezen dönthető el, hogy vajon melyik felvetés igaz az Artemis Ephesia-szobrok karjaira faragott oroszlánok eredetére vonatkozóan, hiszen legalább olyan valószínűnek tűnik a *potnia thérón*-elmélet, mint a „kybeléi-hatás”-teória. A válaszhoz egy kicsit hátrébb kell lépünk, és tágitanunk kell a perspektívát. Mit is látunk az istennő szobrán, milyen állatok kísérik? Amennyiben elvonatoztatunk a ruháján megjelenő díszítő motívumoktól, és csak az önálló állatalakokra koncentrálunk, mi az, ami a szemünk elé tárul? Néhány oroszlán a karokon, két madár a tenyér éléhez rögzítve és két szarvas, amely mellette áll. Ez a kép – még akkor is, ha a szarvasokat nem vesszük figyelembe, hiszen elvileg csak később kerültek az istennő

<sup>31</sup> PICARD, CH.: *Ephèse et Claros. Recherches sur les sanctuaires et les cultes de l'Ionie du Nord*. Paris, E. de Boccard, 1922. 537–538), FLEISCHER, i. m., 69, 405.

<sup>32</sup> Ezt más Fleischer is felvetette, de ő egy másik lehetséges magyarázatot is adott, amely szerint az oroszlánokat a többi, epéndytésen megjelenő keverékkel együtt az ún. „hegyi népektől” (*Bergvölker*) vették volna át. FLEISCHER, i. m., 112.

<sup>33</sup> KEIL, J.: „Denkmäler des Meter-Kultes” *ÖJh.* XVIII, 1915, 66–67. ROLLER L. E.: *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*. London etc., University of California Press, 1999. 145.

<sup>34</sup> Az istennőt a görögök *Κοβέλη* vagy *Μήτηρ*, illetve *Μεγάλη Μήτηρ* néven tisztelik, hasonlóan a phrygökhöz, akiknél szintén használatos volt a *Matar*, *Matar Kybileyá* vagy *Kybileyá* megnevezés. MATINS, A.: „Kybele”, *LIMC* VIII/1, Zürich, Artemis Verlag, 1997, 744.

<sup>35</sup> Uo. 49, 109.

<sup>36</sup> Uo. 135–136.

mellé – erősen emlékeztet azokra a Kr. e. 7. századi ábrázolásokra, amelyeken a *potnia thérón*-t több állat kíséretében látjuk, és amely típusból 2014 nyarán került elő egy kisplasztika-töredék az Artemision területéről. Ezt figyelembe véve úgy vélem, hogy az oroszlánok megjelenésében nem a kybeléi-hatás, hanem az istennő *potnia théróni* vonásai fedezhetők fel.

### *Rezümé*

Annak ellenére, hogy Artemis Ephesia kultusza közel ezer éven át virágzott, kultuszszobrának másolatait csak a császárkorból ismerjük. Több kutató is úgy véli, hogy az ábrázolás gazdag díszítettsége annak köszönhető, hogy az istennőtől független, de mellette ábrázolt attribútumok a szobor részeivé váltak. Ezek közül az egyik leggyakrabban ábrázolt elem az oroszlánok, amelyek megjelenhetnek az *ependytés* vagy a *polos protomé* díszítéseként vagy a karokon önálló alakként. A tanulmányomban a második típussal kívánok foglalkozni, arra próbálok választ találni, hogy miért jelennek meg a szobron. Egy 2014-ben az ephesosi Artemision területén talált kisplasztika-töredék segítségünkre lehet a kérdés megválaszolásában.

### Kulcsszavak

Artemis Ephesia, oroszlán, *potnia thérón*

### *Abstract*

#### *Artemis Ephesia and the Lions*

*Although the existence of the cult of Artemis Ephesia is provable from the 8th century BC to the 3rd century AD, we know copies of her cult image only from the Roman Empire period. According to most of the researchers, the rich ornamentation of the statue results from the earlier independent attributes which became part of her image. One of the most often used elements are the lion figures. They are depicted in different forms: either as protomes of the polos and ependytes or as independent figures. The former is interpreted as a symbol, the latter as a real animal. This article examines the second version, and makes an attempt to reveal why they appear on the statues of Artemis Ephesia. A statuette fragment that was found in 2014 on the area of the Artemision of Ephesus may give the possibility to find the answer to this question.*

### Keywords

Artemis Ephesia, lion, *potnia theron*

FRAZER-IMREGH MONIKA

Marsilio Ficino *De vita coelitus comparandája* és a *Picatrix*

A *De vita* III. könyvének mágikus megközelítései részben hermetista és neoplatonikus forrásokból adódnak, részben pedig a 8–13. századi arab bölcselek által továbbhagyományozott anyagból.<sup>1</sup> Hogy miként került e mágikus vonatkozású szövegek, pl. a *Corpus Hermeticum* 14 szövegének közelébe Ficino, arra nagyon egyszerű a magyarázat. Cosimo de' Medici rendelte meg tőle fordításukat 1463-ban, amikor Ficino alig húsz esztendő volt. Az idős humanista annyira fontosnak tekintette a Hermés Trismegistosnak tulajdonított írásokat, hogy az ifjú fordítónak még a frissen megkezdett Platón-fordításait is félbe kellett szakítania, hogy előbb ezekkel végezzen. 1486 és 1488 között pedig, tehát közvetlenül a *De vita* III. könyvének írása előtt, miután nyilvános előadásokat tartott Plótinus *Enneásairól* (melyek fordítását 1486. január 16-án fejezte be), Ficino szükségesnek tartotta, hogy további újplatonikus szerzőket is hozzáférhetővé tegyen latinul. Így Plótinus-kommentárja-inak írását felfüggesztve a következő műveket ültette át e három év alatt: Simplicios *Kommentárjait* Theophrastos *De sensu* és *De phantasia et intellectu* című műveihez, Iamblichos *De mysteriis*,<sup>2</sup> Proklos *De sacrificio et magia* című művét és *Kommentárját* Platón *Első Alkibiadéséhez*, Porphyrios *De abstinentia* és *De occasionibus sive causis ad intelligibilia nos ducentibus* c. írásait, Psellos *De daemonibus*-ából részleteket, és végül, de nem utolsósorban Synesios *De somniis* c. értekezését. Mint e felsorolásból láthatjuk, a legtöbb átültetett mű erősen kapcsolódik a tárgyalt témakörhöz, tehát a mágikus-asztrológiai témájú III. könyvhöz Ficino ezekből is ihletett meríthetett.

A korábban említett, Ficino által lefordított hermetikus szövegek, melyeket az első szöveg alapján *Pimander* címen adott közre, a Kr. u. 2–4. századra mennek vissza, és misztikus-filozófiai tartalmúak. Mindazonáltal a 8–9. században

<sup>1</sup> A Ficino által a *De vita* három könyvében legtöbbet emlegetett arab szerzők és műveik a következők: a szír Mesue (Masawaih Al-Mardini, 925k–1015), *De medicinis laxativis; Antidotarium sive Grabadin medicamentorum*; a perzsa Rasis vagy Rhazes (Muhammad ibn Zakariya al Razi, 865–925), *Liber continens; Liber ad Almansorem; Liber divisionum*; a perzsa Avicenna (Pur-e Sina, ismertebb nevén Ibn Sina, 980k–1037), *Liber canonicus; De viribus cordis; De animalibus*; az egyiptomi muszlim Haly Abenrudian (Abu'l Hasan Ali ibn Ridwan Al-Misri 998–1061 vagy 1069), *In parvam Galeni artem commentatio; Commentarium in Centiloquium* (ez utóbbi valójában Ahmad ibn Yusuf ibn al-Daya műve); az ifjabb Serapius vagy Serapio (Ibn Sarabi, 12–13. sz.), *De simplici medicina; Practica dicta Breviarium*; a bagdadi Thebit (Thabit ibn Qurra 836–?) *De imaginibus*; a tunéziai Haly Albohazen (Abu'l-Hasan 'Ali ibn Abi l-Rijál, ?–1037k), *De iudiciis astrorum*.

<sup>2</sup> E kettőből nekünk is van egy ósnyomtatványunk (egy kötetben!) az OSZK-ban: Inc. 417: Priscianus Lydus et Marsilius Ficinus, In Theophrastum de sensu, in Iamblichos, *De mysteriis Aegyptiorum. Cum aliis aliorum Neoplatonicorum tractatibus; Lat. trad. Marsilius Ficinus*, Venetiis, 1497, Aldus Manutius.

Észak-Mezopotámia területén, Harran városában<sup>3</sup> létrejött egy újabb, sokkal gyakorlatiasabb hermetikus tradíció az abbaszida al-Ma'mun kalifátusában. E hatalmas, Közép-Ázsiától Hispániáig nyúló muszlim birodalom vezére Bizánc elleni hadjárata során a három „könyves” vallás: az iszlám, a zsidó vagy a keresztény hit valamelyikére igyekezett áttéríteni a harraniakat, akik pogányok voltak. Ők a sabeiusokkal vagy sabianusokkal (nem a sabinokkal!)<sup>4</sup> azonosították magukat a kampány kivédése céljából, hiszen az utóbbiak három helyen szerepelnek a Koránban mint a Könyv Népe, a zsidók és a keresztények mellett. A harraniak valójában Hermés Trismegistost tisztelték prófétájukként, és a saját *Hermetikus irataikat* tekintették szent szövegeiknek, melyek szerzőjének magát Hermést tartották. Ezen iratok főként mágikus-technikai jellegű leírások.

Hermés prófétaként való elismerése a Koránban (19.57 és 21.85) szereplő Id-risszel (Énochhal) való azonosítása alapján történt. A harrani sabeiusok 856-tól kb. 1050-ig fontos szerepet játszottak Bagdadban és az arab világ többi részében. A legjelentősebb tudós közülük Thabit ibn Qurra volt.

A középkori mágikus irodalom történetét magyarul Láng Benedek könyve foglalja össze a nemzetközi szakirodalom alapján.<sup>5</sup> Besorolása szerint a mágiának négy fajtája alakult ki a középkor során: az ún. „természetes mágia”, a talizmánmágia, a jóvendőmondás és a rituális mágia. (Az alkímiát külön veszi ezektől, így azt nem tárgyalja.) Mivel Ficino a két utóbbiból egyáltalán nem merített, így ezekkel itt nem

<sup>3</sup> Harran görögül: Καρραι, latinul: Carrhai. Ma Törökország déli részén (a szíriai határhoz közel) fekszik.

<sup>4</sup> Ebben Láng Benedek is téved, amikor könyvében a 16. századi Georgius Sabellicus Faustus Iuniorról azt mondja, hogy „a Sabellicus jelzót választva az okkult praktikákról hírhedt sabinnokkal vállal közösséget.” (Mellesleg a szabellek és a sabinnok is két különböző nép volt. Az előbbieket az oszki nyelvet beszélő samnisokkal azonosítják.) Ld. LÁNG Benedek: *Mágia a középkorban*, Budapest, Typotex, 2007, 132. Még ha jelentős volt is a mágia gyakorlata a kora római korban a rómaiakkal egybeolvadt sabinnoknál, amiről nem sok adatunk maradt hátra, itt nem róluk, hanem a harraniakról van szó. Már az önmagát nagyobb mágussá tenni kívánó Faustus is tévedett névválasztásában, hiszen a szabellek, akik szintén itáliai néptörzs, szintén nem azonosak a sabeiusokkal, azaz a harraniakkal.

<sup>5</sup> LÁNG Benedek: *Mágia a középkorban*, Budapest, Typotex, 2007, 164 pp. Általános munkák bibliográfiájában: Michael D. BAILEY: „From Sorcery to Witchcraft: Clerical Conceptions of Magic in the Later Middle Ages”, *Speculum*, 76 (2001), 960–990; Jan N. BREMMER – Jan R. VEENSTRA (szerk.): *The Metamorphosis of Magic from Late Antiquity to the Early Modern Period*, Leuven, Peters, 2002; Charles BURNETT: *Magic and Divination in the Middle Ages: Texts and Techniques in the Islamic and Christian Worlds*, Aldershot, Variorum, 1996; Charles BURNETT – William RYAN (szerk.): *Magic and the Classical Tradition*, London, The Warburg Institute, 2006; William EAMON: *Science and the Secrets of Nature: Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture*, Princeton, Princeton University Press, 1994; Valerie FLINT: *The Rise of Magic in Early Medieval Europe*, Oxford, Clarendon Press, 1991; Richard KIECKHEFER: *Magic in the Middle Ages*, Cambridge Medieval Textbooks, Cambridge, Cambridge University Press, 1989; Frank KLAASSEN: *Religion, Science, and the Transformation of Magic: Manuscripts of Magic 1300–1600*. PhD diss., Department of History, University of Toronto, 1999; Paolo LUCENTINI – Ilaria PARRI – Vittoria Perrone Compagni (szerk.): *Hermetism from Late Antiquity to Humanism: La Tradizione Ermetica dal mondo tardo-antico all'umanesimo*, Turnhout, Brepols, 2003; Lynn Thorndike: *A History of Magic and Experimental Science*, New York, Macmillan, 1923–1958.

foglalkozunk. Az első kettő azonban fontos a *De vita* III. könyvében: szerzőket, műveket is idéz e témákban, sőt, a talizmánoknak a huszonhatból összesen hét fejezetet szentel,<sup>6</sup> így ezekre ki kell tekintenünk. Láng Benedek ezt írja a talizmánmágiával foglalkozó írások előfordulási helyeiről:

Tematikus közelségük okán legtöbbször orvosi kódexek biztosítanak helyet a természetes mágiának, amely igen jól illeszkedik a kőlisták (lapidáriumok), füveskönyvek (herbáriumok) és állatleírások (bestiariumok) környezetébe. Hasonlóképpen, csillagászati-asztrológiai kéziratok adnak otthont a talizmánmágiának, gyakran nehéz is megkülönböztetni, mit is kellene tudománynak és mit mágiának tekintenünk.<sup>7</sup>

### A *Picatrix*

Az arab nyelvű mágikus irodalom nyugaton legnagyobb hatású darabja a 10–11. században<sup>8</sup> keletkezett *Ghāyat al-Ḥakīm*,<sup>9</sup> azaz *A bölcs célja* című, több szerzőtől válogatott gyűjteményes munka volt, melyet X. (Bölcs) Alfonz megbízásából 1256-ban fordítottak előbb kasztíliai, majd abból latin nyelvre. Szerzőségéről máig viták folynak, a kutatásban háromféle álláspont alakult ki: 1. névtelen arab szerző(k) kompilációja a 11. század közepén;<sup>10</sup> 2. a híres asztronómus, kémikus, közgazdász és matematikus Maslama Al-Majriti (950k. Madrid – 1007 Córdoba) munkája;<sup>11</sup> 3. az andalúziai szúfizmus és batinizmus gyümölcse, Maslama b. Qāsim al-Qur ubī (meghalt 353/964) szerzeménye.<sup>12</sup>

<sup>6</sup> A 13. és 15–20. fejezeteket.

<sup>7</sup> LÁNG Benedek: i. m., 126.

<sup>8</sup> A kutatók korábban a 11. századra tették, pl. David PINGREE: „Some of the Sources of the Ghāyat al-hakīm”. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 43 (1980), 2; és Willy HARTNER: „Notes On Picatrix”, *Isis*, 56 (1965/4), 438. Az újabb kutatások azonban amellett érvelnek, hogy szerzői legfeljebb 10. századiak: Maribel FIERRO: „Bāṭinism in Al-Andalus. Maslama b. Qāsim al-Qurṭubī (died 353/964), Author of the *Rutbat al-Ḥakīm* and the *Ghāyat al-Ḥakīm (Picatrix)*”. *Studia Islamica*, 84 (1996), 87–112.

<sup>9</sup> Az 1920-ban felfedezett arab eredeti kiadásai: Hellmut RITTER: *Ġāyat al-ḥakīm wa aḥaqq al-natīġatain bi-ḥiṣṣat al-taqdīm*. Leipzig/Berlin, Teubner, 1933 (Studien der Bibliothek Warburg, 12); német fordítással: Hellmut RITTER – Martin PLESSNER: *Picatrix: Das Ziel des Weisen von Pseudo-Maġrīṭī*. Übersetzung aus dem Arabischen, London, University of London, 1962 (Studies of the Warburg Institute, 27). Ld. warburg.sas.ac.uk/pdf/FBH295P31zg.pdf

<sup>10</sup> David PINGREE: „Some of the Sources of the Ghāyat al-hakīm”. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 43 (1980), 2; Willy HARTNER: „Notes On Picatrix”. *Isis*, Vol. 56, No. 4 (Winter 1965), 438.

<sup>11</sup> Ibn Khaldun (élt 1332–1406) arab történész említése alapján. (Teljes neve: Abu 'l-Qāsim Maslama ibn Aḥmad al-Faraḏī al-Ḥāsib al-Majrītī al-Qurṭubī al-Andalusī.) Ld. H. KAHANE et al.: „Picatrix and the Talismans”. *Romance Philology*, xix, 1966, 575; E. J. HOLMYARD: „Maslama al-Majriti and the Rutba 'l-Hakim”. *Isis*, 6, 1924, 294.

<sup>12</sup> Maribel FIERRO: „Bāṭinism in Al-Andalus. Maslama b. Qāsim al-Qurṭubī (died 353/964), Author of the *Rutbat al-Ḥakīm* and the *Ghāyat al-Ḥakīm (Picatrix)*”. *Studia Islamica*, No. 84 (1996), 87–112; Miquel



Ez latinul az állítólagos szerző, Bu(i)qrātīs nevének fordításával<sup>13</sup> *Picatrix* címen hagyományozódott tovább, kizárólag kéziratos formában.<sup>14</sup> Giovanni Pico della Mirandola rendelkezett egy másolatával,<sup>15</sup> Ficino pedig egy kölcsönpéldányt tanulmányozott, amint azt Michele Acciari levele tanúsítja.<sup>16</sup> Jómagam azért vállalkoztam ezeken az iszapsűrűségű szövegeken való átkelésre, hogy lássam, mi az, amit Ficino és Pico is megfontolhatott vagy esetleg fel is használt műveiben.

### A *Picatrix* és Ficino

Garin szerint a *Picatrix* egyedülálló fontossága abban áll a *De vita coelitus comparanda* keletkezése szempontjából, hogy abban a több évszázados ókori és középkori mágikus-asztrológiai hagyomány egyrészről neoplatonikus, másrészről hermetista keretbe ágyazva jelenik meg.<sup>17</sup> Vittoria Perrone Compagni ugyanakkor arra hívta fel a figyelmet, hogy a *Picatrix* nemcsak gyakorlati útmutatásaiban és a technikai részleteket illetően jelenik meg a *De vita* harmadik könyvében, hanem olyan, lényegesnek mondható doktrinális kérdésekben is, mint a világszellem fogalma.<sup>18</sup> A gyűjteményt végigolvasván azonban azt mondhatom, hogy mind Ficinót, mind

FORCADA: „Astronomy, Astrology and the Sciences of the Ancients in Early al-Andalus (2nd/8th – 3rd/9th Centuries)”. *Zeitschrift für Geschichte der arabisch-islamischen Wissenschaften*, 16 (2004/2005), 1–74; Charles BURNETT: „Magic in the Court of Alfonso el Sabio: The Latin Translation of the Ghāyat al-Ḥakīm”. In: Jean-Patrice BOUDET – Martine OSTORERO – Agostino Paravicini BAGLIANI (szerk.): *De Frédéric II à Rodolphe II. Astrologie, divination et magie dans les cours (XIIIe–XVIIe siècle)*, Firenze, SIS-MEL, Edizioni del Galluzzo, 2017. (Micrologus Library, 85.) 37–52.

<sup>13</sup> J. THOMANN: „The Name Picatrix: Transcription or Translation?” *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 53 (1990), 289–296.

<sup>14</sup> Kiadásai latinul és modern fordításokban: „Picatrix latinus”, a cura di V. Perrone Compagni. *Medioevo*, I, 1975, 237–337; David PINGREE: *Picatrix: The Latin Version of the Ghāyat al-Ḥakīm*, London, University of London, 1986 (Studies of the Warburg Institute, 39), LXXX, 326 pp; Davide ARECCO – Ida LI VIGNI – Stefano ZUFFI: *Picatrix: Gāyat al-ḥakīm, “il fine del saggio” dello pseudo Maslama al-Magriti*, a cura di Paolo A. Rossi, Milano, Edizione Mimesis, 1999; *Picatrix: Goal of the Wise*, English translation [fordító megnevezése nélkül], Seattle, Ouroboros Press, 2002 (vol. 1.), 2007 (vol. 2); Béatrice BAKHOUCHE – Frédéric FAUQUIER – Brigitte PÉREZ-JEAN: *Picatrix: un traité de magie médiévale*, Turnhout, Brepols, 2003, 388 pp; *The Complete Picatrix: The Occult Classic Of Astrological Magic*, English translation from Pingree’s Latin critical edition by John Michael Greer & Christopher Warnock, Renaissance Astrology Press, 2011, 310 pp; *Picatrix: A Medieval Treatise on Astral Magic*, translated with an introduction by Dan Attrell and David Porreca, Pennsylvania, Penn State University Press, 2019, 384 pp.

<sup>15</sup> Ld. Pearl KIBRE: *The Library of Giovanni Pico della Mirandola*, New York, Columbia University Press, 1936, 119–297.

<sup>16</sup> A levelet Filippo Valorinak írta, a kézirat Giorgio Ciprio Medico tulajdona volt. Ld. D. Delcorno BRANCA: „Un discepolo di Poliziano: Michele Acciari”. *Lettere Italiane*, XXVIII (1976), 464–481.

<sup>17</sup> E. GARIN: „Astrologia e magia: *Picatrix*”. In *Lo zodiaco della vita. La polemica sull’astrologia dal trecento al cinquecento*, Bari, Laterza, 1976, 2007<sup>2</sup>, 53. (Az egész fejezet: 33–60.)

<sup>18</sup> Vittoria Perrone COMPAGNI: „*Picatrix* latinus: Connezioni filosofico-religiose e prassi magica”. *Medioevo*, I, 1975, 237–337; uő.: „La magia cerimoniale del *Picatrix*” nel Rinascimento, *Atti dell’Accademia di Scienze Morali e Politiche*, 88 (1977), 302–310.

Giovanni Pico della Mirandolát leginkább abban segíthette a *Picatrix* ismerete, hogy kijelentsék, mitől kívánnak elhatárolódni. Írásaikban mindketten élesen elválasztották az úgynevezett „természetes mágiát” a szellemekkel manipuláló, átkos és gonosz mágiától. Csak a *Picatrix* néhány filozófiai témájú írása kelthette fel igazán érdeklődésüket. Ezek közül a legtisztább és legjelentősebb az I. könyv 6. fejezete: *A mikrokozmosz-makrokozmosz elmélet kifejtése, gnosztikus-bermetikus-újplatonikus filozófiai jellegű fogalmazvány*. Ez a háromoldalyos írás kimutathatóan nagy hatással volt nemcsak Ficinóra, de Picóra is, aki *Oratio*-ját (*De hominis dignitate – Az ember méltóságáról*) kétségkívül az ebben foglaltakra – vagy a szöveg előzményeire – alapozta. Mivel ezen írás újplatonikus forrásainak tisztázása még várat magára, egyelőre nem foglalkozom vele, mindazonáltal tartalmát hosszabban ismertetem a mű színapsziséban. Pico kapcsolódási pontjait szintén másutt kívánom megvizsgálni, a következőkben csak Ficinóra összpontosítok.

### *Miről szól a Picatrix?*

Mivel a *Picatrix* tartalmát magyarul eddig senki nem ismertette, a *Műhely* rovatban pótolom e hiányt, főként azért, mert tudjuk, hogy ezt a gyűjteményt rengeteg másolták, és még (pl. a cseh és a lengyel) uralkodói udvarokban is használták. A fejezetcímek nem mindig informatívak, ezért inkább az összefoglalások elején dőlt betűkkel egy mondatba sűrítettem témájukat. A IV. könyv első fejezetét képező filozófiai traktátust, melyben a világszellem terminusa előfordul, le is fordítottam, ez az Orpheus Noster következő számában jelenik meg. A fordítás közreadásával is abba szeretnék belelátást engedni, hogy ez a négy részre széteső szöveg mennyire sokadik kézből tárgyal olyan filozófiai fogalmakat, amelyekkel már nincsen teljesen tisztában. A fogalmak időnként össze is keverednek, a nevek a felismerhetetlenségig torzulnak. S bár valóban felbukkan a világszellem kifejezés benne, a struktúrák olyan káosza jellemzi a szöveget, hogy kizárt, hogy Ficinóra ez inspirálóan hatott volna, vagy saját rendszerének megalkotásában forrásként szolgált volna. Itt és most igyekszem leírni a könyv felépítését és röviden összefoglalni tartalmát. Végül megmutatom azt az egyetlen helyet, amelyet Ficino valóban idézett a *De vita* harmadik könyvében.

A szövegek négy könyvre tagolódnak, melyek előtt egy feltehetőleg zsidó vallású fordító és talán a másoló(k) prologusa szolgál bevezetésül. Az első bekezdés későbbinek és más szerzőtől származónak tűnik, mint a prologus többi része, mert ismétlődnek benne egyes információk (pl. „*Picatrix*” szerzősége), és eltér a fogalmazás stílusa. Elmondja, hogy a műben foglalt titkos tudományok megismerése az Istentől kiválasztottak és a latinban műveltek számára adatott meg a régi bölcsek könyveiből. A fordítás arabból kasztíliaira Alfonz parancsára Kr. u. 1256-ban fejeződött be. Azt állítja, hogy egy *Picatrix* nevű bölcs állította össze a traktátust kétszáz könyv alapján. Szokatlan módon az évet több időszámítás szerint is megadja: Nagy Sándor, Caesar (ez Augustus is lehet) és az arabok szerint, mindhárom esetben évtizedes tévedésekkel.

A fordító vagy a másoló ezután dicséretekkel teli, hosszú imádságot mond Istenhez, majd az olvasót a könyv tartalmának titkos voltára és a filozófusok titkos jelekben és jelképekben fogalmazott tárgyalásmódjára figyelmezteti, mintha valamely más tudományról esnék szó. Így védtek ki, mondja, hogy az illetéktelenek arra méltatlanul jussanak hozzá a benne foglalt tudáshoz. – Ez a kitétel határozottan az alkímiai traktátusok bevezetőire emlékeztet, tehát lehet egy ilyen műből beszúrt részlet is. – Majd ismét a Teremtőt kéri, hogy műve csak az arra érdemesek kezébe jusson el, és hogy az általa nyújtott eszközöket csak jóra és Isten szolgálatára használhassák fel.

Végül az utolsó bekezdésben bemutatja a mű felosztását (négy könyv, bennük fejezetek) és témáit. Az első könyv az egetek és a bennük levő csillagképek hatásait mutatja be ígérete szerint, a második könyv szerinte általában beszél a csillagképekről és a nyolcadik szféra mozgásáról, a harmadik könyv szerinte a bolygók és jegyek vagy jelek sajátosságairól tanít, megfelelő színű alakjaikról és formáikról, és hogy miként lehet a bolygók szellemeivel kapcsolatot teremteni, valamint egyéb mágikus gyakorlatokat. A negyedik könyv a szellemek sajátosságain túl a szükséges előírásokat közli – mondja – és hogy miként lehet jelképekkel (talizmánokkal) és füstöléssel rásegíteni e „művészet” eredményeire.

Az ígért tematika nem teljesen fedi a valós tartalmat. Az, hogy a válogatás kétszáz műből történt volna, a fejezetek számából nem tűnik igaznak, hiszen a négy könyv mindössze 40 fejezetből áll (7+12+12+9). Azonban már az első könyv első fejezetét olvasva világos, hogy az alig két oldal nagyon vegyes forrásokból építkezik, és több mint valószínű, hogy legalább három vagy négy szövegből van összevágva. Ez az eljárás az egész mű folyamán megfigyelhető. Így valóban elképzelhető, hogy egy kiterjedt hagyomány enciklopédikus összegzésére vállalkozott a gyűjtemény összeállítója. Mindazonáltal a szövegek filozófiai, erkölcsi és teológiai mondanivalója igen változatos színvonalon mozog. Míg az előbb idézett I. k. 1. fej. keresztény értelmiségiek számára is elfogadható teológiai, filozófiai és erkölcsi tartalmakkal bír, jöllehet főként újplatonikus és gnosztikus tanításokból ragad ki részleteket, a továbbiakban már javarészen olyan fejezeteket találunk, amelyek egyrészt mások szabad akaratának leigázását célzó eszközöket nyújtanak, másrészt kifejezetten az ártás szándékát támogató tanácsokat adnak. Ez utóbbiak pedig már semmi módon nem egyeztethetők össze a keresztény erkölccsel. A harmadik és negyedik könyv egyes szövegei babonás-mágikus kotyvalékaikkal és varázsszavaikkal a tudás olyan lecsúszott maradékaiból állnak,<sup>19</sup> hogy inkább tartoznak a népi hiedelemvilág kutatására. Olvasásuk csak acélidegzetűek és vasgyomrúak számára ajánlott. (Vagy még nekik sem.)

A legjellemzőbb célja mindazáltal annak a mágusnak, aki ezt a gyűjteményt használta, hogy sorsának irányításához vagy befolyásolásához a bolygók erejét fel-

<sup>19</sup> Az idősebb Plinius *Historia naturalis*ából is felfedezhetők benne olyan részletek, amelyeket a későbbi torzítás nélkül is nevetségesnek és gusztustalannak találunk, s melyeket már a reneszánszban is kritika tárgyává tettek, pl. Niccolò Leonicensi a *De Plinii et plurium aliorum medicorum in medicina erroribus* című, 1492-ben kiadott művében.

használja. Ez a hétköznapi ember boldogulásának kicsinyes és anyagiás céljaitól a politika résztvevőinek hatalmi igényein át a szerelmi leigázás (főleg nőké) praktikájáig terjed, de ritkábban előfordulnak általában a tudásra törekvők gyors tanulását elősegítő mágikus gyakorlatok is.

Tematikában a ritkább filozófiai, kozmológiai és logikai passzusok<sup>20</sup> mellett főként asztronómiai, asztrológiai ismeretek szerepelnek (pl. a precessióval vagy a hindú<sup>21</sup> asztrológiával kapcsolatban), a bolygók és a csillagjegyek erejének, minőségének felsorolásával, a bolygók alá tartozó mesterségek, embertípusok, állat- és növényfajták, fémek, kövek ismertetésével. A praktizálók számára valószínűleg legfontosabb fejezetek azonban a talizmánok elkészítésének és használatának módját írják le – ezek fordulnak elő a legnagyobb számban, vegyesen, mind a négy könyvben.

A négy könyvet nem fogja össze egy átgondolt vezérfonal – sem tartalmi, sem szerzőségi megfontolások nem fedezhetők fel benne. Sőt, a szövegeken belül is tetten érhetők többszintű összeollózások, akár úgy, hogy a szöveg eleje, közepe és vége érzékelhetően más-más forrásból származik, akár pedig oly módon, hogy egy tematikához, pl. a bolygók erejének leírásához bolygónként odamásol egy-egy mondatot vagy bekezdést egy vagy több (olykor négy) másik szövegből. (Az ismétlődésekből tudható, hogy ez történt.) Ez olykor jelzés nélkül történik, máskor pedig megnevezi a forrását, mely legtöbbször hamis attribúción alapul (Platón, Arisztotelész stb.). Szabászati terminusokban tehát ügyetlen foltvarrásról beszélhetünk, nem pedig egy szabásminta alapján elkészített darabról. Ennek oka a gyűjtemény keletkezési körülményeiben, illetve történetében rejlik: valószínűleg folyamatosan bővült, és egyébként is már olyan gyűjteményekből állították össze, amelyek más nyelveken keletkeztek és nagyon vegyes forrásokból építkeztek, ilyenek pl. a *Nabateus földművelés*,<sup>22</sup> a *Secretum secretorum*,<sup>23</sup> és a *Tisztaság testvérei (Ihwān al-Shafāʿ)*

<sup>20</sup> I. 1; I. 6; I. 7; IV. 1.

<sup>21</sup> A 'hindú' szó helyesírásában a mai indológusok által bevett, a helyes kiejtést visszaadó gyakorlatot követem.

<sup>22</sup> Ez Ibn Wahshiyya fordítása nabateusból az arámiból arabra (904 k.), a *Filabāt al-Nabātiyyab* (latinul: *Liber de Alfīlabā*). A könyv szintén gyűjteményes munka, mely 3–9. századi kháldeus és babilóniai szövegek alapján készült, s nemcsak mezőgazdasággal, hanem mágiával is foglalkozik; saját korában a legfontosabb ilyen témájú arab nyelvű munkának számított. A *Picatrix*-ban többször *Kháldeus földművelés* címen történik rá hivatkozás. A műben a szerzők a babilóniai ill. kháldeus műveltséget magasztalják a hódító arabok kultúrájával szemben, és a mitikus sabianusokról (akikkel a harraniak azonosították magukat) közölnek elbeszéléseket: ezek szerint ez a nép Ádám előtt élt, akinek viszont voltak szülei, és azok Indiából jöttek.

<sup>23</sup> A középkorban valós szerző és keletkezési dátum nélkül terjedt az az arabból latinra fordított munka, amely a *Secretum secretorum* címet viselte: ez asztrológiai, táplálkozási, orvosi és fiziognómiai ismereteket foglal össze, sőt a talizmánokról is értekezik. Bevezetője a királytükör műfajához igyekszik hasonlónak tenni: úgymond Nagy Sándorhoz intézi intelmeit, ezért hamisan Arisztotelésznek tulajdonították. Ld. Steven J. WILLIAMS: *The Secret of Secrets: The Scholarly Career of a Pseudo-Aristotelian Text in the Latin Middle Ages*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 2003, xiv, 481 pp; VÍGH Éva: „*Természeted az arcodon*”: Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban, Szeged, JATEPress, 2006. (Ikonológia és Műértelmezés II/1.)

*enciklopédiája*.<sup>24</sup> Ezekre egyébként cím szerint is utal a *Picatrix* összeállítója. A III. könyv 5. fejezetében a szerző azt állítja magáról, hogy a régi szerzők 224 könyvét tanulmányozta át szóról szóra, melyeknek „virágját és liliomát összefoglalva fogalmazta saját munkáját, hat éven át.”<sup>25</sup>

Ficino mindössze egyszer hivatkozik a *De vita* III. könyvében a *Picatrix*-ra, akkor is csak mint „arab gyűjteményes munkát” említi:

A későbbi talizmánkészítők az ég alakjához hasonlatosan körformába foglalják bele az összes csillagképet, a régebbiek viszont, miként egy arab gyűjteményes munkában olvashatjuk, a kereszt formáját részesítették előnyben minden más alakkal szemben, mivel a testek egy, már a felszínükig kiterjedt erő révén képesek a működésre vagy cselekvésre. A legkülső felszín pedig egy kereszt segítségével írható le. Ugyanis mindenekelőtt így [a felszín által] van hosszúsága és szélessége. [...] Ezért a régiek azt mondták, hogy a kereszt alakja a csillagok ereje által jön létre, másrészt [a kereszt alakzata] a csillagok erejének befogadója, ezért ennek van a legnagyobb ereje minden alakzat közül, s ez fogadja be a bolygók energiáit és szellemeit.<sup>26</sup>

<sup>24</sup> A „Tisztaság testvérei” filozófusokból és tudósokból álló titkos társaság volt a 8. vagy 10. századi Bászrában (ma Irak). Ezoterikus tanításukat és filozófiájukat 52 értekezés méretű levélben (episztolában) hagyták hátra, melyeket hol *Levelek* gyanánt, hol *Enciklopédiaként* idéznek. Teljes kritikai kiadása jelenleg készül Oxfordban, ennek a következő kötetei jelentek meg: Nader EL-BIZRI: *Epistles of the Brethren of Purity. Ikhwan al-Safa' and their Rasa'il* (1st ed.), Oxford, Oxford University Press, 2008; Arabic critical edition and annotated English translation with commentaries of *The Case of the Animals Versus Man Before the King of the Jinn* (Epistle 22; eds. trans. L. Goodman & R. McGregor) 2009; Epistle 5: *On Music* (ed. trans. O. Wright, 2010); Epistles 10–15: *On Logic* (ed. trans. C. Baffioni, 2010); Epistle 52a: *On Magic* (eds. trans. G. de Callatay & B. Halfants, 2011); Epistles 1–2: *Arithmetic and Geometry* (ed. trans. N. El-Bizri, 2012); Epistles 15–21: *Natural Sciences* (ed. trans. C. Baffioni, 2013); Epistle 4: *Geography* (ed. trans. I Sanchez and J. Montgomery, 2014); Epistle 5: *On Astronomia* (ed. trans. J. F. Ragep and T. Mamura, 2015); Epistles 32–36: *Sciences of the Soul and Intellect* (ed. trans. I. Poonawala, G. de Callatay, P. Walker, D. Simonowitz, 2015). A szerzők kiléte és működési ideje máig vitatott a kutatásban. Ld. Ian Richard NETTON: *Muslim Neoplatonists: An Introduction to the Thought of the Brethren of Purity* (1st ed.), Edinburgh, Edinburgh University Press, 1991; Sámuel Miklós STERN: *The authorship of the Epistles of the Ikhwan-as-Safa*, Hyderabad, Islamic Culture of Hyderabad, 1947; Seyyed Hossein NASR: *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines: Conceptions of Nature and Methods Used for Its Study by the Ikhwan Al-Safa, Al-Biruni, and Ibn Sina*, Belknap Press of Harvard University Press, 1964; Abbas HAMDANI: „Abū Ḥayyān Al-Tawḥīdī and The Brethren of Purity”, *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978), 345–353; El-Bizri, Nader „Ikhwān al-Ṣafā': An Islamic Philosophical Fraternity”, in Houari Touati (ed.), *Encyclopedia of Mediterranean Humanism*, 2014, encyclopedie-humanisme.com/?Ikhwān-al-Ṣafā'&var.

<sup>25</sup> *Picatrix*, III, 5.: „Et dico tibi, carissime, quod cum magno labore et studio hunc librum composui, sapientum antiquorum libros quamplurimos convolvendo, aspiciens et cogitans in opinionibus quorundam, et conclusiones veridicorum et effectum comprobatis scribendo, in tantum quod 224 libros predecessorum antiquorum sapientum studui de verbo ad verbum, et ex ipsis omnibus tamquam florem et lilium eorundem hunc composui librum, vacans per sex annos continue in praedictis.” Pingree kiadásában a 106. oldalon. (Az idézeteket a saját fordításomban hozom.)

<sup>26</sup> Ficino, *De vita*, III, 18. „Postremi quidem imaginum auctores universam earum formam ad coeli si-

Ez a hivatkozás tehát a kereszt alakú talizmánokat tárgyaló részre utal a *Picatrix* III. könyvének 5. fejezetéből, épp az előbb idézett hely után egy oldallal. Ott a szerző a kereszt egyetemes formáját hangsúlyozza. Leszögezi, hogy a bolygók szellemeinek [erejének] alakját nem ismerhetjük, viszont erejüket a csillagképek is magukban foglalják. Egy gnosztikus tanítást visszhangozva indokolja meg, miért képviselheti a kereszt minden csillagkép és bolygó erejét:

Ebből az következik, hogy a fent említettek minden ereje a csillagképekben áll. Ezért, mivel azt látjuk, hogy [a csillagképek] alakzataiban benne van minden fa és növény valamint állat és hasonlóképp minden ásvány alkata, és minthogy semmiképpen nem ismerhetjük meg igazán maguknak a bolygók szellemeinek az alkatát, azért e művészet ősi bölcsei mint valamely egyetemes alakot a keresztet választották. Azért ezt, mert minden test a felszíne révén látható, s mert az alakok felszíne hosszúsággal és szélességgel rendelkezik, a hosszúság és szélesség alakja pedig éppen a keresztben áll. Ezért ezt az alakzatot mintegy egyetemes tanítónak mondjuk ebben a művészetben, mint ami befogadja a bolygók szellemeinek erejét, amiatt, hogy semmilyen alak nem tér el tőle.” [Tehát benne foglaltatik és leírható általa.]<sup>27</sup>

Ficino felhasználja, de ki is egészíti ezt a magyarázatot azzal, hogy mi a merőlegek és derékszögek jelentősége: a bolygóknak vagy csillagoknak ugyanis akkor a legnagyobb az energiájuk, amikor az ég négy sarkalatos pontján állnak, tudniillik a felkelő és a lenyugvó ponton, az ég közepén és az ég alján. Sugaraik pedig így keresztet alkotnak. Ezért van a keresztnek a legnagyobb ereje minden alakzat közül. Továbbá hozzáfűzi, hogy e tanítás egyiptomi eredetű, hiszen Serapis is keresztet viselt a mellén, és az a túlvilági életet jelképezte számukra. Úgy véli, a kereszt a Krisztus által képviselt erő előjele volt már az egyiptomiaknál is.

Összefoglalva tehát, és visszatérve Eugenio Garin és Vittoria Perrone Compagni állításaira, miszerint a *Picatrix* lett volna a *De vita coelitus comparanda* ihletője vagy

.....  
 militudinem accipere rotundam. Antiquiores autem, quemadmodum in quodam Arabum collegium legimus, figuram crucis cunctis anteponebant, quia corpora per virtutem agunt ad superficiem iam diffusam. Prima vero superficies cruce describitur, sic enim imprimis habet longitudinem atque latitudinem. [...] Crucem ergo veteres figuram esse dicebant tum stellarum fortitudine factam, tum earundem fortitudinis susceptaculum; ideoque habere summam in imaginibus potestatem, ac vires et spiritus suscipere planetarum.”

<sup>27</sup> *Picatrix*, III, 5, Pingree kiad. 107. „Et ideo concluditur quod omnis virtus praedictorum maxime consistit in figuris. Idcirco, quia videmus omnes figuras et formas arborum et plantarum esse in suis figuris diversas necnon et figuras animalium et similiter minerarum, quapropter nullo modo cognoscere possumus proprie figuras ipsorum spirituum planetarum, ideo sapientes huius artis antiqui tamquam universalem figuram crucem elegerunt, et hoc propter quod omnia corpora apparent sua superficie et quia superficies figurarum habet longitudinem et latitudinem, et figura longitudinis et latitudinis proprie consistit in cruce. Idcirco hanc figuram tamquam universalem magistratam diximus in talibus operandi et tamquam receptricem virium spirituum planetarum eo quod aliqua figura non divertitur ab ea.”

forrása a mágikus-asztrológiai gyakorlati leírásokban és a világszellem doktrinális kérdésében, nos, mindkettőt cáfolja a szöveg alapos vizsgálata. A talizmánmágiával kapcsolatban Ficino fő forrásai Haly Albohazen, Philostratos, Pietro d'Abano, Albertus Magnus, Thabit és al-Kindi voltak, a világszellem kérdésében pedig nézetem szerint inkább a bevezetésben említett újplatonikus szerzők Ficino által fordított írásaiból kell kiindulnunk. További vizsgálódást igényel az újplatonikus tanokat visszhangzó hatodik fejezet az első könyvből, hogy tisztázzuk, ez vagy ennek forrásai ihlették-e Ficinót. E vizsgálódásoknak azonban már további tanulmányok tárgyait kell képezniük.

### Rezümé

A korábbi kutatás (Eugenio Garin és Vittoria Perrone Compagni) azt állította, hogy Ficino *De vita coelitus comparanda* (*Hogyan nyerhetünk életet az égtől*) című művének, azaz a *De vita* III. könyvének keletkezésében a *Picatrix* fontos szerepet játszott mint forrás vagy ihletadó, mind gyakorlati-mágikus, mind doktrinális kérdésekben, mint például a világszellem fogalma tekintetében. Ez a tanulmány az ellenkezőjét bizonyítja. Bemutatja azt az egyetlen esetet, ahol Ficino valóban a *Picatrix*re hivatkozik, és röviden leírja ezt a középkori mágia-tankönyvet, világossá téve azt a távolságot, amely azt Ficino filozófiai megközelítésétől elválasztja. A magyar olvasók számára a szerző a *Műhely* rovatban közli a *Picatrix* fejezetenkénti összefoglalását, a következő számban pedig a IV. könyv I., filozófiai témájú fejezetének fordítását a latin szöveg alapján.

### Kulcsszavak

Marsilio Ficino, *De vita*, *Picatrix*, talizmánok, középkori mágia-tankönyvek, világszellem

### Abstract

*Marsilio Ficino's De vita coelitus comparanda and The Picatrix*  
 Previous research (by Eugenio Garin and Vittoria Perrone Compagni) claimed that *Picatrix* played an important role as a source or inspiration for the third book of Ficino's *On Life* both in practical-magical and doctrinal matters, for example when discussing the universal spirit. This paper proves the opposite. It shows the single case where Ficino really cites *Picatrix*, and shortly describes this medieval magic textbook, making clear the distance that divides it from Ficino's philosophical approach. For Hungarian readers the author provides the *Picatrix*'s summary in the *Workshop* section, and in the next issue a translation based on the Latin text of the fourth book's first treatise, which discusses a philosophical topic.

### Keywords

Marsilio Ficino, *De vita*, *Picatrix*, talismans, medieval magic textbooks, universal spirit

## MŰHELY

FRAZER-IMREGH MONIKA

A *Picatrix* fejezeteinek tartalmi összefoglalója

I. 1. A fejezet első részében al-Fārābī<sup>1</sup> *A tudományok osztályozása (Ihsbā al-'Ulūm)* című művéből olvashatunk gondolatokat a filozófia fontos szerepéről a szerző említése nélkül. A filozófia célja, hogy megértsük az isteni, természeti és morális kérdéseket, másrésről pedig a mágiához segít hozzá, mint végkifejlethez (*conclusio*-hoz). Majd pseudo-Empedoklés neoplatonikus eszme-futtatásai következnek. Logikai diskurzussal zárul a fejezet.

I. 2. A fejezet a *mágia meghatározását, típusait és azok működési elveit tisztázza*. A *Tisztaság testvérei (Ihwān al-Shafā')* enciklopédiája<sup>2</sup> alapján határozza meg a mágiát,

<sup>1</sup> Abu Nasr Muhammad al-Fārābī (Farab 872 – Damaszkusz 950), török származású muszlim filozófus, jogász, matematikus, zenetudós. Az arab filozófiában őt tekintik a „második tanítónak” Aristotelés után, aki az „első tanító.” Bagdadban és Marokkóban, Tétouanban tanult, majd Aleppóban és Damaszkuszban élt. Neki tulajdonítják az ókori görög tudományos műveknek a középkor folyamán való fennmaradását és továbbélését számos fordítása és kommentárjai miatt. Aristotelést és Platón fordította és kommentálta, Porphyrios és Plótinos írásait is olvasta. Saját filozófiája újplatonikus elemekre épül. Nagy hatással volt Avicennára és Maimónidésre. Logikai, számelméleti, zeneelméleti írásai mellett fizikai és nevelési kérdésekkel is foglalkozott. *Az eszményi állam polgárai véleményének alapelvei* című műve talán az első szociálpszichológiai munka, melynek 24. fejezete *Az álmok okai*. Ezt valószínűleg a *Picatrix* szerzője is felhasználta. Kozmológiája három pillérre támaszkodik: az aristotelési metafizikára s benne az ok-okozati összefüggésekre, a plótinosi emanáció-elméletre és a ptolemaiosi csillagászatra. Az Első Okról, azaz Istenről való értekezésében elsősorban a negatív teológiára épít (tehát az isteni transzcendencia, isten elérhetlensége miatt annak meghatározásában azt igyekszik leírni, mi *nem* isten, mit *nem* mondhatunk istenről).

<sup>2</sup> A „Tisztaság testvérei” filozófusokból és tudósokból álló titkos társaság volt a 8. vagy 10. századi Bászrában (ma Irak). Ezoterikus tanításukat és filozófiájukat 52 értekezés méretű levélben (episztolában) hagyták hátra, melyeket hol *Levelek* gyanánt, hol *Enciklopédiaként* idéznek. Teljes kritikai kiadása jelenleg készül Oxfordban, ennek a következő kötetei jelentek meg: Nader EL-BIZRI: *Epistles of the Brethren of Purity. Ikhwan al-Safa' and their Rasa'il*, (1. kiadás), Oxford, Oxford University Press, 2008; Arabic critical edition and annotated English translation with commentaries of *The Case of the Animals Versus Man Before the King of the Jinn*, Epistle 22; (szerk., ford. L. Goodman és R. McGregor), 2009; Epistle 5: *On Music* (szerk., ford. O. Wright), 2010; Epistles 10–15: *On Logic* (szerk., ford. C. Baffioni), 2010; Epistle 52a: *On Magic* (szerk., ford. G. de Callatay és B. Halflants), 2011; Epistles 1–2: *Arithmetic and Geometry* (szerk., ford. N. El-Bizri), 2012; Epistles 15–21: *Natural Sciences* (szerk., ford. C. Baffioni), 2013; Epistle 4: *Geography* (szerk., ford. I. Sanchez és J. Montgomery), 2014; Epistle 5: *On Astronomia* (szerk., ford. J. F. Ragep és T. Mamura), 2015; Epistles 32–36: *Sciences of the Soul and Intellect* (szerk., ford. I. Poonawala, G. de Callatay, P. Walker, D. Simonowitz), 2015. A szerzők kiléte és működési ideje máig vitatott a kutatásban. Ld. Ian Richard NETTON: *Muslim Neoplatonists: An Introduction to the Thought of the Brethren of Purity* (1. kiadás), Edinburgh, Edinburgh University Press, 1991; Sámuel



a mű említése nélkül. Eszerint a mágiát azért nehéz megérteni, mert az érzékek és a látás elől rejtett összefüggéseket használ fel. Három fajtája van: a hasonlónév-tesztelés (analógia), a jelkép- vagy talizmánmágia és az alkímia. Az első a szellem révén gyakorol hatást a szellemre, a második a szellem révén a testre, míg a harmadik a test révén a testre. Az analógiával [ez a természeti mágia lehet] nem foglalkozik, a talizmánokról [Jabir ibn Hayyan<sup>3</sup> alapján] annyit mond, hogy a mágus matematikai arányokat, égi hatásokat és égi írást használ a célra kiválasztott anyag „meghódítására” a megfelelő időpontban. Füstöléssel erősíti meg, és szellemeket vonz oda a képmásokba. Így változtatja meg az anyag természetét, csakúgy mint az alkímiában az elixír teszi a testekkel, melyek általa átalakulás révén valamely tisztább testté válnak. Az elixírt a gyógyszerhez hasonlítja, mely a testen áthaladva a saját természetéhez teszi azt hasonlónév. [Gondoljunk itt a galénosi orvoslás elveire: a testnedvek és a temperamentumok tulajdonságaira, és hogy a gyógynövényeknek s az ételeknek is megvannak a hasonló jellemzőik.] Az elixírről, melyet tisztító erőnek nevez, azt mondja: földből, levegőből, tűzből és vízből áll úgy, hogy e négy erő eggyé vált benne. Az elixír készítéséről mondottakban a *Rendelkezések könyvére* hivatkozik.

Ezután visszatér a *Picatrix* fő témáját alkotó talizmánmágiához. A mágiát elméleti és gyakorlati részre osztja. Az elméleti rész asztronómiai-asztrológiai jellegű: az

Miklós STERN: „The authorship of the Epistles of the Ikhwan-as-Safa,” Hyderabad, Islamic Culture of Hyderabad, 1947; Seyyed Hossein NASR: *An Introduction to Islamic Cosmological Doctrines: Conceptions of nature and methods used for its study by the Ikhwan Al-Safa, Al-Biruni, and Ibn Sina*, Cambridge, Belknap Press of Harvard University Press, 1964; Abbas HAMDANI: „Abū Hayyan Al-Tawhīdī and The Brethren of Purity,” *International Journal of Middle East Studies*, 9 (1978), 345–353; Nader EL-BIZRI: „Ikhwān al-Ṣafā’: An Islamic Philosophical Fraternity,” in Houari TOUATI (szerk.), *Encyclopedia of Mediterranean Humanism*, 2014, encyclopedie-humanisme.com/?Ikhwān-al-Ṣafā’&var (2019. 10. 29.)

<sup>3</sup> Abū Mūsā Jabir ibn Hayyān (721k. – 815k.), latin nevén Geber hatalmas számú és változatos témájú arab nyelvű szöveg feltételezett szerzője, melyeket *Jabiri Corpus* néven tartanak számon az attribúciók vitatott volta miatt. Az írások témái többek között alkímia, kozmológia, zeneelmélet, numerológia, asztrológia, orvostudomány, biológia (pl. élőlények mesterséges előállítás), asztrológia, mágia, miszticizmus és filozófia, valamint őt tartják a kémia tudománya megalapítójának. Számos eljárást és egyszerű laboratóriumi eszközt ő talált fel és dolgozott ki, melyeket a kémikusok a mai napig használnak. Személyének kiléte és a neki tulajdonított munkák hitelessége körül már a 10. században viták folytak. Feltételezték, hogy neve csak álnévként szolgált olyan szerzők számára, akik nem akartak írásaik miatt bajba kerülni. Mindazáltal két jelentős tekintély, Ibn al-Nadim az arab szerzők katalógusában, a *Kitab al-Fibris*-ben, és Ibn Wahshiyya a műveiben valós szerzőként hivatkozik rá, és munkáinak címeit is idézik. Neve alatt 112 könyv áll a Barmakidáknak, Harun al-Rashid kalifa vezíreinek ajánlva, ezek között szerepel a *Smaragd Tábla* is, melynek latin fordítása igen népszerű volt az európai alkímisták között. Egy másik csoport az ún. *Hetven könyv*, melyek nagy részét a középkorban latinra fordították, ezek közt szerepel a *Venus könyve* és a *Kövek könyve*. További csoport a *Tíz könyv a helyreigazításról*, melyben a Pythagoras, Sókratés, Platón és Aristotelés álneveken író alkímisták leírásai olvashatóak. Végül az utolsó csoport *Az egyensúly könyvei*, melyben a leghíresebb írás „A természetben fennálló egyensúly elmélete.” Műveiben szánt szándékkal kódolt megfogalmazásban adta elő az ismereteket, hogy csak a beavatottak érthessék meg. Ezért nevéből alakultak pl. az angolban a ‘gibberish’ és a ‘jibber’, ‘jabber’, ‘jabber’ vagy ‘jibber-jabber’ kifejezések, melyek jelentése: értelmetlen beszéd.

állócsillagok, csillagképek és azok sugárzása a bolygókra, a megfelelő időpontok kiválasztása jelképek készítésére. Majd a szavak mágikus erejét ecseteli, itt ál-Platónra hivatkozik, aki szerint pusztán a szavak erejével a barátunkká vagy az ellenségünk-ké tehetünk valakit. A gyakorlati részt illetően forrásaként a *Nabateus<sup>4</sup> földművelés* című könyvet nevezi meg. Ez Ibn Wahshiyya<sup>5</sup> fordítása nabateusból azaz arámiból arabra (904 k.), a *Filabât al-Nabâtiyyab* (latinul: *Liber de Alfilaba*). A könyv szintén gyűjteményes munka, mely 3–9. századi kháldeus és babilóniai szövegek alapján készült, s nemcsak mezőgazdasággal, hanem mágiával is foglalkozik; saját korában a legfontosabb ilyen témájú arab nyelvű munkának számított. A *Picatrix*-ban a továbbiakban többször *Kháldeus földművelés* címen történik rá hivatkozás.<sup>6</sup> A műben a szerzők a babilóniai ill. kháldeus műveltséget magasztalják a hódító arabok kultúrájával szemben, és a mitikus sabianusokról (akikkel a harraniak azonosították magukat) közölnek elbeszéléseket: ezek szerint ez a nép Ádám előtt élt, akinek viszont voltak szülei, és azok Indiából jöttek.<sup>7</sup>

<sup>4</sup> A nabateusok egy arab törzs a Negev-sivatagban, az Eufrátesztől a Vörös-tengerig terjedő területen. Magas kultúrát hoztak létre, fővárosuk Petra volt. A mostoha sivatagi körülmények ellenére kiemelkedő (víz)mérnöki tudásuk révén, öntözőcsatornák és ciszternák kiterjedt rendszerével virágzó mezőgazdaságot működtettek. A környező államok és népek ismereteit és eredményeit is beépítve saját tudásukba egy évezreden át képesek voltak identitásukat megőrizni, függetlenségüket is csak a római császárkorban, Traianus alatt veszítették el, 106-ban, amikor a császár Arabia néven provinciává szervezte királyságukat, és a fővárost Petrából Bostrába helyezte. Felirataikon az arámi nyelvet használták, írásuk jobbról balra haladt, 22 mássalhangzót jelölt. Belőle alakult az arab ábécé őse, a neosinai írás. Karavánútjaik révén jelentős volt gazdaságukban a kereskedelem: Indiából fűszereket, Kínából selymet, Egyiptomból bitument hoztak be, Arabia Felixből, a félsziget déli részéről (ma Jemen) pedig tömjént és mirrhát szállítottak a Földközi-tenger partvidékére. A tengerhajózás monszunszeleket kihasználó új módja a karavánkereskedelem lassú elhalását eredményezte, s végső soron ez, valamint az iszlám hódítás vetett véget kultúrájuknak. A Napot és a mennyet Dushara (férfi aspektusa) és felesége, Harisha (női aspektusa) képében tisztelték, a Merkúrt Ruda, a Vénuszt Allat néven imádták. Bizánc alatt felvették a kereszténységet, melynek korai megjelenését királyságukban az is elősegítette, hogy a Hold ciklusainak megfigyelése révén a feltámadás már a kezdeteiktől fogva részét képezte hitviláguknak.

<sup>5</sup> Ibn Wahshiyya (fl. 9–10. sz.), az Abbaszida Kalifátus Bagdad előtti fővárosában, Kúfában született. (A ma Irakban fekvő Eufrátesz-menti város később is tudományos, kulturális és vallási központ maradt.) Ibn al-Nadim (megh. 999) az arab művek címeit összefoglaló katalógusában, a *Kitab al-Fibris*-ben számos írását, illetve fordítását sorolja fel; ezek tárgya orvostudomány, fizika, mezőgazdaság, mágia, képmások, kultikus áldozatok, alkímia, történettudomány. Számos titkosírást adott közre, melyekkel mágikus formulákat lehetett rejtjelezni, valamint írt egy toxikológiai traktátust *A mérgekről*, melyben a korabeli tudományt asztrológiával és mágiával ötvözi. Egy mostanra vitatott szerzőségű művében egyiptomi hieroglifákat fejtett meg – ezt egyes jelenkori kutatók cáfolják.

<sup>6</sup> Egyébként az arab földművelés 8–13. század között zajlott „forradalma” részének tekintik azt, hogy a *Nabateus földművelés* Hispániába, Andalúziába is eljutott, ezután ugyanis számos jelentős mezőgazdasági munka jelent meg ott arabul addig kevésbé ismert haszonnövények leírásával, szaporításuk és gondozásuk ismertetésével. Agronómiai almanachok és kézikönyvek segítettek új technikák és módszerek bevezetését, és a szultán botanikai kísérletek folytatását támogatta a termelékenység és pl. egyes termékek méretének növelésére.

<sup>7</sup> Ezen elképzeléseket a zsidó filozófusok: Yehuda Halevi (Toledo 1075/1085 – Jeruzsálem 1141) és

I. 3. A fejezet *az ég alakját tárgyalja – ez tökéletes gömb, melynek középpontja a Föld középpontja*. A menny foglalja magába az egész világot: nem csordul túl, de nem is hiányzik belőle semmi, állandó alakú, a szellemek minden ereje belőle fakad. Ez alatt található az állócsillagok ege. Az egek természete mind egy természet, és minden anyagi test az egek mozgását követi. Minden hő az egekből jön. Az ég 360 fokra oszlik, és mindegyik fokhoz tartozik egy alak. A működéseket és lehetőségeket a bolygók helyzetei adják, fényszögek és együttállások révén. Részletezi a bolygók tulajdonságait a meleg-hideg és száraz-nedves tulajdonságok alapján, hatásai ezek mentén teljesülnek. Egyes passzusok Jabir ibn Hayyan *Kitāb al-Babt* című művéből valók.<sup>8</sup>

I. 4. A Hold 28 házát mutatja be indiai hagyomány alapján, s azt, hogy melyikben milyen hatású talizmánt lehet készíteni. A csillagászati ismeretek fontosságát hangsúlyozza a talizmánok készítéséhez, valamint a hitet: aki ilyenekkel akar dolgozni, annak szilárdul, minden kétség nélkül hinnie kell ezek hatékonyságában. Ezáltal ugyanis, mondja, a gondolati szellem<sup>9</sup> erősödik, és hozzákapcsolódik ahhoz a fenti erőhöz, amelyből az az égi szellem ered, mely a talizmánra hat, s a kívánt eredmény így válik valóra. Így lesz képes a talizmán az elsődleges és a közvetítő értelmeket együttműködésre hívni. Az emberi értelemnek is szilárd és eltökélt szándékkal kell együttműködnie a siker érdekében. Ezután a Hold 28 házát (*mansiones*) mutatja be indiai hagyomány és [jelöletlenül] sidóni Dórotheos<sup>10</sup> tanai alapján,<sup>11</sup> s azt, hogy melyikben milyen hatású talizmánt lehet készíteni. Ezek jó és rossz célokat egyaránt

.....  
Maimónidés (Córdoba 1135/1138 – Fostat, Egyiptom 1204) is tárgyalják, ők a 17. századi francia Isaac La Peyrère-re hatottak.

<sup>8</sup> Jabir ibn HAYYAN: *Kitāb al-Babt*, Istanbul, Carullah, 1721.

<sup>9</sup> Ez Galénos terminusa, *pneuma noëtikon*, latinul: *spiritus rationalis*.

<sup>10</sup> Sidóni Dórotheos az 1. században Alexandriában élt csillagász, asztrológus, a görög asztrológiai hagyomány egyik meghatározó alakja. Πεντάτευχον (Öt könyv) című asztrológiai tankölteményét 70 körül írta. Az első négy könyv a születési horoszkópot tárgyalja, az ötödik pedig az *electio*-t (a kezdeményező asztrológiát). A költeményt a 3. században középperzsára fordították és átdolgozták, majd ezt a 8. században Mashallah ibn Athari (740k–815, perzsa zsidó asztrológus, csillagász, matematikus) és Omar al-Tabari (Omar Tiberiades megh. 815k, perzsa asztrológus és építész) fordította arabra, az utóbbi verzió maradt fenn egészében. Mindazáltal a görög eredeti verses formájában a 7. századig, prózai átdolgozásában a 11. századig elérhető volt. Az arab verziót a görög és latin töredékekkel David Pingree adta közre angol fordítással. Az 57 görög töredéket Viktor Stegemann fordította németre. Ld. *Dorothei Sidonii Carmen Astrologicum, interpretationem Arabicam in linguam Anglicam versam una cum Dorothei fragmentis et Graecis et Latinis, edidit David Pingree*, Leipzig, Teubner, 1976; Dorotheus of Sidon, *Carmen Astrologicum*, ford. David PINGREE, English translation of the Arabic re-published by Ascella Publications, London, 1993. Ennek újabb kiadása: *Astrology Classics*, Bel Air, MD, 2005; Viktor STEGEMANN: *Die Fragmente des Dorotheos von Sidon. Quellen und Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums und des Mittelalters*, Reihe B, Heft 1, Lieferung 1–2. Heidelberg, Bilabel, 1939–1943. A hellenisztikus asztrológiáról ld. még [projecthindsight.com/articles/index.html](http://projecthindsight.com/articles/index.html) (2019. 07. 12.) és Robert HAND: *Introduction to The Record of the Early Sages in Greek*. Project Hindsight, Berkeley Springs, Golden Hind Press, WV, 1996, [astro.com/people/hand\\_his\\_e.htm](http://astro.com/people/hand_his_e.htm) (2019. 07. 12.).

<sup>11</sup> Mindkettőről Ibn abi 'l-Rigal tanúskodik: (latin fordításban) Albohazen HALY filius Abenragel: *Praeclarissimus in iudiciis astrorum*, Velence, k. n., 1523.

szolgálnak, és a hétköznapi élettől (utazások, gyógyszerek bevétele) a szerelmi oldásokon-kötéseken keresztül városok lerombolásáig vagy megszilárdításáig sokféle önző és a legkevésbé sem magasröptű dolgot magukba foglalnak. Fontos a foglyok zárvatartásának vagy kiszabadításának szempontja, rejtett vízforrás vagy kincsek megtalálása, a termés növelése vagy elpusztítása, barátságok erősítése vagy tönkretétele.

I. 5. *Konkrét tanácsokat ad 31 képmás (szobrocscsa) vagy talizmán készítésére a célnak megfelelő bolygóállások leírásával és használati útmutatóval.* Szerelmi kötésektől barátságok megerősítéséig vagy szétzúzásáig sok hasonló célra: a szolga hűségének, a király jóindulatának biztosítására, városok lerombolására, bő termésre, halfogásra, kereskedelmi sikerekre és skorpiók elűzésére, csípésük meggyógyítására, betegségtől, melankóliától vagy rontástól való megszabadulásra. Itt is szerepel a *Tiszta-ság testvéreinek leveleiből*<sup>12</sup> a szilárd akarat és a hit fontosságáról szóló kitétel: „úgy, hogy szellemed egyesüljön a mennyek erejével, akkor minden hatékonyan teljesül.” Ál-Platónnak tulajdonított aforizmákra hivatkozik, hogy amikor valaki eltökélten szólal meg, és hite összhangban van szándékával, mindenkit megindít, aki hallja. „Ez a gyökere az akarat és a hit egyesítésének az imádságban, és annak a kérésnek, amelyet attól az úrtól kívánsz kérni, akihez az imádság szól.” Ez kifejezetten a pogány istenekhez való imádságokra emlékeztet. További kitétel, hogy más ember és a Nap nem láthatja a talizmán-mágus munkálkodását, legfeljebb bizalmas barátja, de semmiképpen sem olyanok, akik kigúnyolnák vagy nem hisznek az ég szellemeinek erejében, illetve a földi dolgokra való hatásukban – és hogy ez a hatás a szellemek közreműködésével történik. Thabit ibn Qurra *A képmásokról* írt művére hivatkozik, hogy a talizmánok tudománya valójában az asztrológia nemesebb része. Tovább idézi, miszerint az élettelen test szellemek híján van. Hasonlóképpen az a talizmán, amelyet nem a megfelelő időben készítenek, nem alkalmas a bolygók szellemeinek befogadására, ezért hasonló a holttestekhez, melyekben nincsen szellem. Az viszont, amelyet a megfelelő időben készítenek el, befogadja a bolygók szellemeit és az azokban rejlő erőt, így hasonlóvá válik az élő testekhez, amitől csodás hatással bír. Itt egy ál-Aristotelésnek tulajdonított könyvre hivatkozik a képmásokról, miszerint akik rendelkeznek a hét bolygó erejét viselő talizmánokkal, azok jobbak és magasabbrendűek, szerencséjük tartósabb. Ugyanott az is szerepel, hogy aki nem eléggé képzett az egyes bolygószellemek neveiben és megszólításában, az áldozatává is válhat ennek a processzusnak. A különböző nevek különböző természeteket fednek le, ám ezzel kapcsolatban vita van a neveket használók között. A szöveg szerzője írt egy könyvet arról, hogyan kell érteni e neveket. Újra ál-Aristotelést idézi: a mágikus szavak nem képesek az egek körén túljutni és szellemeknek parancsolni, mivel a szavak csak Isten parancsára rendelkeznek ilyen erővel, aki akár a Föld középpontjába is küldi őket parancsával. Ezt a nézőpontot más szerzőkével ütközteti: „Toth” szerint a szavak a talizmánok esetében olyanok, mint a szellem a

<sup>12</sup> *Rasa' il Ikbwan al-Safá'*, ld. jegyzetünket fentebb.

testben, a szellemeket és az erőket mozgásba hozza, mivel a mágus szavai akaratahoz és bizonyosságához kapcsolódnak. A szöveg szerzője elmondja, hogy az általa leírtak szavakkal (imákkal) értendőek, csakúgy mint a kötetekben számba vett eljárások. Ezután a forrás megjelölése nélkül a *Tisztaság testvéreinek leveleiből*<sup>13</sup> példákat hoz mágikus szerelmi kötések formuláira, rontás elleni védő- vagy átokszövegekre. Végül óvatosságra inti a praktizálót, hogy pontosan járjon el, s azt ígéri, (később) kifejti a bolygók, fémek, állatok, fák, színek, illatok (füstölők) és áldozatok közötti összefüggéseket.<sup>14</sup> A talizmánmágus úgy segítheti magát, mondja, mint ahogy az orvos gyógyszereivel gyógyítja az azokat engedelmesen beszedő és a diétát betartó beteget. A régi görög bölcsre utal, akik a bolygók járását vizsgálva megvárták, hogy az illető bolygó az ég közepén helyezkedjen el, ekkor a neki megfelelő illatot füstölték, áldoztak és imákat mondtak hozzájuk, így kérték, amit el akartak érni, és sikerrel is jártak. Hasonlóképpen jártak el, mondja, amikor a bolygók felkelőben voltak. Megjegyzi, hogy mindez még hatékonyabb, ha az illető bolygó erős volt annak a személynek a születési horoszkópjában, aki elvégezte e szertartást.

I. 6. A *mikrokozmosz-makrokozmosz elmélet kifejtése, gnosztikus-hermetikus-újplatonikus filozófiai jellegű fogalmazvány*. Ez a három oldalnyi írás kimutathatóan nagy hatással volt nemcsak Ficinóra, de Picóra is, aki *Oratióját (De hominis dignitate – Az ember méltóságáról)* kétségkívül az ebben foglaltakra alapozta. A kompilátor a fejezet elején csak átfogalmazásban, később teljesen szöveghű idézetben [annak jelölése nélkül] egész oldalakat vesz át a *Tisztaság testvéreinek leveleiből*, valamint *A lélek természetének könyvéből*, amelyet Goldziher Ignác adott ki.<sup>15</sup> A tudás ékesszóló himnuszával és a görög φιλόσοφος szó magyarázatával indul a szöveg. Csak a tudásra törekvő személyt lehet teljes joggal embernek nevezni. Az ilyen ember pedig egy kicsiny világ, mely hasonló és megfelel a nagyobb világnak: testből és értelmes szellemből áll, egész, lélekkel rendelkező és gondolkodik. Háromféle szelleme révén (ezek a galénosi tanítás szerint: az értelmi/lélek, a lélek/élet- és az élet/természeti szellemek) különbözik minden más élő és élettelen dologtól a világon, mivel értelmes. Képes megkülönböztetni a látszólagos dolgokat a valóságtól. Elméjét ismeretei és tudatossága révén bármire és bárhová képes irányítani, s megtartani benne mindennek az erejét és lehetőségét, amit csak hall. Így tudatán keresztül tapasztalja meg mindazt, ami a nagyobb és a kisebb világban (azaz az emberben) zajlik, mely utóbbi formájában és alkotóelemeiben megfelel az előbbinek.

<sup>13</sup> Ott ezek szerzőjeként „Hermés” áll.

<sup>14</sup> Ld. III, 1–3; III, 7; IV, 6–7.

<sup>15</sup> Ignác GOLDZIHÉR: *Kitáb ma'ānī al-naḥs. Buch vom Wesen der Seele*. Von einem Ungenannten. Berlin, 1907. (AGWG= *Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, N.F. IX, i.) 63 pp. tanulmány és 69 pp. héber betűs szövegkiadás.

Ld. archive.org/details/abhandlungender6oklasgoog/page/n13 (2019. 08. 02.) Angol fordítását ld. a már idézett oxfordi sorozatban: *Epistles of the Brethren of Purity. Ikhwan al-Safa' and their Rasa'il*, Arabic critical edition and annotated English translation with commentaries. Epistles 32–36: *Sciences of the Soul and Intellect*, ford. szerk. I. Poonawala, G. de Callatay, P. Walker, D. Simonowitz, Oxford, Oxford University Press, 2015.

Itt az ember külső-belső leírása következik, melyből a következőket emelném ki: egy fényből álló kép van benne, melynek a test a képmása. Szelleme erőteljes, formája harmonikus, tudja, mi árt és mi használ neki. Művészeteket és mesterségeket tökéletesít. Isten őt bölcsessége felfedezőjévé és minőségei kiterjesztőjévé tette, úgyszintén próféta szelleme révén minden befogadjává és a bölcsesség kincsestárává. Minden dolog az embert szolgálja, míg ő nem szolgálja semminek sem. Teste sűrű, szelleme finom. Fejének formája az ég formája. Az ember egyetemes formája tartalmazza az egyetemes szellemet, az egyetemes szellem pedig tartalmazza az egyetemes tudatot, az egyetemes tudat pedig a fénynek az a formája, amelyből a tudat fakad. Így a fény az egyetemes tudat anyaga. A fény magasabbrendű a földi dolgoknál és az anyagnál. Aki mindezek tudására törekszik, annak testben és értelemében tisztának kell lennie, mentesnek a zavaró gondolatoktól, mert csak ilyen állapotban képes mindezek kutatására és megpillantására. Innentől fogva, úgy tűnik, a *Picatrix* összeállítója vagy egy másik szerző időnként átveszi a szót, amikor a kétségkívül nem mágikus szöveget a saját használatára alakítja: intésnek a mágia leendő tanulói számára.

Egy bekezdés arra int, hogy csak az képes a mágia megértésére és elsajátítására, aki a fentieknek megfelelően, szorgalmasan és kitartóan tanul. Majd – valószínűleg az eredeti szerző – Platón *Timaios*-ában a formák tárgyalását említi, s hogy Platón szerint a bölcseknek az volt a szokása, hogy titkos témákban tudásukat leplezték és így zárták el, hogy az ostobák ne férhessenek hozzá. Egy Zadealis nevű bölcset ugyanezt írta a könyvében. A rejtjelezés módja a szavak mély értelme és a bölcsek kifinomult gondolkodása, mely elmélyült szemlélődés nélkül nem érthető. A jelentés rejtve marad addig, amíg az értelem fel nem töri a zárat, s ki nem vonja egy másik jelentésből, ezt aztán az értelem egy pillanat alatt felfogja. Ez az utóbbi téma ismét csak az alkímiai traktátusok bevezetőire emlékeztet, tehát a szövegen belül akár három síkot is megkülönböztethetünk. Visszatér ugyanis a „mágiatanár”: a mágiának két része van, az egyik nyilvánvaló, a másik mélyen el van rejtve. Ez nehezen megragadható, és csak kemény munkával fogható fel. Ám aki a fenti módon tanul, eléri célját.

I. 7. *Két oldalnyi filozófiai szöveg a világ beosztásáról, a létezők láncolatáról.* Tisztázatlan eredetű újplatonikus forrásokból merít. Sorrendje: Isten, a tudat avagy az értelem, a szellem, a „magasabb anyag” (kvintesszencia, az egek anyaga), a „természet” szférája (az első mozgató, a keletkezés és elmúlás forrása), az állócsillagok ege, a bolygók szférái a Holdig bezárólag. Eddig a sorrend a magasabbtól az alacsonyabbig haladt, innen megfordul és az alacsonyabbtól halad a magasabb felé. Ezután jön a *prima materia* („alacsonyabb anyag”), ennek megnyilvánulásai az elemek, majd a következők az ásványok, a növények, az állatok, és az értelmes lelkes lények (az ember), aki a legmagasabb és legnemesebb a Hold alatt a tudás, a bölcsesség és a kutatás révén.

Az előző szöveghez (I. 6.) hasonlóan ez is kitartó tanulásra buzdít, és kijelenti, hogy nem méltó az ember nevére az, akinek nincs tudása. A világ másféle rendjeiről

és felosztásairól is tud a szerző: ezek az elme élesítését szolgálják. Bemutat egy másikat: az első az elv, aztán a „magas anyag”, az elemek, az anyag, a forma, a természet, a test, a növekedés [növények?], az állat, az ember, a férfi, majd végül a név szerint megnevezett egyén. A sorrendet itt az egyszerűség/egyetemesség és összetettség viszonylatában indokolja. Részletezi a kétféle anyag közötti különbséget: az egyszerű (földi) anyag a négy elemet (föld, levegő, víz és tűz) fogadja be, és egyik anyagi szubsztanciából a másikba alakul át. A másik az egyetemes anyag, ez minden formát magába foglal, amely a meleg-hideg, száraz-nedves egyszerű tulajdonságokból áll (itt valószínűleg a bolygókra gondol), és nem alakul át egyik anyagi szubsztanciából a másikba. Az utóbbit a bölcsek első anyagnak, az előbbit testi anyagnak nevezték, mondja. Végül az olvasót ismét tanulásra buzdítva kijelenti, hogy amit eddig e könyvben elmondott, a mágia művészetének alapjait képezi.

II. 1. *Példa az égi hatások hasznosítására – skorpiócsípés gyógyítása bezoárkövel. Miért fontos a quadrivium, a természettudományok és a filozófia a mágia elsajátításához.* A szöveg szerzője Ézsaiás 47,12-t idézve jelenti ki,<sup>16</sup> hogy kora ifjúságától a mágiát és a titkos tudományokat kutatja. Olvasta (ál-)Ptolemaios *Centiloquium*-át, mely azt mondja, e világon minden az égi formáknak engedelmessékedik. [Ez a 9. aforizma.] A bölcsek egyetértenek abban, hogy a bolygóknak a csillagképek közötti mozgása hatással van és erővel bír a földi dolgok felett, ezek a mondott mozgás révén keletkeznek és változnak. Ezért a bölcs megérti, hogy a mágia alapja a bolygók mozgása. Egy általa ismert bölcs példáját mondja el, aki Egyiptomban a királyi palotában szolgált egy nagy tudású ifjú indiai mágussal együtt. A történet forrását nem jelöli meg, ez Ibn al-Dāja *Kommentárjából* való az említett aforizmához.<sup>17</sup>

Az indiai a szeme láttára meggyógyított egy halálos skorpiócsípést, méghozzá egy erős illatú tömjénes pasztillával, melybe skorpió képe volt pecséttel belényomva. A pecsét egy arany gyűrűbe foglalt bezoárköből<sup>18</sup> volt faragva. Kérdésére az in-

<sup>16</sup> A helyet nem jelöli meg.

<sup>17</sup> Ld. Haly-Abenrudian kommentárjai a Velencében 1484-ben és 1493-ban megjelent Ptolemaios, *Centiloquium*-kiadásban. E történetet egyébként Ficino is idézi a *De vita*, III. könyvének 13. fejezetében, de ő hivatkozik is Halyra.

<sup>18</sup> Bezoárkönek nevezték a kecskék, juhok és más legelésző állatok gyomrában talált köveket. A középkorban a közhiedelem úgy tartotta, hogy alkalmas a mérgezések gyógyítására. Vö. pl. Avicennae *De viribus cordis*, ed. Venezia, 1490 és 1523, II. ért. 3. c.; vagy Petri Aponensis *De remediis venenorum*, apud Juntas, Venetiis, 1548, 80. c.: „Bezoar antonomastice dicitur de quodam lapide, qui sic vocatur, cuius propria et specifica virtus ad letale venenum est liberans a morte subito, absque ullo medici ingenio. Et ideo de omni medicina qua liberari potest a morte homo, ab aliqua aegritudine vel veneno dici potest, quod sit bezoar illius morbi.” (A 81. c.-ban a *thériákkal* hozza összefüggésbe.) Vö. még Serapio, VI, 31. A *bezoar* vagy *bezoar* latin kifejezés a perzsa *pād* (védelem) és *z̄har* (mérég) szavak összetételéből származik (برزداب – ellenmérég), arab közvetítéssel (arabul: *baz̄har*). Az állati vagy emberi emésztőrendszerben fennakadt emészthetetlen növényi vagy állati részek (pl. szőr, haj) maradványaiból kialakuló kövekről van szó. A közhit szerint vízben áztatva (és az áztatot elfogyasztva) bármely mérgezés hatását semlegesítette. Az andalúziai orvos Ibn Zuhr (†1161 nyugaton Avenzoar) írta le először a bezoárkövek orvosi alkalmazását. A kora modern korban a bezoár ellenmérgeként való használata népszerűvé, s a nagyobb kövek luxuscikkékké váltak. Egy 1622-ben elsüllyedt, a spanyol gyarmatokról származó hajóroncsban (Nuestra

diai elmondta, hogy a pecsétet akkor készítette, amikor a Hold a Skorpió második házában [dekánjában] tartózkodott. A szerző is elkészítette ezt az amulettet. Azért hozta fel ezt a példát, hogy beláttassa az olvasóval – itt ismét a *Tisztaság testvéreinek leveleiből* idéz –, a quadrivium minden tárgya fontos, hogy az ég erejét képes legyen felfogni: az aritmetika és a geometria a bolygók helyzetének kiszámolásához kell. A zene pedig az arányok s a számok megértéséhez szükséges, és hogy mi módon felelnek meg az égitestek szerelemben és gyűlöletben (harmóniában és diszharmonióban) a földi cselekedeteknek ill. történéseknek.

Aki az arányokat nem ismeri, mondja, az nem képes a megfeleléseket és az ok-okozati összefüggéseket felismerni. A természettudományokat (a mágusnak) azért kell tanulmányoznia, hogy megértse az égitestek hatásait, és fel tudja használni azokat a földi testekre. A metafizikát pedig azért, hogy átlássa, egyes égi erők miként vannak jelen bizonyos földi helyeken és nem máshol. Ezért csak a tökéletes filozófus képes a mágia tökéletes elsajátítására, zárja szavait.

II. 2. *Rozuz, ibn Wahshiyya és a hindú<sup>19</sup> „Tumtum” írásai, 48 csillagkép, a precesszió, ízelítő a hindú asztrológiából.* Ez a szerző is a bölcsek titkos fogalmazásmódját említi, melybe mondanivalójukat zárták. Egy „Rozuz” nevű szerző talizmánokról szóló könyvét említi, melyben az minden talizánt leír. A csillagképek felkelésének két módjára tér rá, melyek közül egyik a 48 [a görögök által ismert] konstelláció. A viszonylag körülményes megfogalmazásból azt lehet kihámozni, hogy a csillagképek látszólagos mozgásáról beszél a napéjgyenlőségi pontokhoz mérten, azaz a precesszió jelenségét igyekszik magyarázni.<sup>20</sup> Az Állatöv jegyeiről [pontatlanul] azt mondja, hogy ezek ezer évente haladnak egy jegyet visszafelé az Ekliptikán.<sup>21</sup> A pólus körüli csillagképekről azonban helyesen jegyzi meg, hogy ezek mozgása kevésbé érzékelhető [jóllehet ezek is elmozdulnak]. A csillagképek másik számítási módja az „indiaiaké”, ebben egy jegyre három alak jut, három fázisnak megfele-

.....  
Señora de Atocha) több aranyba foglalt bezoárkövet találtak: egyet egy „méregpohárba” foglalva, melynek célja a belé töltött ital méregtelenítése volt, a másik hasonló célokra egy tojás nagyságú kő foglalatban, láncsal, mellyel az italba meríthették. A Spanyolországba tartó hajón további tíz díszítetlen bezoárkövet találtak egy ezüstládában, további megmunkálásra. A bezoár modern kutatói közül Gustaf Arrhenius és Andrew A. Benson, a Scripps Institution of Oceanography munkatársai kimutatták, hogy a bezoár arzénos oldatba merítve a lebomlott szőr proteinjeiből származó kén és a kő kristályos szerkezete révén annak mindkét gyakori vegyülettípusát (arzenát és arzenit) semlegesíti: [web.archive.org/web/20130116102735/http://www.melfisher.org/bezoar.htm](http://web.archive.org/web/20130116102735/http://www.melfisher.org/bezoar.htm) (2019. 09. 08.)

<sup>19</sup> Indológus kollégáimtól tudom, hogy ez a szó helyes kiejtése és fonetikus átírása. Így közösen úgy döntöttünk, hogy ezt az átírást használjuk és terjesztjük.

<sup>20</sup> A Föld forgástengelyének és a Nap körüli keringése tengelyének eltérése valamint a Föld kissé lapított alakja miatt a forgástengely egy igen lassú kört ír le: mintegy 25 920 év alatt a tavaszpont és az őszpont a Nap látszólagos járásával ellentétes irányban visszafelé haladva jut el ugyanabba a csillagképbe. Ld. Völgyesi Lajos, „A Föld precessziós mozgása,” *Fixikai Szemle*, 63. évf. 5. sz. (2013. május), 152–156. [volgyesi.hotsrver.hu/forgas/precesszio.pdf](http://volgyesi.hotsrver.hu/forgas/precesszio.pdf) (2019. 07. 10.), [epa.oszk.hu/00300/00342/00272/pdf/](http://epa.oszk.hu/00300/00342/00272/pdf/) (2019. 07. 10.)

<sup>21</sup> Valójában kb. 2160 év alatt tesznek meg 30°-ot, azaz a tavaszpont ennyi idő alatt kerül egy újabb állatövi csillagképbe.



lően; a Kos (ember)alakjait írja le példaképpen, *paranatellontáikkal*, azaz a velük együtt kelő csillagokkal. [A példák Abū Ma'shártól valók.]

Ez a szerző is ibn Wahshiyya (latin nevén Abenoaxia) fordítására hivatkozik nabateusból, a mű címe: *Timachanin*,<sup>22</sup> mely a jegyek hármasságáról szól – ezt a jegyek elemek szerinti csoportosítására érti: vizes, tüzes, földies és légies jegyek.<sup>23</sup> Példát hoz a titkos megfogalmazás dekódolására: amikor egy szöveg vízről, folyóról, mocsárról vagy hasonlóról beszél, a víz-jegyeket kell rajta érteni, mert ezekhez tartoznak a vizes dolgok. Így járt el „Tumtum” is, a híres hindú asztrológus. További példákat hoz a jelképes fogalmazás értelmezésére, melyek révén a bolygók hatásait meg lehet érteni. Majd tanácsot ad arra, hogyan lehet gyakorolni egy horoszkóp gyors és azonnali átlátását: fokként konkrét bolygóállásokat kell tanulmányozni, s mindent külön megnézni egy, két, három négy, öt, hat vagy mind a hét bolygó együttállása esetén. Összesen 10 080 ilyen ábra tanulmányozásáról van szó. Egy másik metódus még részletesebb, ekkor minden egyes fokon minden lehetséges variációt tanulmányoz az asztrológus, ez jóval hosszabb, de tanulságosabb, mondja, különösen, hogy ha még az állócsillagokat is figyelembe veszi, és úgy gyakorol. Az utóbbi passzus „Herméstől” való, aki pedig Jabir szövegét egészítette ki a *Kitab al-Babt*-ből. Végül a memorizálásra szólít fel, és a megszerzett tudás titokban tartására.

II. 3. A Hold fázisainak minőségei, a bolygók hatásai. Úgy tűnik, hogy a szöveget eredetileg az *electio*, azaz a megfelelő időpont kiválasztásának tanítására írták, talizmánokról nem esik szó benne. Azon nézet cáfolatával indul, hogy a mennyek hatásai és ereje a földi életben a hó növekedésében és csökkenésében merülne ki. Ezután hiányzik egy átvezetés, mert a következőkben már úgy tűnik, olyan tételket ad elő másokat idézve, amelyeket nem kíván megcáfolni. Az viszont nem derül ki, hogy kiket idéz, sem az, hogy kiket cáfolt. A Hold hatásait annak négy, illetve öt fázisa alapján, a nedvesség és a hó viszonylatában jellemzi, különös tekintettel a különféle növények (ehető gyökerek, zöldségek, fák), állatok és ásványok növekedésére. Ütközteti a különböző hagyományok nézeteit az ötödik fázis, az Újhold tekintetében: a kháldeusok és az arabok szerint ez a legjobb, a perzsák szerint attól függ, épp melyik jegyben tartózkodik, a görögök és az egyiptomiak szerint ugyan a legerősebb pozíció, mégis a telihold jobb nála. Az arabok szerint ekkor teljesíti tökéletesen feladatát: csökkenti azt, amiből túl sok van, növeli azt, amiből kevés, s ekkor a leginkább szoláris jellegű. Az öt (4+1) fázisnak felel meg, ami a Hold alatt van: az öt életkor, a négy évszak, a négy égtáj a hozzájuk tartozó szelekkel, a négy testnedv. A bolygók hatásait megkülönbözteti: ezek egyrészt állandóak, másrészt átmenetiek, amikor ún. fényszögeket zárnak be egymással.<sup>24</sup> Minden bolygóhatás közül a Hold és a Nap viszonya a legfontosabb, ide tartoznak a holdfázisokon túl

<sup>22</sup> Ez lehet a már tárgyalt *Liber de Alfilaba* rontott címe, de lehet másik fordítás is.

<sup>23</sup> Vizes jegyek: Halak, Rák, Skorpion (ez tüzes víz); tüzes jegyek: Kos, Oroszlán, Nyilas; légies jegyek: Ikrek, Mérleg, Vízöntő; földies jegyek: Bika, Szűz, Bak.

<sup>24</sup> Azaz a földről nézve az Ekliptikán pl. 30, 60, 120 fokra (ezek a lágy fényszögek) vagy 45, 90, 180 fokra (ezek a kemény fényszögek) vannak egymástól.

a Nap- és Holdfogyatkozások is. Az utóbbiak károsak a földi testekre, mert a négy elem elváltozik. Ezért ügyelni kell a Hold helyzetére, különösen, hogy ne legyen a *Via Combustán*.<sup>25</sup> A fentiek szinte mind a *Nabateus földművelésre* mennek vissza, de ezt nem említi.

Ezután hét oldalon át további igen részletes asztrológiai magyarázatokat ad, hogy mi mindenre kell ügyelni a Hold helyzetének kiválasztását illetően. A *Tisztaság testvéreinek leveleiből* [annak jelölése nélkül] a bolygók hatásairól nagyon röviden azt mondja, hogy a Vénusz kedvez mindennek, ami a fiatalsággal, örömmel, szépséggel kapcsolatos, a Jupiter a királyok, főpapok tevékenységét jelenti, a Merkúr kedvez a hírnökök és írnokok munkájának, miként a Nap a királyok uralkodói és grandiózus cselekedeteinek. Végül a Hold a tanulásban és az újdonságokkal kapcsolatban segít. A Szaturnuszt nem említi.

A Holdról még hangsúlyozza, hogy ez a legfontosabb bolygó, mert ennek van a legnyilvánvalóbb hatása a földi dolgokra, ehhez tartozik a keletkezés és az elmúlás, és ez a közvetítője minden más bolygó hatásainak. A Hold állapota akkor jó, amikor fénye növekszik, járása gyors, és nincsen fényszöge a Marssal vagy a Szaturnusszal. Gyenge, amikor fénye csökken, járása lassú, és az említett két bolygó által támadott, ekkor pusztulást, lelassulást, gyengeséget jelöl. A Hold helyzetének kiválasztásában a házakkal kapcsolatban sidóni Dórotheosra hivatkozik. Beszél az ún. „arab részekről”,<sup>26</sup> majd a fényszögeket ismerteti röviden: 120° – trigon, 60° – szextil, 90° – kvadrát, 180° – oppozíció. Ezután [Ibn abi 'l-Rigal és Sahl bin Bishr alapján] az „arab részek vagy pontok” általános szerkesztési elveit ismerteti. Kb. negyven ilyen „arab rész” szerkesztését megadja, témakörök szerint, nevek nélkül. Leírása közben a bolygók hatáskörei is jobban körvonalazódnak. Az utolsó bekezdés talán a *Picatrix* összeállítójáé, mert ismét csak az ismertetett tanítások titkos voltára és óvatosságra intik az olvasót. Elmondja, hogy valaha az asztrológia komoly tanulmányozását törvény tiltotta, mert magas szintű tudása érintkezik azon ismeretekkel, amelyekre a mágia elsajátításához szükség van. Végül cím nélkül a *Secretum secretorum*-ból idéz:<sup>27</sup> „Aristotelés” inti Nagy Sándort a bolygóállások figyelésére és tekintetbe vételére.

<sup>25</sup> *Via Combusta* – a „felperzselt út”: a Mérleg 19°-tól a Skorpió 3°-ig, mivel a Nap exaltációja, azaz legkedvezőbb helyzete a Kos 19°-án, a Holdé pedig a Bika 3°-án van, így az ezekkel ellentétes pozíciókat a legkedvezőtlenebbeknek tekintik.

<sup>26</sup> Ez két bolygó meghatározott fényszöge egy bizonyos ház csúcán. Több száz ilyen „rész” ismert az arab asztrológia, pl. a „Kérelem része”, a „Szerencse része”, a „Munka része”, az „Anya része”, stb. Ld. Renzo BALDINI, *Le Parti Arabe*, Firenze, Pagnini e Martinelli Editori, 2001, 200 pp.

<sup>27</sup> A középkorban valós szerző és keletkezési dátum nélkül terjedt az az arabból latinra fordított munka, amely a *Secretum secretorum* címet viselte, ez asztrológiai, táplálkozási, orvosi és fiziognómiai ismereteket foglal össze, sőt a talizmánokról is értekezik. Bevezetője a királytükör műfajához igyekszik hasonlónak tenni: úgymond Nagy Sándorhoz intézi intelmeit, ezért hamisan Aristotelésnek tulajdonították. Ld. Steven J. WILLIAMS: *The Secret of Secrets. The Scholarly Career of a Pseudo-Aristotelian Text in the Latin Middle Ages*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 2003, xiv, 481; VÍGH Éva, „*Természeted az arcodon*” *Fiziognómia és jellemábrázolás az olasz irodalomban*, Szeged, JATEPress, 2006. (Ikonológia és

II. 4. *A precesszió alexandriai-harrani értelmezésben.* A szöveg szó szerinti átvétel alexandriai Theodórostól, kivéve a záró bekezdést, mely a kompilátoré. A forrás megjelölése nem szerepel. A menny vagy a világ „négy sarkának” azaz a napfordulók és napéjegyenlőségek pontjainak a csillagképekben oda-vissza vándorlásáról szól, ez a „nyolcadik szféra és az állócsillagok mozgása”. Eszerint e sarkok 640 év alatt 8°-ot tesznek meg kelettől nyugat felé, majd ugyanennyi idő alatt szintén 8°-ot vissza. Az elméletet egyébként Thabit ibn Qurra, a legjelentősebb harrani asztrológus dolgozta ki részletesen.

II. 5. *A kháldeus mágusok, a görög asztrológusok és a hindúk, jemeniek, nabateusok mágiája.* Az „ősi tudományokat” a következő három nagy csoportra osztja: a talizmánok, a bolygók kultusza és a varázsképek vagy -szavak. Mindháromnak megvan a maga elméleti és gyakorlati tanítása. Az első csoportba a kháldeus foglyok, az „Azahabinok” tudománya, a (talizmán)mágia tartozik. A második a csillagok tudománya és a hozzájuk fordulás áldozatokkal, füstöléssel, imákkal, írásokkal, ezt leginkább a görögök gyakorolták. A harmadik füstöléssel, mondásokkal (mantrákkal) és idevonatkozó szavakkal dolgozik, különös tekintettel szellemek odahívására és elküldésére, mondja: ezzel a hindúk, a jemeniek és a nabateusok foglalatostkodnak legfőként. Az utóbbiban a hindúk egy egyhúrú hangszerrel is segítik magukat, a szerző szerint fantasztikus hatásokat tudnak elérni varázsszavaikkal: másokat egy démon által gyötörnek, asszonyokat ejtenek teherbe közösülés nélkül. A hindúk szerinte olyan orvosságos bort készítenek, amely megakadályozza, hogy megöregedjenek, és az öregkor kellemetlenségeitől szenvedjenek. Bizonyos hozzávalókat a természet szolgáltat nekik, egyebekért meg kell dolgozniuk, de ők tudnak másokat a leginkább elvarázsolni és elbűvölni.

Az álmok és látomások mint lehetséges ismeretszerzési források a következő témája, ahol gondolatait [megjelölés nélkül] javarészt a nagy középkori szúfi<sup>28</sup> filozófustól, Abunasar al-Fārābītól veszi, annak *Az eszményi állam* című művéből. Elkülöníti a csak a test állapotát tükröző álmokat azoktól, amelyekben a lélek ereje az égi szellemekhez kapcsolódik. A test állapotáról tudósító álmok is hasznosak lehetnek a túlsúlyban levő testnedv megállapításához. Majd az *auguriumokról*, a fényes kardok és tükrök használatáról ír, melyeket a mágusok jövendőmondásra használnak, az utóbbiak szellemek közvetítésével működnek. Kiköti, hogy a testnek tisztának kell lennie a rossz nedvektől, a testnedveknek pedig egyensúlyban kell lenniük, különben a látomás hamis lesz. A jövendőmondás a kvinteszencia ereje, mondja, és ez az, amit próféciának hív. A bölcs az, aki az érzékelhető dolgok alapján következtet a jövőre, próféta pedig az, aki egy ezeken túli képességgel rendelkezvén látomásokban lát meg tisztán dolgokat. Csak az erkölcsileg makulátlanul jó és nemes ember képes eljutni idáig. Ezt megerősítő immár név szerint al-Fārābī idézi.

II. 6. *Az egyszerű és összetett talizmánok működésének elve.* A talizmánok működését a gyógynövényekéhez hasonlítja: erejük és hasonlóságuk révén fejtik ki hatásukat.

.....  
Műértelmezés II/1.)

<sup>28</sup> A 'szúfi' szó helyesírásában arabista kollégáim átírását követem.

Az égitestek erejét közvetítik a földi testeknek. Az egyszerű, azaz egyféle anyagból készült talizmánokon kívül léteznek többféle (ásványi, növényi, állati, sőt emberi) összetevőből készített talizmánok is, csakúgy mint az orvosok gyógyszerei: vagy egy gyógynövényből készülnek, vagy többféleből. Johanniciusra<sup>29</sup> és Galénosra hivatkozik, utóbbira tévesen. Az összetett talizmánok hatástani elmélete – egyfajta biokémiai feltételezés az „összefőzött” és összerázott hozzávalók átalakulásáról. Eszerint az összetevők a procedúra révén elveszítik eredeti tulajdonságaikat, és egy új minőségre tesznek szert. Párhuzamok a gyakorlati életből. A bolygók különböző hatást gyakorolhatnak attól függően, hogy egy jegy melyik fokán állnak. Vannak „fényes” és „sötét” fokok. A bolygók hatásának átalakulásáról beszél annak a jegynek vagy helyzetnek a függvényében, amelyet éppen elfoglalnak, itt ismét orvosi párhuzamot von: az ételekből képződött vér is amint a test különböző helyeire ér, ott annak megfelelően alakul át. A fejezet idáig Jabir *Kitab al-Babt*-jából való, ezután egy elveszett munkából idéz, beismerve, hogy számára is nehezen érthető néhány dolog. Nincsen utalás a szerzőkre. Tehát az állócsillagok is módosítják a bolygók hatásait, főként kiemelt pozíciókban. További finomságokat részletez a bolygók hatásának módosulásairól, majd az egek beosztását és ezek összefüggéseit és tulajdonságait írja le: a *primum mobile*, az állócsillagok ege, a bolygók szférái.

II. 7. *A talizmánok készítésének elvei*. A fejezet Jabir *Kitab al-Babt*-jából kivonatolt, tudományoskodó, de semmitmondó szöveg, közhelyek gyűjteménye. A legfontosabb a hasonlóság elve a csillagok hatásaival e három dologban: a talizmán anyaga (valamely fém), elkészítésének ideje és „a hely”: leginkább az égitestek pozíciói.

<sup>29</sup> Hunayn ibn Ishaq (809–873, latin nevén Johannicius vagy Johannitius) arab nesztóriánus keresztény orvos, természettudós, görög orvosi szövegek (Galénos) fordítója. Az iszlám abbaszida korszak csúcsán együtt dolgozott Bagdadban Thabit ibn Qurrával, Abu 'Uthman al-Dimashqival és Ibn Musa al-Nawbakhtival görög és perzsa filozófiai és tudományos szövegek arabra és szírre való fordításán. Tehetségét és szorgalmát látva a kalifa, al-Mamun a Bölcsesség Háza (Bayt al Hikmah) nevű intézmény vezetőjévé tette meg, melyben a fordítások folytak. A kalifa Hunayn Bizáncban tett tanulmányútját is támogatta, mely során újabb Aristotelés- és egyéb kéziratok beszerzésével bízta meg. Fordítási technikája nem szó szerinti, hanem a megértett tartalom szír vagy arab nyelven való újrafogalmazása. A fordításokban fia és unokaöccse is részt vett, először Hunayn fordította a görög szövegeket szírre, majd abból fordították az előbbieket arabra, melyet Hunayn aztán revideált. Saját kutatásai közül szemészeti eredményei kiemelkedőek, ezek tíz értekezésében maradtak fenn. Galénos 19 munkáját fordította le, ezek közül az *Anatómia* hét könyve csak az ő arab fordításukban maradt fenn. Átültette még többek között Platón Államát és Aristotelés *Kategóriáit*, *Fizikáiját*, és *Nagy etikáját*. Arab grammatikát és szótárt is szerkesztett. Ld. Fuat SEZGIN, Mazin AMAWI, Carl EHRIG-EGGERT, E. NEUBAUER: *Hunayn Ibn Ishaq (d. 260/873): Texts and Studies*, Frankfurt am Main, Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1999; Jonathan LYONS: *The House of Wisdom. How the Arabs Transformed Western Wisdom*, London, Bloomsbury Press, 2009, 272 pp.; Kerstin EKSELL: „Pragmatic Markers from Greek into Arabic: A Case Study on Translations by Ishaq ibn Hunayn”, *Studia graeco-arabica*, 5 (2015), 321–344; John W. WATT: „Why Did Hunayn, the Master Translator into Arabic, Make Translations into Syriac? On the Purpose of the Syriac Translations of Hunayn and his Circle”. In Jens J. SCHEINER, Damien JANOS, (szerk.), *The Place to Go: Contexts of Learning in Baghdād, 750–1000 C.E.* Studies in Late Antiquity and Early Islam 26, Princeton, Darwin Press, 2014, 363–388.

A quadriviumon alapul a többi. Fontos a mennyiség, ez kétfajta: folytonos és meghatározott. Az előbbi öt fajtája: vonal, felület, test, idő és hely. A mennyiség két fajtája a szám és a szó. A bolygók fénysugarai által kivetített pontok egyenes vonalban haladnak az annak befogadására kész test pontja felé. Így veszi fel egy adott fém egy adott égitest hatásait, mondja. Sok általánosságot hord össze, nagyon laposan.

II. 8. *A természet alkotóelemei.* Jabir és athéni Antiochos<sup>30</sup> orvosi-természetfilozófiai szövegeinek összeollózása, logikája nem egységes. Az elsődleges és egyszerű minőségek: hideg, nedves, meleg, száraz. Az anyag felveheti ezen minőségeket. Ha további összetételeket képez, akkor ezek a minőségek kombinálódhatnak egymással: meleg-nedves, meleg-száraz, hideg-száraz, hideg-nedves, ezek a másodlagos minőségek. Az összetett természetek harmadik rendje a tűz, levegő, víz és föld, melyek az előbbieken alapulnak. A negyedik rend a sok részből álló testeké, érdekes módon ide sorolja a négy évszakot és a négy testnedvet: vér, nyálka, epe és fekete epe, hangsúlyozza, hogy az emberben ez utóbbiak finomabbak, mint az állatokban. Ezután még másolói hiba is lehet a szövegben, mert az ötödik helyett újra a harmadik rendként említi a fák, növények és kövek természetét, ezek ilyen sorrendben egyre kevésbé finomak. Ezt követik a mesterség vagy művészet által létrehozott dolgok, végül pedig az utóbbiakból készített anyagok, pl. a gyógyszerek. Majd egy a pythagorasi numerológiára emlékeztető elméletet ad elő: minden 7 részre oszlik (ez a hét bolygóra utal), amely aztán kiterjesztve 28 részt foglal magába (a Hold házainak száma). Az első négyes a fenti négy elsődleges minőség, a második a fenti másodlagosak, a harmadik a harmadik rend, a negyedik a négy évszak, az ötödik a négy testnedv, a hatodik a tinktúrák, olajok, gyökerek, magvak, stb., melyeket fentebb a növények között sorolt fel.

A szöveg bizonyára romlott, mert fentebb is ez a szakasz nem illett egészen a képbe, itt pedig hiányzik a hetedik rend. Miután tisztázta, hogy a tűz nem egyenlő a meleggel, hanem a meleg előzménye a tűznek, belső szerveket és testrészeket sorolt fel, hogy úgymond ezekről is hasonlóképpen volt szó, de nem érthető pontosan az összefüggés az előzmények hiánya miatt. Ezután a meleg és a hideg eredetét és

<sup>30</sup> Athéni Antiochos (Kr. u. 2. sz.) görög asztrológus. Három művéről tudunk: egy kalendáriumról, melyben a felkelő és lenyugvó csillagokat sorolta fel (Περὶ ἀστέρων ἀνατελλόντων καὶ δυνοντῶν), egy asztrológiai bevezetésről (Εἰσαγωγικὰ) és egy haladó tankönyvről (Θησαυροὶ). Munkái a csillagnaptár kivételével csak idézetek, arab fordításban fennmaradt részletek és egy bizánci kivonat formájában maradtak fenn. Porphyrios a Ptolemaios *Tetrabyblos*ához írt bevezetőjében a terminológiával kapcsolatban, valamint az egyiptomi Rhétorios a műveiben folyton rá hivatkozik; Firmicus Maternus és thébai Héphaistión is idézik. Ő maga legtöbbször „Hermést” és „az egyiptomiakat” említette forrásaként. Ld. David PINGREE: „Antiochus and Rhetorius”, *Classical Philology* 72, 1977/3, 203–223; Porphyrios, *Bevezetés Ptolemaios Tetrabyblosához*, 38. feje.; *Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum* 5, 4. k., 210 p., 6. sor; Otto NEUGEBAUER: *A History of Ancient Mathematical Astronomy*, Berlin, Springer, 1975, 601, 2. jegyz.; Nicholas CAMPION: „Possible Survival of Babylonian Astrology in the Fifth Century CE: A Discussion of Historical Sources,” in *Horoscopes and Public Spheres: Essays on the History of Astrology*, szerk. Günther OESTMANN, H. Darrel RUTKIN, Kocku von STUCKRAD, Berlin, Walter de Gruyter, 2005, 69–92; Peter DRONKE: *The Medieval Poet and His World*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1984, 63.

működését határozza meg: a hő az egék mozgásából keletkezik, a hideget e mozgás középpontja generálja (a Föld ugyanis a *primum mobile* középpontja). A földi anyagokban minden keletkezés ezek révén történik. A hő és a hideg tulajdonságai ellentétesek: a hő összekapcsolja a hasonlókat és elválasztja az ellentétes dolgokat, a hideg viszont ellenkezőleg, összekapcsolja az ellentétes dolgokat és elválasztja a hasonlókat.

II. 9. *Hat talizmán elkészítésének rövid leírása* a következő kisszerű vagy alantás célokra: egerek, szúnyogok, legyek távoltartására, emberek odavonzására, ellenségeskedés keltésére, egy hely ellehetetlenítésére. Az alkalmazott anyagok réz, kénkö, ón, lenvászón és ólom, az állócsillagok jeleinek felhasználásával. Hasonlít az ókori római átoktáblákra, csak nem szöveg, hanem jelek állnak a hordozó felületen, és meghatározott bolygóállásoknál készítenők el.

II. 10. *A bolygókhöz tartozó kövek, a bolygók szimbólumai több hagyomány alapján és a hozzájuk tartozó gyűrűk.* A bolygókhöz tartozó kövek felsorolása után előbb az egyszerű jeleik ábráját hozza a nevek nélkül, majd emberalakos ábrázolásukat és a hozzájuk tartozó gyűrűket írja le a következő hagyományok alapján: a *Hermés* [al-Hādītūs] *lapidáriuma*, a *Beylus* [Utārid] *könyve*, a *Szellemek és talizmánok könyve* [egy bizonyos Kritóntó], melyet Picatrix fordított le [itt tehát nem a jelen kötet összeállítójaként, hanem forrásként jelenik meg], ál-Ptolemaios és további névtelen szerzők.

Ezután 38 talizmán elkészítésének módját írja le részletezve kisszerű vagy alantás célokra, rajzos jelekkel. eltérő helyekről szedegethette össze ezeket a szöveg összeállítója, mert változó az útmutatások kifejtettségének foka. Végül egy ismét különböző forrásból újabb hét talizmán rövid leírása következik (csak elkészítésük ideje és hatásuk) – minden bolygóhoz egy, melyek közül a Szaturnuszé, a Vénuszé és a Merkúré testi-lelki gyógyítás céljára készül [az egész könyvben eddig leírtak közül ezek először ilyenek].

II. 11. *A dekánok leírása hindú hagyomány alapján.* A tanulásban a szorgalomra, az emlékezet edzésére int szószátyár módon, al-Fārābī, Miskawayh<sup>31</sup> és Aristotelés mondanásait henyén összefűzve [források jelölése nélkül]. Majd a 12 jegy mindegyikét felkelésükkor 3 egyenlő részre osztja, melyek arcoknak (*facies*) nevez. (Ezek a dekánok, amelyek mindegyike 10°-os.) Az indiai bölcsekre hivatkozva mondja, hogy mindegyiknek megvan a maga képmása, formája és alakja, és mindegyikhez tartozik egy a

<sup>31</sup> Ibn Miskawayh (Ray 932 – Isfahan 1030) perzsa filozófus, történész, könyvtáros, kancelláriai tisztviselő a Bujidák oldalán. Újplatonikus filozófiája elsősorban az etika területén hatott az iszlám filozófiára. Aristotelés, Platón és Galénos műveit alaposan ismerte, ezekből, valamint a perzsa és az arab filozófusok munkáiból antológiát állított össze *Az örök bölcsesség* (*Kitab al-Hukama al-Khalida*) címen. Diákok számára írt erkölcsfilozófiai munkája, *A kifinomult erkölcs avagy a morális megtisztulás* (*Tabdhib al-Akblaq wa Tathir al'Araq*) elsősorban Aristotelés *Nikomachosi etikáján* alapul. Történeti munkájában: *A népek története* (*Tajārib al-Umam*) – más címen: *A küldöttek, királyok és kalifák rövid története* (*Mubtaszar tarih ar-ruszul va l-mulūk va l-hulafā*) Tabari (839–923) világtörténeti munkája hatott rá. Ennek legértékesebb részei a saját korára vonatkozó, szemtanúként is megélt események leírásai. Teológiai és jogtudományi munkákat is írt, ezek töredékesen maradtak fenn.

hét bolygó közül. A Kos első dekánjának ura a Mars, ettől kezdve a sorrend először a bolygók sorrendjében „lefelé” majd „felé”, tehát a másodiké a Nap, a harmadiké a Vénusz, a Bika első dekánjé a Merkúr, a másodiké a Hold, a harmadiké a Merkúr, az Ikrek első dekánjé Vénusz, a másodiké a Nap, a harmadiké a Mars, stb.

Ezután a dekánokat szimbolizáló emberalakok leírása és értelmezése következik, 3–4 sorban. [A leírás Ibn Abi 'l-Rigálnál is megtalálható, kevés eltéréssel.] Végül a bolygók egymást esetlegesen kioltó hatásáról beszél, és azt állítja, a *terminus*nak [ez egy újabb kategória az Állatövön] nagyobb az ereje, mint a dekánnak, a dekán pedig erősebb, mint a jegy.

II. 12. A *dekánok talizmánjai hindú hagyomány alapján*. Ez a szöveg másként rendel a dekánokhoz az uralkodó bolygókat, melyeket szintén dekánoknak nevez. A felkelő jegy első dekánjának ura a jegy saját ura, a második dekán ura az ötödik ház ura, a harmadik dekán ura pedig a kilencedik ház ura. Itt a felsorolásban csak az szerepel, hogy milyen célra készülhetnek az egyes dekánokban a talizmánok. [Önző és alantas célokra.]

„Hermés Trismegistos” [valójában al-Rāzī,<sup>32</sup> latinul Rhazes vagy Rasis] *Talizmánok* című könyvéből származnak a további talizmánleírások, aranyból, ezüst-

<sup>32</sup> Abū Bakr Muḥammad ibn Zakariyyā al-Rāzī (Ray 854 – Ray 930), latinul Rasis vagy Rhazes, perzsa orvos, kémikus, csillagász, nyelvész, filozófus. A Teherán melletti ősi városban született, itt kutatott és gyógyított. Bagdadban tanult, és az ottani kórházban kezdte pályafutását, majd Ray kormányzója hazahívta, hogy az ottani kórház vezetője legyen. Sikerei révén a kalifa, al-Mutadid Bagdadba hívta, hogy a róla elnevezett új kórházat irányítsa, majd az uralkodó halála után fia, al-Muktafi egy újabb kórház építésével és vezetésével bízta meg, mely az abbaszida kalifátus legnagyobb ilyen intézménye lett. Orvosi tapasztalatait és kutatásait számos művében foglalta össze, kiemelkedő eredményekkel a járványos betegségek, pl. a himlő és a kanyaró terén. A szegények, az utazók és az átlagemberek számára orvos nélkül is használható receptkönyvet adott közre. A latinul *Liber continens* címen ismert 23 kötetes monumentális orvosi enciklopédiáját halála után, jegyzetei alapján és már létező írásaiból állították össze tanítványai, eredeti címe perzsául *al-Hawī*, azaz *Az erényes élet*. Az enciklopédiába foglalt műveiben számos orvosi területen (pl. nőgyógyászat, szüléset, szeméset, urológia, gyógyszeréset) foglalta össze a tudnivalókat a saját eredményeit beépítve. Filozófiai kommentárokat és kritikákat is megfogalmazott Platón és Aristotelés munkáihoz, és ebben szerepel a himlőről írt (Európában nagy hatásúvá vált) könyve is, melyet Anjou Károly fordítottatott le latinra 1279-ben Faraj ben Salim szicíliai zsidó orvossal. Galénost bár nagyabecülte, számos területen kritizálta, és a négy testnedv s a négy elem elméletét is elévültnek hirdette, mivel kémiai kutatásaiban az anyagok új tulajdonságait fedezte fel. Kémiai (és alkímiai) kutatásait szintén jelentős számú írásában hagyta hátra. Filozófiai munkáiban platonikus és preszókratikus elemek is megjelennek, ezeket Avicenna durván bírálta. Talizmánmágiával kapcsolatos könyvet nem hagyott hátra, de csillagászati könyveit felhasználták ilyen írásokhoz. A *bölcsesség szerető (filozófikus) élet* című írásában, melyben Sókratés életét és erényeit elemzi, azt mondja magáról, hogy addig mintegy kétszáz könyvet, illetve értekezést írt, és immár vakon diktál és olvastat fel magának. Az előbbi írása 31. fejezetében felsorolja legfontosabb könyvei címét, ezek végén a *Bölcsesség művészetét*, melyről azt mondja, hogy erről a köznépp azt gondolja, hogy az alkímiával egyenlő. Ld. Abū Bakr Muammad ibn Zakariyyā al-Rāzī: „The Book of Philosophical Life”, ford. Charles E. Butterworth, *Interpretation, a Journal of Political Philosophy*, 20:3, Spring, 1993, 227–236; és Charles E. BUTTERWORTH: „The Origins of al-Rāzī’s Political Philosophy,” *Uo.*, 237–258.

web.archive.org/web/20120723063106/http://interpretationjournal.com/backissues/Vol\_20-3.pdf#page=5 (2019. 10. 29.)

ből, bronzból. Ezek gyógyító célúak, egy oroszlános az általános egészség megőrzésére, a többi a különböző jegyekhez tartozó testrészekre (betegségek gyógyítására vagy megelőzésére). A Kosé a fejre (ennek második dekánjában a szemre, a harmadikban a fülre), a Bikáé a májra (ennek második dekánjában az epére, a harmadikban a légcsőre), az Ikreké a lépre, a Ráké a gyomorra (ennek második dekánjában az „alsó” belekre), az Oroszláné a jobb vesére és általában mindkét vesére (ennek második dekánjában a vesét védő bordákra). Itt egy érdekes utalás történik Pietro Abano *Conciliator* című művére, amely 13. századi, tehát egy kései, másolói megjegyzésről van szó. A Szüzé a bal vesére, a Mérlegé a gyomorra, a Skorpióé a „többi belekre”, a Nyilasé a jobb kézre és a feledékenység ellen, a Baké a bal kézre, a Vízöntőé a jobb lábra, és a szív nyomasztó érzései ellen, a Halaké a bal lábra (ennek második dekánjában a sípcsontra, a harmadikban a csípőre és mások kegyetlensége ellen).

Az egyik hindú szerző, mondja, kiköti a készítő szándékának és akaratának tisztaságát és odaadását, melynek révén az égitestek mintegy formáivá válnak az anyagi erőknél, a földi formák pedig anyagaivá válnak az égitestek erőinek, így kapcsolódnak össze, az egyik (a talizmán) testi, a másik a szellemi szubsztanciája.

Ismét az indiai bölcsekre hivatkozva írja le 40 napos rituális tisztító böjtjüket, és ezáltal elnyert képességeiket: egyfajta tisztánlátást, melynek segítségével képek lettek az ég erőit a földre vonzani, és életüknek a jövőben történő szakaszaiba belelátni.

Újabb forrásból származhat a következő bekezdés, melyben a szerző saját igaz hitét bizonygatja. Ezután azt állítja, hogy mindent, amit előad, a híres orvos és filozófus, Alraze azaz al-Rāzī (Rhazes) egy mágiát tárgyaló könyvéből vette. Ezt a fentebb már említett tudóst Ficino is idézi, de nem ezen írása, hanem orvosi munkái révén. Tehát bolygókapcsolatok következnek a Holddal, meghatározott kicsinyes és alantas célokra. Majd hamis attribúcióval Geber Abnehayem, azaz Jabir ibn Hayyan mágiában felhasználható könyveit sorolja fel, ezek, mint mondja, a *Mágia titkai*, a nyolcvan fejezetes *Nagy Könyv*, aztán a *Kulcsok Könyve*, mely a fokok alakjait tartalmazza, hatásaikkal és használatukkal, egy másik *Az asztrólábról*, ez ezer fejezetes, mondja, végül a Mágia összefoglalása. Tartalmukról csak annyit mond, hogy ezekből sajátítható el a mágia tudománya. Annál fantasztikusabb dolgokat sorol fel egy újabb hamis attribúcióval „Platón” mágikus könyveinek tartalmából, ahol a vízen járástól bármely állat formájának felvételén és a szempillantás alatt megtett távoli utazásokon keresztül az esőcsinálásig mindenféle szerepel. Végül még „Pythagoras” asztrológiai mondását idézi.

III. 1. *A bolygók erejének rövid jellemzése, és az alájuk rendelt nyelvek, külső (a fejen levő) testrészek és belső szervek, vallások, viseletek, mesterségek, ízek, helyek, kövek, fémek, ásványok, fák, növények, gyógynövények, illatanyagok, állatok, kisállatok (rágcsálók, csúszómászók, rovarok) és színek felsorolása.* Végül a két holdcsomóponttól annyit mond, hogy a Sárkány Feje felerősíti a meglevő bolygóállások hatásait, a Sárkány Farka pedig mérsékeli azokat.



III. 2. *Az egyes jegyek alá tartozó testrészek, színek, ízek, helyek, kövek, fémek, fák, állatok, madarak leírása.* A felsorolás hiányos, a sorrend nem következetes. A testrészek nagyjából az „asztrológiai ember” beosztásának felelnek meg. Érdekes módon az állatoknál az ember kétszer is megjelenik: a Nyilasnál és a Vízöntőnél, az utóbbinál a megkülönböztetés az, hogy „ördögien taszító külsejű”.

III. 3. *A bolygók színeinek, emberalakú ábrázolásainak, öltözetük színének, füstölőjük anyagának tömör felsorolása. A dekánokhoz tartozó színek és előállításuk módja.* Közben rövid útmutatót ad a megfelelő időpont kiválasztásához.

III. 4. *Néhány sor arról, hogy a titkos tudományok művelői miért rejtjelezték műveiket.* Azért, hogy csak folytonos tanulás és a bölcsesség elsajátítói érthessék meg és használhassák fel saját céljaikra azokat. [Az arab verzióban ez a fejezet elsősorban a Koránra alapoz, ezért hagyhatta el a fordító a szöveg javát.]

III. 5. *Az ember kiemelkedő helye az élőlények sorrendjében. Egy mágikus eljárás regényes leírása.* Az embernek egyedül tíz nyilvánvaló és öt rejtett érzéke van, mondja a fontoskodó, ám nem túl okos szerző, míg az állatok sorrendje szerinte azon alapul, hogy hányal rendelkeznek (egyől tízig). Az érzékeket nem részletezi. Az embert az is megkülönbözteti az állatoktól, hogy benne a négy elem kiegyensúlyozottan keveredik, míg az állatok mind egyhez kötődnek elválaszthatatlanul, pl. a halak a vízhez, az ördögök a „pokoli” örök tűzhöz, a szalamandra pedig a látható tűzhöz, mivel a szája tűzből van. Sok egyéb ostobaság után regénybe illő részletességgel adja elő, hogyan vett rá egy fiatal lányt egy mágus segítségével arra, hogy önként a házába jöjjön, és eltöltsön vele tíz napot. A lány elmondása szerint utólag nem emlékezett arra, hogy mi történt vele.

III. 6. *Mágikus eljárás leírása a „Tökéletes Természet” négy szellemének megidézésére, a bölcsesség elnyerésének reményében.* Ál-Aristotelés két könyve (az *al-Istamātīs* és az *al-Istamābīs*) alapján történik a leírás, a szerző megnevezése nélkül. Szélfútta sötét gödörtől a barátokkal elköltött rituális olaj- és borlakomáig követjük a bölcsé válni kívánó mágus varázslatait. A szellemek működésének leírása bonyolult és nem világos. Több hamis attribúciójú szövegből idéz (ál-Aristotelés, *Antimaquis* könyve, ál-Sókratés) ezek az előbbi forrásokból származnak.

III. 7. *Kérések és imák a bolygókhoz.* Az imákhoz és kérésekhez való előkészületek leírása után (akarat, hit, test, ruházat megtisztítása, megfelelő színű öltözet, alkalmas időpont kiválasztása, rituális megfüstölkedés) felsorolja, hogy melyik bolygóhoz milyen foglalkozású, korú, jellemű emberek ügyében lehet kéréssel fordulni. Ezután az imádságok szó szerinti közlése következik, számos különböző, megnevezetlen forrásból [ál-Aristotelés töredékesen fennmaradt *al-Istamātīs*-a az egyik]. Az imák előtt is elmondja minden bolygónál egyszer, hogy milyen bolygóállásnál, milyen színű és kikre (pl. milyen hitűekre) jellemző ruhában, milyen ékszerekkel vagy jelvényekkel, milyen füstölővel kell a szertartást elvégezni. Annak a receptjét is megadja, hogy pontosan mit kell füstölni. A Jupiterhez például tizenkét különböző imát ír le, melyek között van olyan, melyben a Jupiter neveit különböző nyelveken is felsorolja: arabul, latinul, perzsául, görögül, „rómaiul” és hindiül. Egyes

imák után az is szerepel, hogy milyen állatot kell a bolygónak áldozni. Az imákban hosszan szerepel a bolygók megszólítása, tulajdonságaik felsorolásával. A megszólításban mindenütt szerepel az egy Istenre való hivatkozás, vagy áldás formájában, vagy hogy Isten adta a bolygónak az erejét. A Jupiter-imák között úgy tűnik, mintha egyes imák összekeveredtek volna, mert egyet a hajótörés ellen javasol, ott azonban egy Rhazesnak tulajdonított, egyáltalán nem mágikus töltetű ima szerepel, a tengeri viharra való pedig néhány imával később jön.

III. 8. *A nabateusok imája a Naphoz és a Szaturnuszhoz.* Az imák teljes szövege *A nabateus földművelés* című munkából való. A fejezet végén egy hosszú bekezdés szól arról, hogy mindez bálványimádás, és az iszlám hitűek nem imádkozhatnak így, de az olvasó ne semmisítse meg mégsem azon imákat. [A fordító is] azért hagyta meg, mert a Törvény [a Korán] előtt keletkeztek, és így akarja az igaz hitűeket elrettenteni a régi bölcsek eljárásaitól. Mindazáltal kéri, hogy ne fedjék fel másnak ezeket, csak kivételesen és csak nagyon bölcs emberek számára.

III. 9. *A bolygók „szellemeinek” nevei a hat irány szerint; a bolygók szellemeinek megidézése.* Ebben a fejezetben az ókori pogány vallások elemeiből gyúrnak össze szellemidéző mágikus eljárásokat. Ál-Aristotelés *Antimaquisára* [*al-Istamātīs*] hivatkozik. A bolygóknak egyenként a hat irány szerint (fel, le, jobbra, balra, hátra, előre) és az összesre együtt hét különböző nevet sorol fel. (Erre a bolygók szellemeinek mozgása ill. mozgásba hozása miatt van szükségük.) Ezután leírja a megidézésüket elősegítő procedúrát, szintén egyenként minden bolygóra. Meghatározza a bolygónak megfelelő bolygóállást, a hét megfelelő napját, a szertartásra kijelölt helyet, azt, hogy milyen állatot, ételt és italt kell áldozni, mit kell füstölni. Elmondja, hogyan kell a bolygó szellemeit megszólítani, az áldozatot számára felkínálni, majd pl. a Jupiter esetében a maradékot a barátokkal elfogyasztani. Talizmánt csak a Szaturnusz esetében említ. Hozzáteszi, hogy a római bölcsek is így szólították meg a bolygókat minden évben, főként a Jupiteret. A fejezet elején felsorolt nevek a procedúrák leírásakor tovább torzulnak az arab verzióhoz képest.

III. 10. *Receptek leírása mágikus ötvözetek és főzetek készítéséhez, adott célokra.* A célok alantasak: nők szerelmének megszerzése (ez a leggyakoribb, a 13-ból 4 ezt szolgálja), ellenségeskedés keltése (3 recept), mások engedelmességre kényszerítése, a király jóindulatának elnyerése, eső, jégverés és hó távoltartása, a nők iránti vágy felkeltése vagy megszüntetése másokban vagy a praktizálóban. A hozzávalók között vannak egyrészlől drágakövek és fémek, másrészlől állati és növényi részek. Az állatok között vadak, sőt egzotikus fajok is előfordulnak: oroszlán, leopárd, gazella, farkas, és főként az agy, a háj, a vér vagy a csontvelő kell belőlük. Boszorkánymeséket idéző leírások mondják el a procedúrákat, ahogy az előállított „köveket” és főzeteket használják. Ezen eljárásokban még az ezekből vagy viaszból készített bábukat is átszúrják, tehát nagyon sötét az egész mesterkedés. Ál-Aristotelés *Antimaquisára* [*al-Istamātīs*] hivatkozik.

III. 11. *További rövid és hosszabb receptek.* A gusztustalan rövid receptek mások szeretetének/szerelmének vagy gyűlöletének felkeltését célozzák, mindenféle állati és

emberi váladékokból, izzadságból, vizeletből és a fentebb felsorolt lágy részekből. Ezeket mások ételébe ajánlja belecsempészni. A hosszabb receptek elmondhatatlannok: emberi szőrt és bőrt, sőt testrészeket is tartalmaznak, igazán szörnyűek. Ismét (rém)mesébe illő részletek céljai között ezek: állatok formájában való átváltozás, más süketté, vakká, némává tevése, emlékezetvesztés előidézése, altató és azonnal ölő gyilkos méreg.

III. 12. *Intés a hit épségének megtartására.* Bizonyára a kompilátor is érzékelte, hogy messze túlmélt minden határon, mert ebben a fejezetben a törvény tiszteletére tanít az ételek és élvezetek kiválasztásában, majd pedig az istentisztelő és az önző szeretet között tesz különbséget. Isten kegyelmébe ajánlja magát és az olvasókat mások mesterkedései ellen, a próféták és szentek követésére hív fel az erényességben. Végül a dolgok természetének mibenlétét elemezgeti. A „természet” terminusát az orvosok saját szemszögük szerint hol az alkatban (*complexio*), hol a veleszületett hőben, hol a test formájában, alakjában vagy a mozgásban határozzák meg, mondja. Majd „Platón” és „Galénost” idézi, még mindig a természetről. A gondolatmenete kusza, inkább ál-okoskodás, mint igazi filozófia.

IV. 1. *Filozófiai jellegű traktátus a világ rendjéről, a sensus – ‘felfogóképesség’, ‘értelem’ kifejezés értelmezéseiről.* [Ld. fordítását az O. N. következő számában.] A szöveg tematikájában négy részre szakad, melyek nem tartoznak közvetlenül egymáshoz, és valószínűleg különböző helyekről is erednek. A többszöri fordítások révén a fenti két témakörben a terminológia igen bizonytalan, sőt helyenként egészen zavarossá vált, időnként széljegyzetek is bekerültek a lapszélről a főszövegbe, eléggé értelemzavaróan. Szövegromlások is nehezítik a nem túl jó fordítások megértését.

IV. 2. *Kérések intézése a Holdhoz az Állatöv tizenkét jegyében imákkal, áldozatokkal, talizmán rajzolásával.* Mindenekelőtt kijelenti, hogy a kháldeus és az egyiptomi bölcsek szerint a Hold közvetíti a bolygók erejét az összetett (földi) világra. Ezért munkáikat, áldozataikat és imáikat hozzá intézték, amikor az egyes jegyekbe lépett. A kéréseket nem részletezi, csak a szertartásokat. Majd indiainak mondott szertartásokat ad elő röviden a hét bolygó tiszteletére, hétnapos böjttel, az egyes bolygókhoz tartozó titkos jelekkel, imákkal. A végén a *Kháldeus (nabateus) földművelésre* hivatkozik.

IV. 3. *Hermés mitikus házának és városának leírása. Láthatatlanná tévő kence.* A kháldeusokat említi, akik szerint Hermés a Napból egyfajta „képmások házá” épített, mellyel a Nílus vízhozamát mérte a Hold Hegyeinél [a Fehér Nílus forrásánál]. Majd egy kelet-egyiptomi városról beszél, melyet szintén Hermés alapított. Ez tizenkét mérföld hosszú volt, benne fellegvárral, melybe négy kapun lehetett feljutni. Mind a négyet egy-egy képmás őrizte: keleten egy sas, nyugaton egy bika, délen egy oroslán, északon egy kutya, melyek a beljük plántált szellemek révén beszélni tudtak; senki nem léphetett be az engedélyük nélkül. Hermés a városban fákat is ültetett, közepükbe egy örökké termő gyümölcsfát. A fellegvár közepébe tornyot épített a tetején gömbbel, mely a hét minden napján más színű fénnel öntötte el a várost. A torony körül kör alakú víz volt, tele halakkal. A város körül Hermés

különféle változó képmásokat helyezett el, melyek révén annak polgárai erényes és büntetlen életet éltek. A város neve *Adocentyn* [az arab verzióban *Al-Asmunain*] volt, lakosai jól értettek az ősi tudományokhoz, az asztronómiához (és az asztrológiához). A szöveg másik fele minden átmenet nélkül egy nyúlvérből és -epéből készült láthatatlanná tevő kence elkészítését és használatát mutatja be.

IV. 4. *44 aforizma a Secretum secretorumból, 10 aforizma ál-Ptolemaios Centiloquiumból* és további idézetek másoktól. Asztrológiai idézetek az említett szövegekből, majd továbbiak hasonlókról, talizmánokról, a szellemek megidézésének veszélyeiről, a következő források megnevezésével: „Platón”, „Hippokratés”, „Aristotelés”, „Jabir” (Geber), „Empedoklés”.

IV. 5. *Az alkímiához és a mágiához szükséges tíz tudomány felsorolása.* Tudománycsoportokról beszél. Az első két csoportba gyakorlati tudományok tartoznak: 1. Mezőgazdaság, tengerészet, államigazgatás; 2. Hadászat, vadászat, madarászat. A harmadikba elméleti és gyakorlatiak: 3. Nyelvtan, nyelvek, jogi érvelés, szónoklattan és hasznosításuk: kereskedelem. 4. A *quadrivium* tudományai: számtan, geometria, az utóbbi elmélete és gyakorlati vonatkozásai, a mérnöki ismeretek; asztronómia, melybe az asztrológia is beletartozik (a bolygók járása és a csillagok megítélése); zene: ének, hangszeren való játék és zeneszerzés. 5. A dialektika azaz logika, ez Aristotelés könyvein alapszik. 6. Az orvostudomány, ennek elmélete és gyakorlata. 7. A természettudományok, Aristotelés és más tudósok művei alapján. 8. A metafizika, Aristotelés harminc könyve alapján. Az ezután következő kettőt nem nevezi meg, ezek nyilván az alkímia és a mágia. Csak azt hangsúlyozza, hogy a fentiek elsajátítása szükséges ahhoz, hogy valaki a régi bölcsek tanításait megértse. Majd a szeretet két fajtáját határozza meg: az erényes és a bűnös szeretetet. Az utóbbi a testi szerelem, mely kerülendő. Ezután az emberi szellemek három fajtájáról beszél: a lelki szellemről, a természeti szellemről és az értelmi szellemről. Amelyik a másik kettő fölé kerekedik, az határozza meg az ember jellemét. A természeti szellem fölénye az étel és ital utáni vágyat teszi a legfontosabbá, a lelki szellemé mások legyőzését, az értelmié pedig az értelem, a jóság és a tudás szerelmesévé teszi az embert. [Ez a passzus Galénostól vagy az ő követőjétől eredhet.] Egy bekezdés a születés uralkodójáról, és az általa adott jellemről beszél, egy következő a látásnak a szerelemben betöltött szerepéről, és ismét a különböző szintű szeretetekről (testi, értelmi) szól, elég zavarosan. Végül ál-Platónra hivatkozik egy passzus a száraz és melankolikus alkatról, szintén töredékesen.

IV. 6. *A bolygók füstölőinek leírása. Egy bosszú naphimnusz.* Növényekből és szárított állati agyvelőből (még elefántagyból is!) készülő füstölők indiai receptjei. A naphimnuszt egy rózsaoajj hatékonyvá tétele céljából ajánlja elmondani, hogy mások (pl. uralkodók) számára szeretetre méltóvá tegye használóját.

IV. 7. *Idézetek a Kháldeus (nabateus) földművelés című könyvből egyes növények csodálatos hatásairól.* Több összevágott idézet beszélő babérfáról, mirtuszról, kőrisfáról, melyekből mágikus hatású olajat lehet készíteni; olajágról, mely a házban védelmet ad, olívamag és -olaj csodás hatásairól, stb. Fiatal leányok rituális dobolása

elapadó forrás vízhozamának növelésére. Egyéb babonák Jabirtól (Gebertől) jégeseő elhárítására, rágcsálók, legyek, darazsak, skorpiók elűzésére. Halálos mérgek és egyéb gonoszságok mások befolyásolására.

IV. 8. *Növények, állatok és ásványok csodás tulajdonságai.* Nevetséges hiedelmek az olvasó által ritkán vagy sosem látott állatokról, drágakövekről, növényekről, részben az idősebb Pliniustól. Az egyetlen igazságmagot tartalmazó mondás szerint a pókháló gyógyhatású [ma már tudjuk, hogy rengeteg penicillint tartalmaz]. Viszont nem az elfogyasztását javasolja, hanem hogy a lázas betegre kell helyezni.

IV. 9. *További mágikus receptek kisszerű, alantas és nevetséges célokra. A Hold 28 bázának leírása „Plinius” szerint. Könyörgések a bolygókhoz.* A címben az szerepel, hogy ezt a talizmánokat leíró könyvet Coredib templomában találták, és Folopetra [Kleopátra] királynőé volt. Az arab verzióban ez a megjegyzés a 7. fejezet végén áll. A könyörgések csak a bolygók neveit sorolják fel, amelyeken meg kell azokat szólítani.

ZSOLDOS ENDRE

## Leovitius az 1572–1573. évi üstökösről (fordítás bevezetővel)

*Bevezetés*

Cyprianus Leovitius (Cyprián Karásek Lvovický ze Lvovic) 1524. július 8-án született a csehországi Hradec Královéban. Édesapja Jan Karásek városi tanácsos majd polgármester, aki a nemességet (Lvovický ze Lvovic, latinul Leovitius a Leonicia) 1547-ben kapta I. Ferdinándtól. Több helyen járt iskolába, majd a wittenbergi egyetemre iratkozott be, ahol matematikát, csillagászatot és latint tanult. Itt megismerkedett Melanchthonnal is. Leovitiust többek között a Fugger család is támogatta, és beajánlották Ottheinrich (1502–1559) pfalzi választófejedelemhez udvari matematikusnak (asztrológusnak). A fejedelem halála után Lauingen gimnáziumában tanított, ott is halt meg 1574. május 25-én.<sup>1</sup>

Noha Leovitius ma már kevésbé ismert, kortársai értékelték munkáit. *Ephemeriseit* (a bolygók pozíciója évekre előre kiszámolva) gyakran használták, asztrológiai munkái pedig igen népszerűek voltak. A fiatal Tycho Brahe is meglátogatta németországi körútja során. Érdemes megemlíteni *De coniunctionibus magnis* (Lauingae, 1564) című művét, melyben felsorolta i. e. 47-től kezdve az égen megfigyelt jelenségeket, a fogyatkozásokat és üstökösöket. Ezekhez mindig tartozott – szerinte – valamilyen baljóslatú esemény: háborúk, járványok stb. Nem szorítkozott csak németországi történésekre, Magyarországot is többször említette. Munkájának popularitását jellemzi, hogy 1573-ban Londonban is kiadták.<sup>2</sup>

Leovitius itt olvasható rövid műve 1573-ban jelent meg két latin és egy német változatban,<sup>3</sup> majd később Tycho Brahe is idézte teljes terjedelmében az 1572. évi új csillagról írott hatalmas munkájában.<sup>4</sup> Noha Leovitius írása igen rövid, hatása mégis több száz éven át érezhető volt. Ennek oka nem megfigyeléseinek pontossága vagy fontossága volt, ezek nem túl érdekesek, és például az a megállapítása, hogy „egy hónap alatt a csillag jelentősen elmozdult, három fokot északra a Cepheus csillagkép felé” teljességgel értelmezhetetlen (a csillag semmi ilyesmit nem tett). Ami mégis fontossá teszi Leovitiust, az két korábbi csillag említése 945-ből és 1264-ből. Ő ugyan csak annyit állított, hogy ezen a környéken (Cassiopeia-Cepheus) jelentek meg, de hamarosan ugyanazon csillag – az 1572. évi új csillag – korábbi megjelené-

<sup>1</sup> Günther OESTMANN: „Cyprianus Leovitius, der Astronom und Astrologe Ottheinrichs”, in *Pfalzgraf Ottheinrich: Politik, Kunst und Wissenschaft im 16. Jahrhundert*, Regensburg, 2002, 348–359.

<sup>2</sup> Ez különös módon kapcsolódik az 1572. évi új csillaghoz, ld. FARKAS Gábor Farkas: *Régi könyvek, új csillagok*, Budapest, Balassi, 2011, 89.

<sup>3</sup> FARKAS, i. m., 229.

<sup>4</sup> Tycho BRAHE, *Astronomiae Instauratae Progymnasmata*, Vranibvrgi-Pragae, 1602, 705–706.

seinek kezdték tekinteni ezeket.<sup>5</sup> Feltételezve, hogy ugyanarról a csillagról van szó, egy 300–315 éves periódust lehetett megállapítani, mellyel visszaszámolva Krisztus születéséig jutottak el. Ebben az esetben az új csillag valójában a mágusok csillaga lehetett, ez pedig elővetíthette volna a második eljövételt, ami amúgy is rögtön felmerült egyes megfigyelőkben.<sup>6</sup> Előre is lehetett számolni, ez pedig a 19. század végére ígérte a csillag újbóli feltűnését. Történtek is kísérletek a jelenség megfigyelésére, de mivel semmi nem jelent meg, Leovitius és csillagai szép lassan feledésbe merültek. Érdeemes megemlíteni, hogy hazánkban is ismertek voltak, és 1885-ben és 1886-ban nem várt szerepet játszottak a csillagászat hazai történetében.<sup>7</sup>

\* \* \*

*Az új csillagról. Cyprianus Leovitius a Leonicia véleménye az Úr 1572. esztendejének november és december havában látható új csillagról avagy üstökösről. Ugyanaz az Úr 1573. esztendejének januárjában és februárjában.*

A császári felség kegyelmével és kiváltságával.  
Nyomatott a Duna melletti Lavingában. 1573

Lukács 21, 25–26, 28<sup>8</sup>

És lesznek jelek a napban, holdban és csillagokban; és a földön pogányok szorongása a kétség miatt, mikor a tenger és a hab zúgni fog. Mikor az emberek elhalnak a félelem miatt és azoknak várása miatt, a mik e föld kerektségére következnek: mert az egek erősségei megrendülnek stb. Mikor pedig ezek kezdenek meglenni, nézzetek fel és emeljétek fel a ti fejetekeket; mert elközelget a ti váltságatok.

Dániel 2, 21–22

És ő változtatja meg az időket és az időknek részeit; dönt királyokat és tesz királyokat; ad bölcseséget a bölcséknek és tudományt az értelmeseknek. Ő jelenti meg a mély és elrejtett dolgokat, tudja mi van a setétségben; és világosság lakozik vele!

*Csillagászati megfigyelések, a látható új csillagra avagy üstökösre vonatkozóan: amelynek jelentőségéről asztrológiai vélemény következik.*

<sup>5</sup> ZSOLDOS Endre „Cyprianus Leovitius, Juan Caramuel y Lobkowitz, and the Return of Tycho’s Star”, in *In Memoriam Hilmar Duerbeck* (Acta Historiae Astronomicae Vol. 64), ed. W. R. DICK and C. STERKEN, Leipzig, Akad. Verlagesanstalt, 2018, 325–339.

<sup>6</sup> BARSÍ János és FARKAS Gábor Farkas „Egy ismeretlen kézirat az 1572-es szupernóváról”, *Magyar Könyvszemle* 121, 2005, 435–442; Farkas, i. m., 59.

<sup>7</sup> ZSOLDOS Endre „Kövesligethy Radó, Jókai Mór és az Androméda-köd”, *Aetas* 17, 2002, 206–211.

<sup>8</sup> A bibliai idézetek a revideált Károli Gáspár-féle fordításból vannak: szentiras.hu/KG (megtekintve 2019. november 13-án).

Egy új csillag fénylett fel mostanában, ragyogó és hatalmas, nagyobb bármelyik bolygónál, melynek természetét az égben november 25-én és a következő néhány napban műszerrel kezdtem megvizsgálni. Különböző színei voltak: november végén a színe aransárgának és fehérnek tűnt, december kezdetén vöröses volt, mintegy vérvörös. December közepe körül aztán egyfajta keveréket mutatott, mintha az említett színek vegyültek volna benne. Ebből arra lehet következtetni, hogy a szóban forgó csillag a Jupiter és a Mars által fénylett fel: e két bolygó, de főképp a Jupiter nem esik messze a Taurustól,<sup>9</sup> amely alatt az új csillag fénylik. Mert az új csillagnak az égben elfoglalt helye a Taurus 8. fokához van feljegyezve, és északi szélessége az ekliptikától körülbelül 50 fok. Saját testével pontosan a Cassiopeia székébe esik, és a széknek azt a részét érinti, ahol a Cassiopeia feleke kezdődik. És mivel a Cassiopeia csillagképe közel van a világ pólusához,<sup>10</sup> és ezért számunkra mindig látható, és soha nem tűnik el az első mozgató okán: megesik, hogy az új csillag is mindig a horizontunk fölött mutatkozik, és kör alakban forog, és délutáni időben, amikor a Nap sugarai már lejjebb süllyedtek és meggyengültek, a szokottnál korábban látható, például két vagy három órával a dél után. Azonkívül a nevezetes csillag nagysága és fényessége, továbbá távolsága a Zodiákustól olyan volt, hogy a Nap sugarai nem tudják egészen elnyomni. A csillag semmi [olyan] mozgását, mely saját természetéből adódik, nem figyelhettem meg. Tehát egyazon helyen maradt közel két teljes hónapig. Most pedig úgy tűnt nekem, hogy egy hónap alatt a csillag jelentősen elmozdult, három fokot északra a Cepheus csillagkép felé, nagyságában és fényességében napról napra egyre inkább csökkenve, úgyhogy azt vélem, rövidesen el fog tűnni. Am halványodása közben a vérvörös és piros minden árnyalata megfesti. E csillag hatásai kétségen felül nagyok és nyilvánvalóak lesznek. A történészek elmondják, hogy I. Ottó császár idejében, Kr. u. 945-ben hasonló csillag lángolt fel az ég majdnem ugyanazon helyén. Ekkor Európa különböző tartományait nagy változások érték, többnyire rosszak, leginkább a Germániába beözönlő idegen népek miatt. Sokkal gazdagabb híradást olvashatunk pedig a történelmi írásokban 1264-ből. Nagy és fényes csillag jelent meg az ég északi részén a Cassiopeia csillagkép körül, melynek hasonlóképpen nem volt üstöke és saját mozgás nélkül való volt: nem sokkal később Germánia két legkiválóbb és legvirágzóbb családját meggyilkolták, és Germánia választófejedelmei és hercegei között ellentétek támadtak, *interregnum* volt hosszú évekig, amelyet mérséklés követett. Achilles Gasser nevezetes és tisztelt orvos és fizikus doktor úr e csillagból jóslat, mint ahogy mások feljegyezték nekem, kemény telet és néhány nevezetes ember halálát, amivel könnyen egyetértek. Mert a Cassiopeia csillagkép szaturnuszi csillagokból áll, melyek a hideg-(ség)gel függnek össze, továbbá [mert] a királyi trónon ülő Cassiopeia nevezetes és hatalmas személyeket s a köztársaság mérsékelt kormányzatát jelöli, melyek közül egyeseknek a halál, másoknak pedig elnyomtatás, csúf áruulás általi tönkretétel vagy száműzetés jóslható. És egész Európára nézve bizonyos e csillag jelentése: külö-

<sup>9</sup> A Bikától.

<sup>10</sup> Azaz a Sarkcsillaghoz.



nösen a Római Birodalomnak s néhány tagjának veszélyes és ártalmas jövő, azaz nyilván egykori szabadságuk elvesztése és az elviselhetetlen rabiga vállalása következnek. S nem lesznek mentesek a különféle nehézségektől és csapásoktól a Taurus csillagkép hatása alatt álló emberek, területek és városok, melyeknek felsorolásában a helyhiány és a félelem meggátol.

Rövid vélemény az új csillagról, három mondatban összefoglalva.

Jaj a királyságoknak és császárságoknak, melyeknek gyermek vagy idegen eredetű királya és császára lesz.

Ó milyen siralmas és iszonyú minden dolog látszata a különféle zűrzavarok és a szörnyű nyomások miatt, úgy a vallás ügyeiben mint a polgárok cselekedeteiben.

Nem múlik el Germániától a fejedelmi bot, míg eljő Siló.<sup>11</sup>

Végül, s ezt is gondosan feljegyezzük: a jelentéseiben fenyegető új csillag hatása néhány további évig fennáll majd, mivel a csillag maga már négy hónapja az égen ragyog, és eddig még nem enyészett el.

(*De Nova Stella, Lavingae ad Danubium, 1573*)

<sup>11</sup> 1 Móz 49,10: „Nem múlik el Júdától a fejedelmi bot, sem a vezéri pálca térdei közül; míg eljő Siló, és a népek néki engednek.”

## RECENZIÓK

DÉR CSILLA ILONA

Furkó Bálint Péter: *Diskurzusjelölők és egyéb diskurzuspragmatikai eszközök forgatókönyvek, tankönyvek és irodalmi szövegek párbeszédeiben*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2019, 118 pp.

Furkó Bálint Péter új könyve egyértelműen hiánypótló munka: diskurzusjelölő-monográfiákból nem sok született eddig magyar szerzők tollából, azok is – egy kivétellel – egyelőre doktori értekezések formájában léteznek, illetve megjelenésre várnak (Schirm Anita: *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkron státusa alapján*. PhD-értekezés, kézirat. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2011; Abuczki Ágnes: *A core/periphery approach to the functional spectrum of discourse markers in multimodal context – A corpus-based analysis of mondjuk (-'say'), ugye (-'is that so?') and amúgy (-'otherwise')*. PhD-értekezés, kézirat. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2015). A kivétel pedig a jelen kötet szerzőjének első monográfiája (Furkó Bálint Péter: *The pragmatic marker – discourse marker dichotomy reconsidered – the case of 'well' and 'of course'*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2007), amelyben a téma legalapvetőbb elméleti kérdéseire fókuszált két angol diskurzusjelölő elemzésén keresztül, elsősorban azt tisztázva, hogy mitől tekinthető egy nyelvi egység diskurzusjelölőnek, és van-e értelme a diskurzusjelölő-pragmatikai jelölő elkülönítésnek.

Mostani munkájában ugyancsak sokrétűen közelít vizsgálata tárgyához és ismét problémaorientált módon: a különböző diskurzusjelölők karakterét nemcsak különböző műfajok mentén rajzolja meg, funkcióikra koncentrálna, de a kohézióban és a koherencia megteremtésében játszott szerepük, az általuk hordozott implikaturák, fordíthatóságuk, és szociopragmatikai kérdések is terítékre kerülnek. Ezek a témakörök, nem véletlenül, a kortárs diskurzusjelölő-kutatások neuralgikus pontjai: a jelölők extrém multifunkcionalitása, stigmatizáltságuk (töltelékelemként való felfogásuk), fordításuk nehézségei mind megannyi további kérdést vet fel. A választokat kutatva Furkó Péter könyve egyszerre gazdagítja a variációs pragmatikát, a stiliztikát, a fordítástudományt, az angolnyelv-oktatást és a diskurzuselemzést, de olyan nem nyelvészeti területeket is, mint a kultúratudomány vagy a szinkron dramaturgia.

Nemcsak a vizsgálat tárgya sokrétű, hiszen az újrafogalmazóktól kezdve az általános kiterjesztőkön keresztül az evidencijelölőig számos jelölőtípussal találkozunk, de a választott módszerek és műfajok (forgatókönyvek, fantáziailrodalom, nyelvkönyvek stb.) is.

A bevezető részben a szerző nem rejti véka alá, milyen sokféle elméleti problémával küzd a terület. Nagyon határozottan foglal állást olyan kérdésekben, mint hogy mennyire lehet határvonalat húzni a szövegen belüli és kívüli koherenciaviszonyok jelölése között, azzal érvelve, hogy a nyelvi és nem nyelvi kontextus egyes elemei egyaránt a közös kognitív környezet részét képezik, tehát nem érdemes elkülöníteni őket. Ugyanígy szemantika és pragmatika elválaszthatatlanságát, a diskurzusjelölők kapcsán felmerülő dichotómiák (pl. konceptuális vs. procedurális jelentés) skálaként való felfogását vallja. Emellett a jelölők leírásában a diakrón szemléletmód fontosságát emeli ki, mivel csak ez teszi lehetővé azok teljes jelentés- és funkcióspektrumának megrajzolását. Emellé, negyedik szempontként a pragmatikai szemléletmódot emeli be, mely vizsgálata tárgyának inter- és multidiszciplináris megközelítését foglalja magában: a nyelvi kifejezéseket, jelen esetben a diskurzusjelölőket mindig azok társas-kognitív kontextusára való tekintettel ragadja meg.

Az elméleti alapvetések és keret felvázolása után Furkó a pragmatikai szemléletű diskurzusjelölő-kutatás összetett módszertanával ismertet meg. Ebből most csak a mind a szerzői introspekció révén, mind a korpuszból nyert adatok validitása melletti érvelést emelnénk ki, amelyet támogatnak az adatforrások integrációját kimutató olyan elemzések is (pl. Nagy C. Katalin, Németh Zsuzsanna és Németh T. Enikő: Adatok és adatforrások integrációja a pragmatikai kutatásban. *Jelentés és Nyelvhasználat* 6, 2019/2, 109–130, [jeny.szte.hu/images/issues/2019-2/JENY-2019-NagyCK-NemethZs-NemethTE.pdf](http://jeny.szte.hu/images/issues/2019-2/JENY-2019-NagyCK-NemethZs-NemethTE.pdf)), amelyek szerint a korpusz nem lehet kizárólagos adatforrás.

A könyv első fejezete („Diskurzusjelölők és szövegösszefüggés – kohézió vagy a koherencia eszközei?”) a nemzetközi szakirodalom kohézió- és koherenciafelfogásaival ismertet meg. Hét olyan dimenziót nevez meg, amelynek mentén a diskurzusjelölő-kutatás útjai szétválnak a megközelítés és az elemzés tekintetében. Furkó úgy véli, hogy nincs széles körben kiindulási pontként szolgáló funkcionális tipológia, amit használnának a kutatók, csak alternatív annotációs sémák. Ez igaz, mert az egyes markánsan eltérő elméleti megközelítések a diskurzusjelölők jelentésének és funkcióinak megadását is alapjaiban érintik. Furkó kiemeli, hogy a szövegtípus maga is megszabhatja, hogy milyen tipológiával, terminusokkal találkozunk, s ennek igazságát a téma legrégebbi és széles körben ismert kutatóinak (Fraser, Redeker, Schiffrin, Hansen) definícióin keresztül szemlélteti. Így jut el a legkurrensebb annotációs sémák doménalapú megközelítéséig, Crible-nek a korábbi tipológiákat integráló, ideációs, retorikai, szekvenciális és interszónális funkciókat tartalmazó modelljéig. A következő etap a diskurzusjelölők formális-szintaktikai, szemantikai-pragmatikai, fonológiai és stilisztikai jellemzőit foglalja össze röviden, majd ezt követi három koherenciamodell bemutatása. A szerző fejezetzáró gondolatai számos újabb izgalmas kérdést vetnek fel, így például hogy a diskurzusjelölők implikaturákkal, előfeltevésekkel vagy más jelenségekkel hozhatóak-e kapcsolatba (és ha igen, milyenekkel).

A második fejezettől („A diskurzusjelölők funkcionális spektruma dramatizált párbeszédekben I.”) kezdődően esettanulmányokat olvashatunk, elsőként az angol *of course* és a magyar *persze* funkcióinak összevetéséről és a „fordítási módszer”-nek a diskurzusjelölő-kutatásban való hasznáról. E metódus számos előnnyel bír, amelyek közül kiemelkedik, hogy a diskurzusjelölők univerzálisabb funkcionális leírását, illetve új(abb), periférikusabb funkciók felfedezését teszi lehetővé (ahogyan talál is ilyeneket a vizsgált esetekben). A kontrasztív vizsgálatok nehézsége mindig a megfelelő párhuzamos korpuszok megtalálása, és Furkó fő érve a forgatókönyvek (*Dr. House*) ilyen célú használata mellett az, hogy nyelvi adatként a természetes módszer és az introspekciónak között jelentenek megfelelő alternatívát. Ugyanakkor a korlátait sem rejti véka alá, például azt, hogy a diskurzusjelölő-funkciók némelyike, amelyek a természetes beszélt nyelvre jellemző (a beszédtervezési funkciók), szükségszerűen nem jelenik meg az előbbi műfajban. Ezt a hiányt azzal ellensúlyozza, hogy olyan jelölőpárt választott ki, amelynél ezek a funkciók nem markánsak. A módszertan példás, amelyen a szerző pontról pontra vezeti végig az olvasót, megoldásai érthetőek és további kutatásokban alkalmazhatók.

A harmadik fejezet („A diskurzusjelölők funkcionális spektruma dramatizált párbeszédekben II.”) az újrafogalmazók fordítási nehézségeivel foglalkozik, ugyancsak forgatókönyvek anyagán. A diskurzusjelölők másik nyelvre történő átültetésének alapvető problémája az, hogy extrém multifunkcionalitásuk nem adható vissza kellő mértékben egy másik nyelvbeli változattal, ezért a fordítónak mindig kompromisszumot kell kötnie: döntenie kell, hogy melyik funkciót veszi meghatározónak. Ugyancsak lényeges a spontán és a szkriptelt beszéd alapvető különbségeinek ismerete, amely tovább gazdagodhat a forgatókönyvek diskurzusjelölőinek még behatóbb elemzésével. Az újrafogalmazó diskurzusjelölők gazdag tárházának bemutatása után Furkó két olyan jelölőt (*actually, mármint*) emel ki, amelyek gyakoriak ugyan, mégsem foglalkoztak még velük. Módszerével ezek esetében is talál periférikus funkciókra használati példákat.

A negyedik fejezet („A diskurzusjelölők funkcionális spektruma dramatizált párbeszédekben III.”) filmforgatókönyvek (*Intermission, The Guard*) anyagán vizsgálódva elemzi az ír angol szereplők sztereotipizálására használt diskurzusjelölőket (a *like* és a *sure* megnyilatkozásvégi alkalmazása) és pragmanyelvi stratégiákat. Az ír angol konverzációs stílus indirekt, implicit voltát elsősorban a lexikális tompítások, általános kiterjesztők, előkészítő stratégiák alkalmazása tükrözi. A szociopragmatikai változatok fordítása a fordítóktól az adott kultúra beható ismeretét igényli, ezért, ahogyan azt a szerző hangsúlyozza, figyelmüket arra is fel kell hívni, hogy a diskurzusjelölők kulturális és társadalmi identitást tükröző funkcióval is bírhatnak.

Az ötödik fejezet („Diskurzusjelölők és egyéb pragmanyelvi kifejezőeszközök fantáziarodalmi szövegekben”) azt emeli ki, hogy irodalmi munkákban a diskurzusjelölők magyarítása további nehézségek elé állítja a műfordítót, ugyanis a karakterábrázolás jelentős mértékben ilyen nyelvi formák révén történik. Különösen nagy a szerepük olyan művekben, mint a Furkó elemezte Tolkien-regények (*A Hob-*

*bit, A Gyűrű Szövetsége*), mivel nyelvész írójuk az angol nyelv egyes változatait felhasználva egyedíti szereplőit, közösségi és egyéni normákat is szemléltetve beszélünkön keresztül. A szerző hangsúlyozza, hogy az előbbiek miatt a fordítónak igen következetesnek kell lennie eljárásaiban, és nem mindig születnek ideális megoldások. A fejezet vizsgálódásainak középpontjában az evidencialitást kifejező diskurzusjelölők (*I assure you, perhaps, indeed, likely* stb.) állnak, amelyek sokszor háttérinformációkat megadó vagy manipuláló szerepűek. Furkó az autentikálásra használt általános kiterjesztőkre (*and that, or something* stb.), rutinizálódott formulákra (pl. *at your service*) és metanyelvi fejtegetésekre is kitér, amelyek az adott regénybeli szereplő (és közössége) nyelvhasználatát illusztrálják, és hogy ezek milyen kihívások elé állítják a fordítót.

A záró, hatodik fejezet („A diskurzusjelölők szerepe az üzleti szaknyelv oktatásában”) a diskurzusjelölőknek a kommunikatív kompetencia fejlesztésében betöltött szerepét vizsgálja, hangsúlyozva, hogy a beszélői szándék meghatározásában rendkívül fontosak, rossz (egyoldalú, alul- vagy túl-) alkalmazásuk az adott nyelvet használó személyiségének (és nem nyelvhasználatának) negatív megítéléséhez vezet. Vitathatatlan, hogy nehezen tanítható jelenségről van szó, amit Furkó elsősorban szemantikai kiüresedésükkel, multifunkcionalitásukkal és kontextusfüggőségükkel magyaráz. Tíz különböző üzleti angol nyelvkönyv áttanulmányozásával arra a kérdésre keresi a választ, hogy a *well* és az *of course* diskurzusjelölők esetében funkcióik explicitté tétele milyen instrukciók és példaanyag révén valósul meg (mintaként spontán beszédbeli szerepkörüket használva).

Furkó Bálint Péter könyve a diskurzusjelölők koherenciateremtő szerepét a középpontba emelve igyekszik ábrázolni a koherencián belüli és ahhoz kapcsolódó, interperszonális funkcióik sokszínűségét. Konklúziója szerint egyértelműen a koherencia fogalmának kiterjesztésére van szükség, olyanra, amely a nyelvi és nem nyelvi kontextus összefüggéseit is magában foglalja.

## ILDIKÓ VASKÓ

Péter B. Furkó: *Discourse Markers and Beyond – Descriptive and Critical Perspectives on Discourse-Pragmatic Devices Across Genres and Languages*, Cham, Switzerland, Palgrave Macmillan, 2020, 285 pp.

The volume under review aims to provide a new perspective on the intricate research field of discourse markers, linguistic items that reveal pragmatic issues in discourse. The monograph manages to bridge qualitative and quantitative approaches. The author argues that the integration of automatized annotation methods and critical discourse analysis offers a more profound understanding of these discourse-pragmatic devices. The author draws attention to the importance of contextualization clues and the interplay between propositional and non-propositional lexical items. One of the major merits of the work is that it accounts for identifying discourse markers in a variety of genres (from parliamentary speeches to classroom discourse) and examples (from the Bible to *The Hobbit*). The volume includes nine chapters, and is divided into two parts.

Chapter one explores the term discourse markers, the functional class of linguistic items which mark the speaker's attitudes to the proposition expressed. Furkó discusses criterial features such as multifunctionality, non-propositionality, and raises further theoretical as well as empirical implications. After such preliminary considerations, the outline of the volume is presented.

Chapter two demonstrates that the analysis of discourse markers, with special reference to their co-occurrence with indirect and direct reports, can serve as a heuristic tool for revealing differences across a variety of genres and text types. A secondary aim is to demonstrate the benefits of the cross-fertilization between discourse marker research and research on direct and indirect reports. Only few papers have explored the interaction between the two types of meta-communicative devices and no previous study evaluated the possible benefits of considering the results of both manual and automated annotation with a view to finding cross-genre differences in this respect.

Chapter three argues that research on discourse markers has been characterised by descriptive approaches: even case studies that take their data from political discourse tend to focus on linguistic patterns of co-occurrence and sequentiality rather than social-institutional norms or broader societal concerns. Therefore, the novelty of the study presented in this chapter is in linking discourse marker research, a primarily discourse analytical, language-oriented field, to the broader area of Discourse Studies with a focus on manipulative social practices and their manifestations in discursive strategies. The author convincingly argues that we can gain new insights into distributional patterns that were previously unnoticed.

Discourse marker research has the potential to reinforce observations made on the basis of other lexical and morpho-syntactic choices, or reveal new discursive strategies of control and dominance through quantitative analyses of functional distributions.

Chapter four takes a closer look at manipulative discursive strategies through the empirical study of the manipulative potential of propositional and non-propositional lexical items in general, and populist discursive strategies in particular. The main purpose is to identify populist discursive strategies used by government and opposition parties in the course of parliamentary debates and to validate the findings of Furkó (2019), whose research focused on parliamentary speeches for and against immigration, and the immigration quota referendum of 2016. The hot research topic of populism has been discussed from a variety of critical points, but it is seldom examined with a mixed methodology of quantitative and qualitative approaches and never before with a methodology that combined the toolboxes of corpus linguistics, Critical Discourse Analysis and discourse marker research.

Chapter five focuses on cross-linguistic issues and approaches the current research of discourse markers/foreign language learning interface from the perspective of ESL learners' input. The data for analysis is taken from widely-used Business English textbooks. After the discussion of the major issues related to the concept of communicative competence and the role of discourse markers in shaping ESL speakers' communicative competence, some remarks are made about the possible sources of the difficulties that may hinder the acquisition and learning of discourse markers. In addition, results of a case study are also presented, which aims to map the functional spectrum of discourse markers in selected Business English textbooks.

Chapter six aims to explore some of the theoretical and practical questions pertaining to the translation of discourse markers in general, and reformulation markers in particular. In the first part of the chapter, categorial features of discourse markers are revisited as sources of difficulty for translation. Further on, as part of the discourse marker/translation studies interface, some of the genre-specific features pertaining to the translation of scripted discourse and subtitles are considered. It is followed by the analysis of the translation of the English reformulation markers *I mean* and *actually* into Hungarian. The chapter concludes that the findings are in line with the universal translation strategy of explicitation, but a wider repertoire of translation strategies is needed in order to achieve dynamic equivalence in the target text.

Chapter seven has two major intentions: first, it examines cinematographic representations of Irish English pragmalinguistic features with special reference to the use of Irish English discourse markers in scripted (stylized) dialogues; while the second aim is to contrast the stereotypes that can be observed in cinematographic representations with the actual pragmalinguistic features of Irish English based on recent findings of variational pragmatics.

Chapter eight explores the field of literary pragmatics, taking a fresh look at Tolkien's style through a discourse-pragmatic analysis of some of the authentication

strategies in *The Hobbit*, and reconsiders Tolkien's linguistic beliefs about language and communication (either explicitly stated or implicit in his authorial strategies) from a pragmatic perspective. Furkó argues that the inappropriate translation of source text discourse markers can result in the loss of stylizing effects in scripted discourse and literary discourse, authenticating effects in literary discourse.

Chapter nine takes a discourse-pragmatic approach to the use of *καί*, *δέ*, *γάρ*, and *ἀλλά* in the Textus Receptus of the New Testament, as well as to their translation equivalents (or to the motivation behind the lack of a translation equivalent), in a variety of Bible translations. The chapter concludes that discourse markers make an important contribution to the interpretation of various discourse segments in New Testament narratives as well as expository texts, and that a primarily discourse-pragmatic, corpus driven perspective on the functional spectrum of individual discourse markers is a more fruitful approach than either semantic-taxonomic or systemic-functional methods, traditionally adopted in the pertinent New Testament literature.

The research presented in this volume illustrates that the methodology used in the narrower field of discourse marker research and the broader fields of (variational) pragmatics and (critical) discourse analysis can make a fruitful contribution to genre studies, SLA, literary analysis, contemporary cinematography, Tolkien scholarship and Bible studies.

The author is offering an original contribution in a variety of ways. First, his integration of qualitative and quantitative approaches to discourse markers, as well as to descriptive and critical perspectives, is a much-needed bridge in Discourse Studies, where the traditional either/or approach (e.g. either a critical qualitative approach or descriptive quantitative approach) can often be observed. Particularly as automatized annotation develops, such studies allow us to cross-check findings with manual annotation while increasing confidence in our understanding of those findings. This allows for a cross-fertilization of inductive and deductive questioning and refinement of questions.

Second, the volume offers another bridge between our understandings of discourse markers and other discourse-pragmatic devices they co-occur with, such as contextualization clues, modal particles, quotation devices, etc. This flows directly into wrestling with the work exchange between non-propositional items and propositional ones within related semantic fields. The breadth of the analysis is quite impressive as the arguments are thrashed out in such diverse content areas and media (e.g. natural conversations, scripted conversations, textbooks, political discourse, popular literature and film, as well as the Bible). This breadth allows for researchers to take a step back to consider generalizations and patterns at work across genres and languages.

The book has the potential to become a standard reference in research on discourse markers with special reference to their relevance to Critical Discourse Analysis. The volume is thorough in its analytical grasp and is broad in its thematic scope.